
társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TANULMÁNYOK

- 3 **Tony Atkinson:** Társadalmi kirekesztődés, szegénység, munkanélküliség
- 19 **Ohnsorge-Szabó László:** A közvélemény tényleg nem létezik
- 50 **Mózer Péter:** Adótudatosság, fiskális illúziók és a jóléti állam szükségessége

JOG

- 66 **Egyed Mária–Gyulavári Tamás:** Szociális biztonság az Európai Unióban

MAGYAR VALÓSÁG

- 75 **Ágostonné Alpár Vera:** Törési és kitörési pontok keresése hajléktalanoknál
- 86 **Bajner Mária:** Nemi előítéletek a nyelvben
- 92 **Oraveczné Bodor Éva:** Többgyermekes családok lakásépítési programja Kiskunhalason

ESETTANULMÁNY

- 106 **Diósi Ágnes:** Esettanulmány a gyermekek mindenek felett álló érdekeiről

ESÉLY

Kiadja a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Alapítvány.

Szerkesztőségi cím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B
(ELTE Szociálpolitikai Tanszék)
Telefon: 266-9833/298

A megjelenést támogatja: József Attila Alapítvány, Soros Alapítvány,
Szabad Sajtó Alapítvány.

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizethető a szerkesztőségénél.

Megjelenik kéthavonta.

Terjeszti a „Sziget” Rehabilitációs Kisszövetkezet.

A lapot szerkesztik:
LÉVAI KATALIN főszerkesztő
LÉVAI JÚLIA olvasószerkesztő
WEBER ATTILA szerkesztő

A szerkesztőség munkatársai: Bánfalvi Adrienne, Berény Márta, Moksony Ferenc

Szerkesztőbizottság:
Balipap Ferenc, Bíró András, Csepeli György,
Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin, Hegyesi Gábor, Juhász Pál, Léderer Pál,
Nagy Endre, Orosz Éva, Pataki János, Pik Katalin, Salgó Lajos (NSZK), Semjén András,
Somlai Péter, Szabó Dénes (Kanada), Szalai Júlia, Szelényi Iván (USA),
Talyigás Katalin, Tausz Katalin, Georg Vobruba (NSZK)

Grafikai munkatárs: Goimbos Gáspár
Szöveggondozó: Haraszti Judit
Tördelőszerkesztő: Nyíri András
Készült a NEOTIP Bt. nyomdájában
Felelős vezető: Naszályi Gábor

ISSN 0865-0810

Tony Atkinson

Társadalmi kirekesztődés, szegénység és munkanélküliség¹

1. A szegénység és a társadalmi kirekesztődés

A tanulmány középponti gondolata az a háromszoros kölcsönviszony, amely a szegénység, a munkanélküliség és a társadalmi kirekesztődés között áll fenn. E három fogalom közel áll egymáshoz, ám nem azonosak. A szociális Európáról folytatott viták során a szegénység és a beilleszkedés szisztematikus akadályozottságának fogalmait alkalmanként bizony alaposan felcserélték. Sőt, a cinikusok azt is állítják, hogy maga a brüsszeli Bizottság programjává emelte a társadalmi kirekesztődés eltűrését abból a célból, hogy megbékítse azt a konzervatív brit kormányt, amely egyaránt tagadta a szegénység létét és azt is, hogy a szegénységgel összeurópai szinten is foglalkozni kellene.

Szegénység és kirekesztődés tehát nem azonosak egymással. A szegénységen legjobb, ha a szótári jelentést értjük, tehát „a pénz és az anyagi javak hiányát” – ahogyan ezt Tony Blair is tette, 1997. november 23-iki beszédében. Ez együttjárhat a társadalmi beilleszkedés akadályozottságával, ám nem szükségképpen. Az ember lehet szegény anélkül is, hogy ellehetetlenülne a fenti, miniszterelnöki értelemben. És emberek ki is rekesztődhetnek anélkül, hogy szegények volnának. E két fogalom keveredésére vezethető vissza sok, a társadalmi juttatások szerepéről kialakult nézeteltérés.

A tanulmány következő három fejezetében kibontjuk a szegénység, a munkanélküliség és a társadalmi kirekesztődés között tapasztalható háromszoros kölcsönviszonyt. Az 1. ábra eligazító áttekintést nyújt erről az olvasónak. A munkanélküliség tehát szegénységhez vezethet, de nem szükségképpen (2. fejezet). Vajon a társadalmi beilleszkedés ellehetetlenüléséhez is a munkanélküliség vezet (4. fejezet)? Mindezek megválaszolásához megadjuk a társadalmi kirekesztődés definícióját (3. fejezet).

A tanulmány további témája lesz az a feszültség, amely az Európai Unióban lépett fel a munkaerőpiacokkal kapcsolatban. Nagy-Britannia itt úgy jellemezhető, mint amely középen áll abban a kötélhúzásban, amely Amerika és a kontinentális Európa között folyik a munkaerőpiac sőt a jóléti állam egésze körül folytatott vitákban. Az egyik oldalon ott van a fokozott munkaerő-piaci

¹ Az éves közgyűlés elnöki jelentése a „British Association for the Advancement of Science” F. szekciójában, University of Leeds, 1997. szeptember.

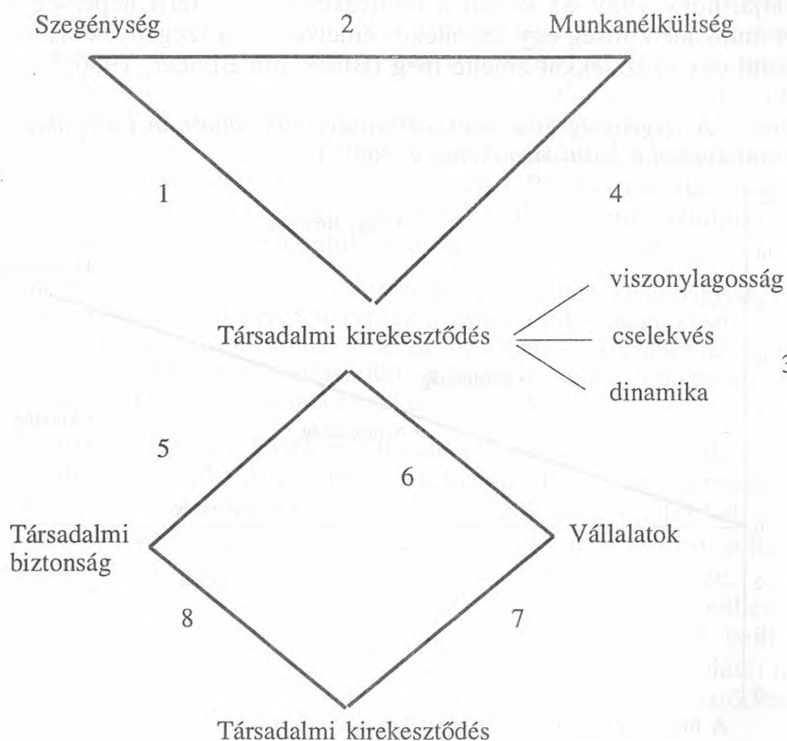
rugalmasság kérdésköre, amely alapvetően befolyásolja az angolszász gondolkodásmódot és amit hangsúlyos módon átvett az IMF és az OECD is. A másik oldalon a hangsúlyok a munkaviszony biztonságára és a társadalmi partnerségre esnek, és a legfőbb érték egy jól megtervezett szociális védőháló gazdasági kihatásaiban áll. Ennyiben alaposan leegyszerűsítettük a két egymásnak feszülő álláspontot, ám a feszültség realitásából ez semmit sem von le.

Erre a megközelítésbeli különbözősége a társadalmi beilleszkedés zavarairól folytatott brit viták válaszul a dolgozók és a család szerepét vetik fel hangsúlyosan. A munkaerőpiac rugalmasságát sok politikus úgy értelmezi, mint a piac kínálati oldalán szereplőknek (így mindenekelőtt maguknak a munkásoknak, de képviselőiknek is) az alkalmazkodóképességét. Vannak persze más aktorok is, akiken nem lehet átnézni, és az ő szerepük megfelelő figyelmet kapott a kontinentális Európa diszkusszióiban. A kormányok például ugyancsak hozzájárulhatnak a társadalmi beilleszkedés zavaraihoz, ha a jóléti programok előnyben részesítenek bizonyos munkáscsoportokat (5. fejezet). Vannak azután sokan, akik amellett kardoskodnak, hogy a jóléti programok normatívabbá váljanak, mások szerint e programok már ma is túlságosan széles mederben folynak és éppen hogy finomabbra kellene hangolni ezeket az életmódok és segélyigények pluralizmusa terén.

További fontos szereplők a vállalatok. A munkaerőpiacnak végül is két oldala van és meg kell fontolni, hogy mi legyen a munkaadók szerepe, akiknek humánpolitikai döntései hozzájárulnak munkások társadalmi kirekesztéséhez (6. fejezet). A magas jövedelmezőségi ráta megkövetelése a tulajdonosok részéről vagy a túlzottan rövidtávú üzletpolitikai tervek egyaránt hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a menedzsment nem vesz fel új embereket. Egy cég egészében is húzódozhat attól, hogy beruházzon a munkahelyteremtésbe. A cégviselkedés vizsgálata elvezethet bennünket a társadalmi kirekesztődés egy olyan új dimenziójához is, amely a fogyasztás szférájában valósul meg. Így tipikus beilleszkedés zavarforrás lehet az, ha az emberek nem képesek követni a társadalmilag tipikus, számukra mikrokulturálisan esetleg irányadó fogyasztási mintákat. A fogyasztási cikkekhez való hozzáférés pedig nem utolsó sorban a termelők árpolitikáján múlik (7. fejezet). Így a hozzáférés az olyan közművekhez, mint amilyen pl. a telefon vagy az áramszolgáltatás, sokak számára nagyban függhet az árszabályozástól.

A fogyasztás révén létrejött kirekesztődés sokban a jövedelem függvénye, ezzel visszakanyarodunk a jóléti juttatásokhoz és ezek szintjéhez (8. fejezet). Bár a szegénység nem egyenértékű a társadalmi kirekesztődéssel, a családi jövedelmek feljavítása jóléti juttatásokkal segíthet abban, hogy csökkentsük a társadalmi beilleszkedés zavarait. Ha biztosítani akarjuk azt, hogy az ellátottak ne rekesztődjenek ki a társadalmilag elvárt fogyasztási mintákból, akkor nem elegendő az ellátások szintjét egyszerűen a kiskereskedelmi árindexhez kötni. E fogyasztási minták pedig azt is megszabhatják, mennyire tud az illető részt venni a modern munkaerőpiacban.

1. ábra: A fejezetszámozás eligazító áttekintése

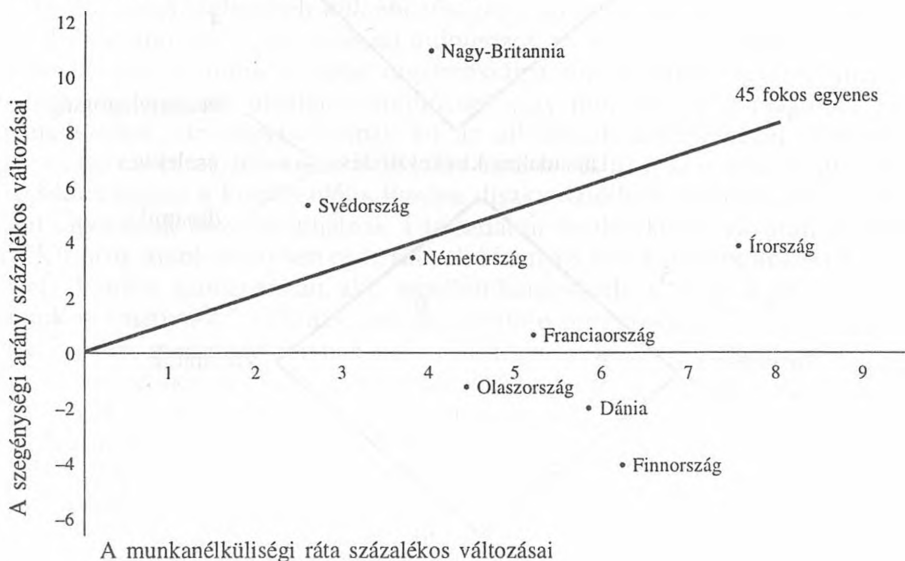
2. A munkanélküliség és a szegénység

Megdöbbenő a különbség Európa és Amerika között a munkanélküliség tekintetében. Amikor a hatvanas évek első felében diák voltam, Amerika meglehetősen magas munkanélküliséggel (5%) küzdött, Európának nem voltak ilyen gondjai, az Egyesült Királyságban pl. 1 százalék körül mozgott az arány. 1997-re Amerika nem sokat változott, ám Európa 10 százalék fölé került. Európa ilyen természetű gondjai jól ismert tények. Már kevésbé ismeretes azonban, hogy a kontinentális Európa sok országában e súlyos foglalkoztatásbeli romlás távolról sem járt együtt a szegénység emelkedésével. Kettes számú ábránk² országonkénti és időszakos becsléseket ad a szegénységi küszöb alatti jövedelmek arányáról. A pontok a szegénységi arány százalékos emelkedését jelzik nyolc uniós tagállamban a késő hetvenes évektől a kora kilencvenes évekig szembeállítva a munkanélküliségi ráta százalékos változásával 1974–79, illetve 1990–93 között. Az adatokra illeszthető 45 fokok egyenes azt mutatja, hogy hol haladja meg a szegénység növekedése a munkanélküliséget, illetve hol marad el attól. Az 1:1 erősségű korrelációs

2 A 2. ábrához felhasznált forrásaink

kapcsolat jó viszonyítási pontnak tűnik. Az amerikai tapasztalat például azt mutatja, hogy 1959–83 között a munkaképes korú férfi népesség körében mért munkanélküliség egy százalékos emelkedése a szegények számát is körülbelül egy százalékkal emelte meg (Blank and Blinder, 1986)³.

2. ábra: A szegénység és a munkanélküliségi ráta változásai Európában a késő hetvenes évektől a korai kilencvenes évekig

Az NSZK is közel 1:1 erősségű kapcsolatot mutat a szegénység és a munkanélküliség között; Svédországban a szegénység gyorsabban növekedett, mint a munkanélküliség. Az Egyesült Királyság alaposan kilóg a sorból: a szegénységi küszöb alatt élő családok száma több mint a kétszeresére nőtt a Thatcher asszony nevével fémjelzett korszakban.⁴ Az európai országok többségében ezzel szemben semmit sem, vagy csak szerény mértékben emelkedett a szegénység. A késő hetvenes évek és a korai kilencvenes évek között a szegénység trendje nem emelkedett Dániában, Finnországban, Franciaországban és Olaszországban. Ugyanezt a képet mutatják azok a kutatások, amelyek a luxemburgi jövedelemfelmérésre építenek. Smeeding (1997) egy olyan skálát használ, amelyben:

- 0 áll az 1 százalékpontonál kisebb változásra
- + (vagy -) áll az 1–2 százalékpont közötti változásra (csökkenésre)
- ++ (--) áll a 2–4 százalékos változásra
- +++ (---) áll a 4 százaléknál nagyobb változásra.

Ha az Egyesült Királyság számára az 1979–81 közötti periódust tekintjük

³ Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a korrelációs kapcsolat 1983 előtt állt fenn, azóta már nem érvényes (Blank, 1993)

⁴ A nagy-britanniai statisztika

alapnak, akkor ennek az országnak +++ lesz a besorolása, az USA ++, Svédország és Norvégia pedig +. Franciaország és Spanyolország – besorolást értek el. Rövidebb időn keresztül az NSZK és Hollandia értékei +, Belgiumé, Dániáé és Finnországé 0. Smeeding végkövetkeztetése az, hogy „a szegénység növekedésének trendje a nyolcvanas években általában alacsony volt az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság kivételével” (1997; 25).

Ez arra utalhat, hogy itt, Európában nem kell félnünk a munkanélküliség rémétől. Abban persze van veszély, amire Sen (1997) is rámutat, hogy az európaiak könnyen belenyugodhatnak alacsony foglalkoztatási szintjükbe. Ez a szerző így hasonlíttja össze az attitűdöket a két kontinensen:

„Az amerikai szociális etika lehetővé teszi, hogy figyelmen kívül hagyják az elszegényedetteket és elkeseredetteket, az ilyesmit a jóléti állam elvein felnevelkedett tipikus nyugat-európai nehezen fogadhatja el. Ugyanez az amerikai etika ugyanakkor meglehetősen tűrhetetlennek tartaná az Európa-szerte általánossá vált kétszámjegyű munkanélküliségi rátákat.”

Sen és mások, úgymint Clark és Oswald (1994) hangsúlyozzák, hogy a munkanélküliségnek a jövedelemkiesésen túlmenő súlyos következményei is vannak. Még 100 százalékos jövedelem pótlás esetén is számolni kell azzal, hogy az érintettek megszenvedik a munkanélküliséget. Ráadásul itt sohasem pusztán az egyén jóléte a tét, hanem a társadalmi integráció egésze.

Mindazonáltal a foglalkoztatást nem tekinthetjük a társadalmi beilleszkedés kizárólagos kezesének. A munka világán belül is felléphetnek beilleszkedési zavarok. Ez felveti azokat a kérdéseket, amelyek megválaszolását nem halogathatom tovább, vagyis hogy mit is értünk társadalmi kirekesztődésen?

3. A társadalmi kirekesztődés definíciója

Ezt a terminust széles körben használják, gyakran kevésbé világos értelemben. Mi több, feltehető, hogy éppenséggel kevésbé körülhatárolt értelme miatt élvezi jelenlegi közkedveltségét. A szociológiai irodalom áttekintése a következő eredményt hozta.

„A kutatók valójában egyetlen ponton egyeznek: lehetetlen megragadnunk a »kirekesztés« jelenségét egyetlen kritériummal. Számos felmérés és jelentés áttanulmányozása után is a szakértők közti mély nézeteltérést kell regisztrálnunk” (Weinberg and Ruano-Borbalan, 1993).

Mindazonáltal a vitákban három elem állandóan visszatér. Az első a *relativitás*. Kizáródní mindig egy meghatározott társadalomból záródik ki valaki, meghatározott helyen és időben. A szegénység dolgában ilyesfajta relativitást nem tapasztalunk! Joseph és Sumption szerint:

„Valaki, aki egy középkori báró életszínvonalát élvezi, aligha nevezhető szegénynek csak azért, mert olyan társadalomba született, ahol az emberek túlnyomó többsége az egykori királyok színvonalán él” (1979:27).

Bármi legyen is az érdeme az abszolút megközelítésnek a szegénység mérésében, a társadalmi beilleszkedés problémája szempontjából az kevésbé

releváns. Nem ítéldhetjük meg tehát valaki kirekesztettségét egyedül abból, hogy szemügyre vesszük a körülményeit. A kirekesztés bármely kritériuma alkalmazásakor mások tényleges cselekvésére kell tekintettel lenni. A kirekesztettséget mások cselekvése idézi elő. A kirekesztettség valójában inkább egy társadalmi csoport jellemzője, semmint egyedeké. A közgazdászok előszeretettel szegmentálnak egyedeket és családokat, például kevésbé érdekli őket, hogy az egy mintában szereplő személyek vajon azonos utcából vagy szomszédsági lakókörnyezetből jöttek-e. Márpedig társadalmi kirekesztődés gyakran nem az egyén, hanem a csoportok szintjén jelentkezik, eklatáns példaként említhetem a bankhitelkérelmek elbírálásakor alkalmazott egyik ismert kritériumot, a postai irányítószám alkalmazását.

Ezzel elérkeztünk meghatározási kísérletünk második eleméhez, a *cselekvés* eleméhez. A társadalmi kirekesztés mindig cselekvésből ered, ágenseket feltételez. Az emberek kizárhatják magukat, amennyiben például kiesnek a piaccgazdaság rostáin, de kirekesztődéshez vezet az is, ha fennakadnak egy hitelvizsgálat szűrőjén, vagy éppen, társadalombiztosítás híján, ha egy magánbiztosítóintézet megtagadja a szerződéskötést. Emberek visszautasíthatnak egy munkát és előnyben részesíthetik a jövedelempótlót, de kihullhatnak a munka világából munkatársaik döntése nyomán is, nem szólva szakszervezetük, munkáltatójuk sőt kormányuk számos ugyanilyen következménnyel járó döntéséről. A cselekvés fenti értelemben vett fogalmát vizsgálta Sen a társadalmi igazságosságról írott munkájában, hangsúlyozva a különbséget (1) egyfelől az egyén céljainak megvalósulása (függetlenül a társadalmi szerepektől), illetve (2) az egyén céljainak megvalósítása mint tudatos erőfeszítés között másfelől (Sen 1985: 1992). Ugyanarról másképpen azt mondhatjuk, hogy a társadalmi beilleszkedés zavarai esetében nem csupán az érintettek körülményeire kell tekintettel lennünk, hanem felelősségük mértékére is. A munkanélküliek például azért válnak esetenként kirekesztetté is, mert nincs erejük ahhoz, hogy megváltoztassák az életüket.

Egy harmadik kulcsszempont a *dinamika* kérdése. Emberek nemcsak azért rekesztődnek ki a társadalomból, mert éppen nincsen állásuk és jövedelmük, hanem azért is, mert hiányzik a jövőképük, ti. a saját és gyermekeik jövőjébe vetett hitük – a társadalmi beilleszkedés zavarai ugyanis átívelhetnek generációkon. Ha tehát meg akarnók becsülni a kirekesztettség arányait a társadalomban, akkor túl kell lépnünk a pusztá helyzetfelmérésen. Ugyanez áll a szegénység arányainak felbecsülésére is. Amint Robert Walker mondotta, ez a megközelítés alkalmas lehet arra is, hogy összehozzuk a két kategóriát:

„Amikor a szegénység hosszabb időtávon át érvényesül ... akkor szinte semmi esély sincs a menekülésre. Ennélfogva a szélesebb közösség hatása sem juthat érvényre... Ebben az összefüggésben a szegénység valóban nagyon közel kerül a társadalomból való kirekesztődéshez” (1995:103).

Ne feledjük, itt kockázatról van szó, nagy kockázatról, ám a két kategóriát semmiképpen sem azonosíthatjuk: a társadalmi kirekesztődés nem egyszerűen hosszú távú, vagy akár csak visszatérő szegénység! Nem csak ex post röppályákról van szó, hanem ex ante elvárásokról is. Előremutató indikátorokra van tehát szükségünk.

A társadalmi kirekesztődés mérőszámainak operacionalizálásakor komoly kutatómódszertani problémákkal kell szembenéznünk, ám három kulcspontunk: a relativitás, a cselekvés és a dinamika olyan biztos alapot adhat, hogy a tanulmány hátralevő részében elvi megfontolás tárgyává tehetjük a kirekesztés és integrálás szociológiai mechanizmusait.

4. A munkanélküliség és a társadalmi kirekesztődés

Az Európai Unió 1994-es Fehér Könyve a „Növekedés, versenyképesség és foglalkoztatás” úgy érvel, hogy a munkahelyteremtés szükséges, mert

„Biztosítani kell gyermekeink jövőjét, akik csak úgy találhatnak reményt és motivációt, ha részt vehetnek a társadalmi és gazdasági életben” (EU bizottság 1994:3).

Vajon ha Európa csökkenést tudna elérni a munkanélküliek számában, ez biztosítaná a kirekesztettek számának csökkentését is? A válasz a munkanélküliség okától függ és attól, hogy milyen formát ölt majd a (feltételezett) foglalkoztatási szintemelkedés. Ha a munkanélküliségnek az összkereslet alacsony foka vagy a technológiai korszakváltás az oka, akkor az egyén indokoltan érezheti azt, hogy tehetetlen e makrofolyamatokkal szemben. A harmincas évek tanulmányai a munkanélküliséggel kapcsolatosan (Bakke, 1933 és Jahoda et al. 1933) mindig is hangsúlyozták a személyes felelősség hiányát. A mai szerzők pedig a nyolcvanas évekről azt mondják:

„Az elemzésben feltűnőbbek a hasonlóságok, mint a különbségek, ha a tanulmányok a mai munkanélküliségről kezdenek szólni” (Lewis et al. 1995:159).

A nem „önkéntes” munkanélküliség visszaszorulása mindenképpen hangsúlyosabbá tenné a kirekesztés cselekvési dimenzióját. Másfelől, ez a csökkenés feltételezi is, hogy erősödik a személyes felelősség tudata a munkanélküliekben. Amint Bakke kutatásának összegzésében olvashatjuk:

„A munkanélküliek nyilvánvaló inaktivitásának és negatív beállítottságának fő oka nem egyszerűen a munkahely elvesztésében áll. Inkább a munkához fűződő olyan múltbeli tapasztalatokról lehet itt szó, amely arra tanította meg ezeket az embereket, hogy kevésbé képesek saját életük irányítására” (O’Brien, 1986:195–6).

Ha viszont a munkanélküliség nagy részben önkéntes jellegű, tehát csupán a kínált bérek alacsonyága vagy a járadék elfogadhatósága miatt következik be, akkor felmerül a kérdés: vajon milyen lesz annak a foglalkoztatásnak a minősége, amelyet makropolitikai eszközökkel generálni tudunk? A munkaerő rugalmasságát hangsúlyozó amerikai megközelítés kritikusai kiemelik, hogy az új munkahelyek gyakran igen bizonytalanok vagy rosszul fizetnek. Az új munkahelyek gyakran atipikusnak tekinthetők, hiszen nélkülözik a foglalkoztatás folyamatosságának ígéretét, a továbbképzést, a vállalati belső munkaerőpiac esélyeit és a munkajogi biztosítékokat. Az atipikus munkahelyek általában legalább egy vonatkozásban ilyenek és rosszabbul fizetettek

is. Ebben az összefüggésben felértékelődik az, amit a kirekesztés relativitásáról mondtunk. Ha a munkanélküliség csökkenése olyan áron valósul meg, hogy szélesedik a szakadék a legalább az átlagbéren foglalkoztatottak és a minimálbér körül tengődők között, akkor ez a fajta foglalkoztatás nem segíti elő a társadalmi kirekesztődés mérséklődését.

Előfordulhat az is, hogy a jövő európai új munkahelyek atipikusak lesznek, ám nem nélkülözik a jövő ígérését a munkavállaló számára. Ez a jelenség a kirekesztés dinamikai dimenziójában tehető mérlegre. A kardinális kérdés az, hogy a szóban forgó munkahelyek tekinthetők-e a normális foglalkoztatáshoz vezető lépcsőfoknak, vagy inkább olyan csapdának, amely nem engedi ki az ilyen munkafeltételeket elfogadó embereket az alacsony fizetés és alacsony foglalkoztatási biztonság szorításából. Tehát beiskolázzák-e valaha is menedzserképzőbe azt a fiatalasszonyt, aki például részmunkaidős fénymásolást vállal? A 3a és 3b ábrák két különböző stilizált fejezetet mutatnak be, ahol a körök nagysága az előrejutás relatív valószínűségének indikátora. A 3b ábrában az atipikus foglalkoztatás valóban elvezethet egy tipikusnak tekinthető foglalkoztatási formához, a dolgozók előrejutnak. Bebizonyítván piacképességüket, jó eséllyel rendes állásba kerülhetnek és kiemelkedhetnek a szegénységből. Másfelől a 3a ábra kevés átjárást mutat a munka világának minőségi és atipikus szektorai, valamint a teljes munkanélküliség között. A dolgozók megmaradnak az alacsony fizetési kategóriákban, ezek a pályák nem vezetnek ki tartósan a szegénységből. Mindezek függetlenek a foglalkoztatottság általános szintjétől.

3a ábra: Társadalmi kirekesztés

Kiindulópont	Hagyományos munkahely	Marginális munkahely	Munkanélküliség
Hagyományos munkahely	•	•	•
Marginális munkahely	•	•	•
Munkanélküliség	•	•	•

3b ábra: Lépcsőfok-mobilitás

Kiindulópont	Hagyományos munkahely	Marginális munkahely	Munkanélküliség
Hagyományos munkahely	•	•	•
Marginális munkahely	•	•	•
Munkanélküliség	•	•	•

Az, hogy a két ábra közül melyik releváns, a körülményektől függ. Friss kutatások, amelyek pl. a Brit Háztartási Panel longitudinális felméréseire

építenek, komoly betekintést engednek a munkaerőpiac folyamataiba. Itt és most csak egyetlen tanulmányra utalok (Amanda Gosling et al. 1997), amely megvilágítja a rosszul fizetett állásokból kivezető utat. Rossz fizetésnek nevezzük az alsó kvartilisbe eső órabéreket. A tanulmány eredményeit a 3. ábrán foglaltuk össze: a felmérés első évében az alacsony fizetésű férfiak 36 százaléka jutott innen ki egy esztendő leforgása alatt, ám ez magába foglal 11 százaléknyi újra munkanélkülivé vált embert is. Annak a 25 százaléknak, akik valóban magasabb fizetési osztályba kerültek, mintegy 30 százaléka a következő évben vagy valamikor később csak visszaesett a minimálbér körüli tartományba. Ez arra utal, hogy jelentős arányban működik a csapda-effektus. Ez a megközelítés persze legalább annyi további kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol: például egyáltalán nem világos, hogy vajon az órabér megfelelő mérőszám-e? Hiszen a skála felső régióiban már inkább a pótlékokkal stb. kiegészített teljes kereset az, ami számít, beleértve a kvalitatív vonatkozásokat is.

A munkanélküliség és társadalmi kirekesztettség közötti kapcsolat tehát igen összetett jellegű. A munkahelyteremtés hozzájárulhat a kizáródás megszűnéséhez, de a siker leginkább az új munkahelyek minőségének függvénye. Helyreállítják-e az egyén önbizalmát? Nyújtanak-e perspektívát a jövőre? Ezek az igazi kérdések.

5. Jóléti programok

A társadalmi kirekesztés franciaországi történelméről írott munkájában Hilary Silver megállapítja:

„A kifejezést általában René Lenoirnak tulajdonítják, aki 1974-ben úgy becsülte, hogy a francia népesség egytizede van kizárva a társadalom életének fősodrából abban az értelemben, hogy nincsenek benne még a társadalombiztosításban sem” (1995:63).

Ez elvezet bennünket a kizárás egy új forrásához, a jóléti állam juttatásaiból való kirekesztettséghez.

Franciaországban a társadalmi szolidaritás nyilvánvaló hiánya vezetett el a garantált minimáljövedelem gondolatához. Az Egyesült Királyságban a helyzet annyiban más, hogy itt már hosszabb ideje létezik a jóléti ellátásoknak valamilyen rendszere, ha nem is támadások nélkül. Persze sok a nyitott kérdés, pl. hogy mennyire bízhatunk a kirekesztődés elleni harcunk során a jövedelemvizsgálathoz kötött juttatásokban. Ismeretes, hogy a juttatások nem mindig jutnak el a jogosultakhoz (Department of Social Security, 1996a). Ez részben betudható az informátlanságnak, az igénylés időrabló jellegének, ám az igénylések elmulasztását firtató komolyabb vizsgálódások azt is feltárták, hogy itt a járadékhoz fűződő stigmától való félelem is szerepet játszik. Sokan nem kívánnak ebbe a körbe kerülni, és ennyiben azt lehet mondani, a járadék a mai formájában szintén nem nélkülözi a kirekesztő jelleget. Sokan tartanak attól is, hogy az a legújabb kormánytörekvés, amely visszatérné a jogosultakat a munka világába, még erősebben stigmatizálni

fogja azokat, akik a rendszerben rekednek – ők akár úgy is érezhetik, hogy maga az állam is hozzájárul a kizáródásukhoz. Ezért igen veszélyes dolog, ha a segélyek negatív oldalait hangsúlyozzuk a tömegkommunikációban!

Az állam szerepének felvetése persze még tovább vezetne bennünket. Goodin érvelt úgy, hogy létezik egy olyan nézet, amely szerint

„az állam, ahogyan ma látjuk, túl sok helyen van jelen. Jóllehet távolról sem az egyetlen olyan forrás ő, amelyből az állampolgár segítséget kaphat, mégis monopóliumot igényel a maga számára legalább abban, hogy ő legitimálja a jóléti juttatások minden további forrását” (1996: 363).

Goodin alternatív modelljében

„taggá lehetnénk sok és sokféle klubban, támaszkodván rájuk alkalmanként sokféle élethelyzetben, sokféle természetű támogatásért” (1996: 364).

Szerinte az Európai Unió maga a prototípusa ennek a jóléti modellnek. Izgalmas felvetés, hogy a kizáródásnak, ha az netalán állami szinten valósulna meg, teremtsük meg az ellenszerét összeurópai, szövetségi szinten. A politikai tapasztalat azt mutatja, hogy a Brüsszelt is elérni képes befolyás ugyan végképp gyenge a társadalom periferiáján élők számára, mégis tény, hogy az európai szintű szegénységelleni programok explicit módon célozzák a hátrányos helyzetű rétegek társadalmi-gazdasági integrációját.

Ezek a megfontolások ugyancsak eltérnek a megszokott, „a jóléti állam újragondolását” célzó erőfeszítésektől, ám semmiképpen sem az sugallják, hogy az országos szintű jóléti programoknak ne lehetne szerepük a társadalmi beilleszkedés zavarainak leküzdésében – amint arra a 8. fejezetben még visszatérünk.

6. A munkaadók szerepe

Arthur Brown professzor 1958-ban az alábbiakkal próbálta megmagyarázni azt, hogy a háború utáni évtized miképpen múlhatta felül Lord Beveridge reményeit a munkanélküliség tekintetében:

„Az egyik tényező, amelyet elégtelen módon láttunk előre, és amely fontos szerepet játszhatott volna abban, hogy még az elért, igen alacsony munkanélküliségi rátánál is kedvezőbb eredményt érjünk el, az a munkaadók attitűd-változása. Ez a változás abban áll, hogy nem úgy tekintenek a munkaadókra, mint olyan árura, amely rugalmas kínálatban mindig rendelkezésre áll, hanem inkább úgy, mint amitől ha egyszer valami okból megválnak, nem olyan könnyű pótolni” (1958:450).

A munkáltatók szerepét, véleményem szerint, kevésbé méltányolja a mai közgazdasági elmélet. Ha a munkanélküliség emelkedésének okait keressük, nem tekinthetünk el a munkaadók alkalmazási döntéseitől. Az alábbiakban azt a kérdést tesszük fel, hogy vajon nem éppen a cégek humánpolitikai gyakorlata zárj-e a ki az embereket manapság a munkaerőpiacról. Ennek illusztrálására térjünk vissza a munkanélküliség konvencionális magyarázatához, vegyük a foglalkoztatási egyensúly egyszerű modelljét, amelyben az

új álláshelyek száma megfelel a munka nélkül levők számával, és amelyben kétoldalú bértárgyalások folynak. Ebben a modellben munkahelyet addig hoznak létre, amíg:

a munka határhozadéka meghaladja a rezervációs bért⁵ + az új munkahely költségét x (felmondási ráta + diszkontráta)/munkaadók relatív bértárgyalási pozíciója.

A foglalkoztatás tehát mindaddig nőni fog, amíg a határhaszon nem süllyed az egyenlet jobb oldala alá. Az utolsó felvett dolgozó által termelt profit csökken a foglalkoztatási szint emelkedésével, így minél nagyobbra nő a jobb oldali összeg, annál alacsonyabb lesz a összefoglalkoztatás szintje.

Elérkeztünk a korábban kifejtett munkapiaci rugalmassági tézis alapjához. Itt úgy érvelnek, hogy a járadékszint mérséklésével többen vállalnak munkát alacsony bérek mellett is (süllyed a rezervációs bér), ennél fogva emelkedni fog az összefoglalkoztatás szintje. A munkahelyek generálásával összefüggő költségek csökkenése úgyszintén a foglalkoztatás növelése irányába hat. Csakúgy, mint a szakszervezetek tárgyalási pozíciójának megtörése, vagy ami ugyanaz: a munkaadók felerősítése. Mindezek a munkaerő kínálati oldalának törvényszerűségei, ám figyelniünk kellene a munkaadói oldalra, tehát a keresleti oldalra is. Hogyan befolyásolja a cégek viselkedése a munkahelyek generálását és megszüntetését? Ha például a munkáltatók csak rövid távra terveznek és vesznek fel embereket, ez (a felmondások növekedésén keresztül) megemeli egyenletünk jobb oldalát és ez eleve gazdaságtalanabbnak mutatja majd az új munkahelyek teremtését. A legfontosabb pedig az, hogy ha a munkaadók várakozásai a jövőbeni járadékszinttel kapcsolatban magasabb diszkontrátát tesznek szükségessé, még kevésbé hajlanak majd a munkahely-teremtési attitűdre. Ezzel a tőkepiacok viselkedését jól leíró „rövidtávúság” fogalmát igyekeztünk alkalmazni a munkaerőpiac dinamikájának leírására.

Ennél fogva a társadalmi kizárás fogalmát hozzákötöttük a tőkepiachoz is, és ezzel – várakozásaink szerint – mindenképpen a közgazdasági gondolkodás centrumába helyeztük. Következő lépésünk a termékpiacokat érinti.

7. Társadalmi kirekesztődés a fogyasztásban

A társadalmi kizárást eddig a munkaerőpiacról való kizárással azonosítottuk, ám ez a beilleszkedési zavaroknak csupán az egyik arca. Az emberek életük más területein is szembekerülhetnek a kizáródással, így a fogyasztásban is, amennyiben nem képesek részt venni szűkebb környezetük fogyasztási szokásaiban. A legkézenfekvőbb példa a hajléktalanság, de ide tartozik a tartós fogyasztási cikkekkel, a megfelelő tápértékű élelmiszerekkel és a kulturális, illetve szabadidős tevékenységekkel kapcsolatos fogyasztási minták követése is. Ez különösen közelről érinthet gyermekes családokat, ahol a kortárscsö-

5 Az a legalacsonyabb bérszint, amely mellett a munkavállaló már inkább a járadék mellett dönthet

port nyomása révén egy futballtrikó vagy egy sportcipőmárka egykönnyen a beilleszkedés előfeltételévé válhat.

A társadalmi beilleszkedés pedig nemcsak termékek használatán, hanem szolgáltatásokon keresztül is csorbát szenvedhet. A szegények nem férhetnek be olyan biztosítási formákba, ahol a havi díjat az ingatlanpiac értékítélete szerint alakítják, a bankok pedig megtagadhatják a számlanyitást vagy éppen a kártyakibocsátást hasonló kritériumok alapján. Sok szolgáltatás nem érhető el bármilyen helyen:

„A bankok és kölcsönös pénztárak kivonulnak fiókhálózatukkal a szegényebb környékekről, mert profitjukat regionálisan is maximalizálni igyekeznek” (Rossiter–Kenway, 1977:7).

Az effajta hitelminősítés racionális lehet a bank szempontjából, ám a következmények sok család számára rombolóak lehetnek. McCormick (1997) szerint például az 1994 telén bekövetkezett skóciai nagy árvíz idején az elárasztott lakosok 95 százaléka nem rendelkezett biztosítással.

A fogyasztáson keresztül realizálódó kirekesztődés jó példája a telefon. Ha valaki nem engedheti meg magának, hogy vonalat vegyen, nem tud beilleszkedni egy olyan társadalomba, ahol a többség telefont használ. Gyermekeiket nem hívják játszani, hiszen a gyermekek már régen nem riadóláncban értesítik egymást. A levélkapcsolat sem azonos értékű kapcsolattartás azokkal a rokonokkal, akik távolabbra költöztek. Ha munkahelyre pályázunk, lemaradunk az interjúról. Mindez úgy hangozhat, mint valami reklám a telefontársaságoknak, és valóban rájuk, a közművekre és a közjavak más szállítóira szeretném irányítani a figyelmet! Szerződéskötési feltételeiket eddig kevésbé vizsgálták a szegénység elemzésekor. Árdöntéseik pedig meghatározóak abban, hogy a szegények kirekesztődnek-e ezekből a szolgáltatásokból. Ha a profitmaximálásra törező cégek viselkedését vizsgáljuk (Atkinson 1995), akkor azt kell megállapítanunk, hogy a szabadár fogyasztókat rostál ki a piacról. Vagy másképpen, semmi garancia nincs arra, hogy lesznek olyan cégek, amelyek a szegények által keresett árukat és minőséget szállítják: ma már igen nehéz valóban kis mennyiséget vásárolni bármiből, és egyre nehezebb hozzáférni az alacsonyabb minőségű húshoz.

A fogyasztáson keresztül realizálódó kirekesztődés különösen jellemzővé válik a magánosítási folyamatok során. Ez a reguláció kérdését veti fel. Míg a kormánynak állami vállalatok esetében lehetősége van arra, hogy olyan árképzést követeljen meg, amely a jövedelempótló támogatással élő háztartások számára is lehetővé teszi a közművekre csatlakozást, magánvállalatok esetében ugyanez csak speciális mechanizmusok közbeiktatásával lehetséges. Tehát azt az iparági szabályozást végző hatóságnak kell elérnie, hogy megteremtse az általános hozzáférés lehetőségét. A brit szabályozás például ellátási kötelezettséget szab meg „minden ésszerű kereslet fennállása esetére”. Ez persze sokféleképpen interpretálható és ráadásul sokan vitatják, hogy a társadalmi beilleszkedés esélyének fenntartása ilyen legitim megfontolás volna. Ahogyan például John Vickers írja:

„A szabályozást végzők számára esetleg nyerhető elosztáspolitikai előnyt alaposan ellensúlyozzák azok a hátrányok, amelyek a magánérdekű motivált-

ságból, a mesterséges bizonytalanságból és a beszámoltathatóság így keletkező hiányából adódnak” (Vickers 1997:18).

Számomra azonban ez nem meggyőző. A politikai befolyásolásból adódó kockázat nemcsak regulációban van jelen, hanem az adóztatásban és a társadalmi transzferek egész kérdéskörében. A költségvetési politikát is elfogalhatja valamely partikuláris érdek, megakadályozván ezzel a kormányt a redisztribúcióban. A két szempont kiegyensúlyozására van szükség.

A fogyasztáson keresztül realizálódó kirekesztődés potenciális veszélyeire hívja fel a figyelmet a brit gázipar esete. Ruth Hancock és Catherine Wadams Price (1995) jövedelmi csoportok szerint vizsgálták a gázárak csökkentésének hatását azok körében, akik átutalással egyenlítik ki a számláikat. Tudvalevő, hogy a Egyesült Királyságban a bankszámlával nem rendelkező személyek a lakásukon felszerelt persellyel, pénzérmék bedobásával fogyasztják a közüzemi szolgáltatásokat, a kábeltévtől a gázig. A legfelső jövedelmi kvintilisben mindenki átutalással fizet, és így részesülhet a kedvezményes tarifákban. A többi jövedelemcsoportban is majd' mindenkinek van már bankszámlája, kivéve a legalsó kvintilist, ahol nem ritka ennek hiánya. Ezek az emberek többszörösen hátrányos helyzetűek, hiszen valamely okból (már) nincs hitelük, ezért azután kizáródnak az olcsóbb gázárból is.

A közüzemi díjak meghatározása újólag felveti a társadalmi juttatások kérdéskörét.

8. A jóléti programokat nem lehet elfelejteni

Az ipari munkaszervezet közgazdasági elméletéről felhalmozódott irodalom tanúsága szerint a szabályozás problémája igen fontos. Összefüggés van a szegények megélhetése, illetve az őket körülvevő társadalom életszínvonala között. A cégek árpolitikai- és marketingdöntéseiből az olvasható ki, hogy áraik hosszabb távon az átlagos életszínvonal arányában emelkednek. Ahogy tehát a társadalom nagyobbik része gazdagabb lesz, a szegényeknek is több jövedelemre lesz szükségük (nem ahhoz, hogy felfelé árszoljanak, hanem) hogy ne szakadjanak le. Ami pedig a cégek marketingjét illeti, sajnos kevés motivációjuk van arra, hogy szerényebb minőséget is piacra dobjanak akkor, amikor szinte mindenki az igényesebb piaci szegmensek felé tart.

Mindennek nyilvánvaló hatása van a jóléti programok színvonalára. Ha a járadékok szintjét az árszínvonal emelkedéséhez kötik, ezzel még nem vesszük elejét annak, hogy az érintetteket a kulcsjavak és alapszolgáltatások elégtelen fogyasztásán keresztül megnyilvánuló kizáródás fenyegetse. A minimáljövedelemnek épp úgy emelkednie kell ahhoz, hogy az érintettek ne szakadjanak le, mint az életszínvonalnak általában. 1899-ben például, amint azt Seeböhm Rowntree leírta, ahhoz hogy az állásokért meghirdetett versenyben helytálljunk, elég volt az, hogy ne legyünk „rongyosak”. Ma már ez talán kevés. Az iskolában minden gyermeknek olyan „fogyasztói kosár” van szüksége, amely még ötven évvel ezelőtt is tökéletesen elképzelhetetlen lett volna. A jóléti programoknak tehát lehetővé kell tenniük azt, hogy az

érintettek folyamatosan színvonalasabb fogyasztási javakhoz jussanak hozzá – ezzel is épp hogy csak elkerülve a leszakadó kizáródás csapdáját. Az 1949-es fogyasztói kosár – emlékeztetek rá – egyszerűen nem hozzáférhető már a mai tehetősebb társadalomban.

Hangsúlyoznunk kell a jóléti juttatások szerepét, hiszen a jelenlegi kormánypolitika túlnyomórészt a munkaerőpiacra koncentrál. A munkajövedelem fontos, de nem lehet a kizárólagos recept. Az 5. fejezetben tárgyaltak tanúsága alapján a jóléti programokat felül kell vizsgálni, ám a kollektív formák lényegesnek látszanak a társadalmi integráció biztosítása céljából, legyen szó akár társadalombiztosításról, állampolgári jogon járó létminimumról vagy bármely más (a társadalmi életben való) részvételen alapuló jövedelemforrásról.

Következtetések

Ebben a tanulmányban messzire kalandoztunk és valójában ez az egyik végkövetkeztetésünk. A társadalmi kizáródásnak nem pusztán a munkanélküliséghez van köze. A társadalmi életben megvalósított részvétel meghiúsulhat az állam akciói révén: például a jövedelemvizsgálathoz kötött juttatások révén, amelyek stigmatizáló hatásúak. Kizáródásra kerülhet sor a kulcsjavak termelőinek és az alapszolgáltatóknak ár- és egyéb döntései révén is. Ennélfogva a kormánypolitika megközelítésének szélesnek kell lennie. Egy jó megközelítés lehet az a közös érdekeltségű „Társadalmi Kizáródás Ügyosztály” is, amelyről Mandelson (1997) számol be. A társadalmi beilleszkedés meghiúsulása ugyanis nem egyetlen tárca, ügyosztály érdekeltségébe tartozik, éppenséggel minden szociálpolitikai előterjesztést érdemes megvizsgálni abból a szempontból, hogy mennyire mozdítja elő a fenyegetettek beilleszkedését.

A második következtetésünk az, hogy a kormánypolitika igenis változást és eredményt érhet el. Szó sincs arról, hogy a társadalmi kizáródás olyan globális erők eredője volna, amellyel szemben kormányok tehetetlenek volnának. A kormányok beavatkozhatnak a munkaerőpiac működésébe, amint azt a „Munka felé vezető jóléti juttatások” címszó alatt meg is hirdették, ám ennél jóval szélesebb megközelítésre van szükség. A foglalkoztatás önmagában még nem illeszt be, a munkahely minőségének mint feltételnek a vizsgálatáról nem mondhatunk le. A rugalmas munkaerőpiac címszava alatt folyó részpolitikák olykor csupán perspektíva nélkül való állásokkal váltják fel a munkanélküliséget. Górcső alá kell venni a munkaadók állásleépítő és állás-teremtő üzleti tevékenységét is. A munkaerő-piaci beavatkozások nem lehetnek a juttatások alternatívái – valójában kiegészítik egymást. A jövedelempótló jóléti programok kérdéskörét is újra kell értékelni a társadalmi kizáródás szempontjából – ez akkor is fontos marad, ha javulnak a foglalkoztatás feltételei. A szociálpolitika sok más kérdéskörét egyaránt újra kell értékelni. Az állam pedig beavatkozhat a privatizált közművek olyan árképzési rendszerébe, amely lehetetlenné teszi emberek számára a hozzáférést az alapszolgáltatásokhoz.

A harmadik következtetés a közgazdasági elméletre vonatkozik, amely

minden korlátozottsága ellenére hasznos szerepet játszhat a társadalmi kizáródás elemeinek feltárásában. A longitudinális adatokra támaszkodó empirikus munkák éppen időben jöttek ahhoz, hogy megértsük azt a folyamatot, amelyben emberek leszakadnak és ezzel kizáródnak vagy megkapaszkodnak. A foglalkoztatási döntések elemzése arra a cselekvéssorozatra vet fényt, amely ugyancsak felelős a kizáródásért. A vállalati árpolitikai döntések modellezése pedig azt a fogalom relativitását is érzékeltető dinamikát mutatja meg, hogyan lökődhetnek ki emberek a fogyasztási mintákon keresztül.

Fordította: Kelen András

HIVATKOZÁSOK

- Abel-Smith, B., and Townsend, P. (1965), *The Poor and the Poorest*, London: Bell.
- Atkinson, A. B. (1995), „Capabilities, exclusion, and the supply of goods” in K. Basu, P. Pattanaik and K. Suzumura (eds), *Choice, Welfare, and Development*, Oxford: Clarendon Press.
- Bakke, E. (1933), *The Unemployed Man*, London: Nisbett.
- Becker, I. (1997), „die Entwicklung von Einkommensverteilung und der Einkommensarmut in den alten Bundesländern von 1962 bis 1988” in Becker, I and Hauser, R., *Einkommensverteilung und Armut*, Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Blank, R. M. (1993), „Why were Poverty Rates so High in the 1980s?”, in Papadimitriou, D. B. and Wolff, E. N. (eds), *Poverty and Prosperity in the USA in the Late Twentieth Century*, Basingtoke: Macmillan.
- Blank, R. M. and Blinder, A. S. (1986), „Macroeconomics, Income Distribution, and Poverty”, in: Danziger, S. H., and Weinberg, D. H. (eds), *Fighting Poverty*, Cambridge, massachusetts: Harvard University Press.
- Brown, A. J. (1958), „Inflation and the British Economy”, *Economic Journal*, 68: 449–463.
- Callan, T., Nolan, B., Whelan, B. J., Whelan, C. T. and Williams, J. (1996), *Poverty in the 1990s*, Dublin: Oak Tree Press.
- Clark, A. E. and Oswald, A. (1994), „Unhappiness and Unemployment”, *Economic Journal*, 104: 648–659.
- Commissione di indagine sulla povertà e sull'emarginazione (1996), *La Povertà in Italia 1980–1994*, Rome: Presidenza del Consiglio dei Ministri.
- Commissione di indagine sulla povertà e sull'emarginazione (1996a), *La povertà in Italia 1995*, Rome: Presidenza del Consiglio dei Ministri.
- Department of Social Security (1992), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1988/89*, London: HMSO.
- Department of Social Security (1993), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1990/91*, London: HMSO.
- Department of Social Security (1994), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1991/92* London: HMSO.
- Department of Social Security (1995), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1992/93*, London: HMSO.
- Department of Social Security (1996), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1993/94*, London: HMSO.
- Department of Social Security (1996a), *Income Related Benefits Estimates of Take-Up in 1994/95*, London: Government Statistical Service.
- Department of Social Security (1997), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1994/95*, London: HMSO.

- Duffy, K. (1994) „Submission to Sub-Committee C, House of Lords, Regarding the UK Dimension of the Third European Programme”, University of Warwick.
- European Commission (1994), *Growth, competitiveness, Employment*, Brussels.
- Goodin, R. (1996), „Inclusion and Exclusion”, *Archives Européennes de Sociologie*, 37: 343–371.
- Gosling, A., Johnson, P., McCrae, J., and Paull, G. (1997), *The Dynamics of Low Pay and Unemployment in Early 1990s Britain*, London: Institute for Fiscal Studies.
- Hancock, R. and Waddams Price, C. (1995), „Competition in the British domestic gas market: efficiency and equity”, *Fiscal Studies*, 16(3): 81–105.
- Hauser, R. (1997), „Vergleichende Analyse der Einkommensverteilung und der Einkommensarmut in den alten und neuen Bundesländern von 1990 bis 1995” in: Becker, I. and Hauser, R., *Einkommensverteilung und Armut*, Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P. F. and Zeisel, H. (1933), *Marienthal*, English translation published 1972 by Tavistock Publications, London.
- Joseph, Sir Keith and Sumption, J. (1979), *Equality*, London: John Murray.
- Mandelson, P. (1997), *Labour's next steps: tackling social exclusion*, Fabian Pamphlet 581, London.
- McCormick, J. (1997), „Insuring on a Low Income”, *IPPR in Progress*, Spring: 3–4.
- Nordisk Ministerråd (1996), *Den nordiska fattigdomens utveckling och struktur*, Copenhagen: Tema-Nord.
- O'Brien, G. (1986), *Psychology of Work and Unemployment*, Chichester: Wiley.
- OECD (1995), *Historical Statistics 1960–1993*, Paris: OECD.
- Rossiter, J. and Kenway, P. (1997), „Introduction” to Rossiter, J (ed), *Financial Exclusion: Can Mutuality Fill the Gap?*, London: New Policy Institute.
- Sen, A. K. (1985), „Well-being, Agency and Freedom: the Dewey Lectures 1984”, *Journal of Philosophy*, 82: 169–221.
- Sen, A. K. (1992), *Inequality Re-Examined*, Cambridge: Harvard University Press.
- Sen, A. K. (1997), „Inequality, Unemployment and Contemporary Europe”, Development Economics Research Programme Discussion Paper DERP/7, London School of Economics.
- Silver, H. (1995), „Reconceptualizing social disadvantage: Three paradigms of social exclusion”, in: Rodgers, G., Gore, C. and Figueiredo, J. B. (eds), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, Geneva: ILO.
- Smeeding, T. M. (1997), „Financial Poverty in Developed Countries: The Evidence from LIS—Final Report to the UNDP”, LIS Working Paper 155.
- Synthèses (1995), No 1, Revenus et Patrimoine des Ménages, Paris: INSEE.
- Synthèses (1996), No 5, Revenus et Patrimoine des Ménages, Paris: INSEE.
- Vickers, J. (1997), „Regulation, Competition, and the Structure of Prices”, *Oxford Review of Economic Policy*, 13(1): 15–26.
- Walker, R. (1995), „The dynamics of Poverty and social exclusion” in: Room, G. (ed), *Beyond the Threshold*, Bristol: Policy Press.
- Weinberg, A. and Ruano-Borbalan, J-C. (1993), „Comprendre l'exclusion”, *Sciences Humaines*, 28: 12–15.

OHNSORGE-SZABÓ LÁSZLÓ¹

A közvélemény tényleg nem létezik azaz: az állampolgárok is Whiscast vennének?

Megjegyzések a fiskális illúziók témájához

Az utóbbi időben kirobbant egy érdekes vita, melynek tárgya egy, a jóléti rendszer reformjával kapcsolatos tanulmány („Az állam és polgárai: fiskális csapdák és államháztartási reform az átmeneti gazdaságban”²). E tanulmány számos kritikát és számos dicséretet kapott. A kutatást több oldalról is elemezték, azonban véleményem szerint még mindig maradtak olyan vonatkozásai, amelyek miatt érdemes foglalkozni vele, illetve az alapjául szolgáló elméleti háttérrel. Többen utaltak arra a politikai érdekkonstellációra, amelyben született, s az elitnek azon csoportjaira, amelynek kiszolgálója kívánt lenni. Felmerültek vele kapcsolatos módszertani kritikák is, bár ezek a tanulmány által képviselt ideológiai irányzattal, illetve törekvéssel nem minden esetben álltak összefüggésben. A benne foglalt társadalomfilozófiai meggyőződések eredetével, azok problematikusságával kapcsolatos recenziók is megfogalmazódtak. Én úgy gondolom, hogy a kritikáknak és a dicséreteknek egyaránt vannak olyan megállapításai, amelyek nem a lényegyet ragadják meg. Így elsősorban a benne tetten ért paternalizmusra vonatkozóan arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a tanulmány felvilágosítói attitűdje ellentmondásban van az általa képviselt társadalomfilozófia premisszáival és eredményeivel; ugyanakkor a paternalista attitűdöt mint olyat nem tartom eredendően rossznak. A paternalizmus elleni purifikátori harc, amelybe nálunk a pártállami beavatkozással szemben felhozható érvek keresése torkolt, nem vetett számot azokkal a morális és társadalomfilozófiai dilemmákkal, amelyek ezen elvnek a társadalmi életből való teljes kiűzése esetében merülnek fel. Az „igazság” iránti elkötelezettség nem olyasmi, amit az értelmiség felvehet vagy levehet: ez az igény még akkor is felfedezhető a törekvéseiben, amikor azt határozottan tagadni akarja. A legújabb értelmiségi stratégia sajátos módon egy olyan agresszió, amely a maga részt nem vevése, a maga neutralitása mögé bújik. Ennek a stratégiának az itt középpontba állított tanulmány és az alapjául szolgáló politikai filozófia egyaránt a megnyilvánulása. Az értelmiség számára továbbra is dilemmáról van szó, azaz fel nem oldott, bár különböző elméleti konstrukciókkal – sikertelenül³ – feloldani próbált ellentmondásról: egyfelől a valamilyen vonatkozásban őt mozgató „én jobban tu-

1 Az idézeteken belüli vastag betűs kiemelések a saját, és nem az idézett szöveg kiemelései.

2 A tanulmányra kéziratos verziójában hivatkozom.

3 A kontraktualizmus és Rawls liberális egalitarizmusa ilyen kísérletek.

dom!” érzésnek, és az ebből következő radikális, összeütközést vállaló politikai szerepvállalás követelésének, másfelől az eziránti viszolygásnak a konfliktusa.

A tanulmányról meglehetősen rossz a véleményem, de – éppen a fentiek miatt – ez nem azért van, mert kinyilvánított szándéka ellenére paternalista törekvések is tetten érhetők benne, hanem mert manipulatív.⁴ A tanulmány alapvetően egy politikai szándék, akarat kiszolgálója, s ez a attitűd teszi lehetővé, hogy rövidre zárja a hivatkozott társadalomfilozófiai paradigma belső ellentmondásait. Utalni kívánok a tanulmány által képviselt kontraktualista felfogás szembenállására azzal, a leginkább John Rawls nevéhez kapcsolt liberális egalitarizmussal, amelyet magam – némi kritikával ugyan, s ennek az írásnak az erejéig – támogatok. Írásom első fele egy bizonyos társadalomfilozófiai háttér megadása, a második pedig saját konkrét kritikám az említett tanulmánnyal kapcsolatban.

1. Elméleti háttér

A kontraktualizmus és a közösségi választások elmélete, amely a *Fiskális illúziók* tanulmány háttéréül szolgál, a politikai folyamatokkal szembeni elutasító *gyanúra* épül, illetve a gazdasági folyamatokat a politikai módszerekhez képest normatív előnyben részesíti. Ebben a vonatkozásban nem is annyira nonszensz azt állítani, hogy egyfajta hasonlóságot mutat a (vulgár)marxizmussal, amely a tények szintjén szintén a gazdasági szféra „elsőbbségét” állítja a „politikaihoz” képest. Ezt az első látásra talán szokatlannak tűnő tézist fejti ki részletesebben az 1.1. pont.

A közösségi választások elmélete az, amely a magyar polgárok fiskális illúzióiról szóló tanulmány elméleti bázisát jelenti. A kontraktualista (szerződéselvű) politikai filozófiai áramlat pedig mintegy háttéréül szolgál a közösségi választások néhány évtizede alkalmazott módszerének. Az általa alkalmazott filozófiai feltevések közül alapvető jelentőséggel bír az utilitarizmus kritikája. A kontraktualisták szerint ugyanis nem lehetséges az egyének preferenciáinak olyan, külső megfigyelőtől származó összegzése, és ez alapján olyan (jóléti, szociális, gazdaság stb.) politikai kidolgozása, mely a társadalmi jólétet kívánja maximalizálni. Éppen ezért közösségi politikák kidolgozása csak úgy lehetséges, hogy az érintettek szabad alkujára bízunk a döntést. Az alkudozók mintegy a gazdasági cseréhez hasonlóan áldozzák fel egyes érdekeiket, hogy másokat érvényesíthessenek. (Ezt jelenti a cserepa-

4 A paternalizmus Magyarországon olyan szitokszóvá vált, amit topikus módon az állammal kapcsolatban szoktak emlegetni, gyakran csak érzelmi töltésre játszva rá, s az érdemi helyességet figyelmen kívül hagyva. Pl. Király Júlia 1997. 125. o., amikor – jogosan – az állampolgárnak a nemzetgazdasági költségek és hasznok iránti tudatlanságáról ír, azt mondja, hogy ezt ő az állami *paternalizmus* súlyos megnyilvánulásának tartja. Ám a paternalizmus – ezzel ellentétben – éppen azt jelenti, hogy aki paternalista módon jár el, az azért akar eljárni, mert valamit jobban tud annál, aki fölött atyáskodik, s ezt az is elismeri (előbb utóbb), aki fölött atyáskodnak. A paternalizmus minden megnyilvánulásának tagadása egy alapvető antropológiai viszonynak a tagadását jelentené. Történetesen annak, hogy *létezik* olyan helyzet, illetve tudásterület, amelyen az emberek egyik csoportjának tekintélye van emberek egy másik csoportja felett. (Amelynek evidens példája, de nem kizárólagos esete szülő és gyermek kapcsolata.)

radigma.) Ennek az alkufolyamatnak a során mindenki a rendelkezésére álló erőpozíciót kihasználva próbálja érvényesíteni preferenciáit. Az alku kimenetele tekintetében tehát nem fog szerepet játszani, hogy valamely külső értekelő milyen politikai döntést tartana optimálisnak, milyen döntés maximalizálná a közösség összhasznát. Az alku kiinduló feltételeit illetően a kontraktualisták semmilyen morálisan indokolható megkötést nem tartanak indokoltnak.

Rawls ezzel szemben egy ettől jelentősen eltérő szerződéses elméletet alkot meg. Ennek tárgya az igazságosság elvéinek megadása a társadalom alapszerkezete számára, nem pedig egy konkrét kormányforma.⁵ Igazságosságon itt társadalmi igazságosságot kell érteni. A társadalom alapszerkezete az a mód, ahogyan a társadalom olyan döntő intézményei, mint a politikai berendezkedés vagy a legfontosabb gazdasági-társadalmi intézmények, elosztják az alapvető jogokat, köteleességeket, és megszabják a társadalmi együttműködés előnyeiből való részesedést. Rawls bizonyos szabadságjogokat vitán felül állónak tart, amelyek nem lehetnek politikai alkudozás, vagy társadalmi érdekekre vonatkozó számítás tárgyai.⁶ A Rawls-féle igazságosság-elveknek megfelelő társadalom jól berendezett. Ebben a társadalomban létezik az igazságosságnak egy közfelfogása, van közös igazságérzet. Még ha a végső célok különböznek is, a közös igazságosság-elveket mindenki elfogadja, és tudja azt is, hogy azokat mindenki elfogadja.

A Rawls-féle igazságosság-elveket a felek az eredeti pozíció feltételei között választanák. Ez a hagyományos szerződéseselméletek természeti állapotának megfelelője. Rawls határozottan elutasítja, hogy eme állapotot történelmi realitásként fogjuk fel. Itt gondolatkísérletről van szó. A felek nem ismerik társadalmi helyzetüket, fizikai, szellemi képességeiket, életcéljaikat, azaz a tudatlanság fátyla mögött választanak. Az alapfeltevés az, hogy az ilyen feltételek közt születő elveket mindenki méltányosként fogadná el, a benne foglalt kölcsönös szimmetria miatt.

Rawls szerint a felek a következő két elvet választanák az eredeti pozícióban:

1. úgy igazságos, ha az alapvető jogokkal és köteleességekkel mindenki egyenlően van felruházva;
2. a társadalmi és gazdasági előnyök egyenlőtlen megoszlása csak akkor igazságos, ha ez kárpótlásul előnyöket teremt mindenkinek, kiváltképp a társadalom legkevésbé kedvező helyzetű tagjainak.⁷

Buchanannél és Gauthier-nél, a Rawlsszal szemben álló kontraktualista szerzőknél a társadalmi igazságosságról, alkotmányos elvekről való döntési folyamat megelőzi a morális személyek egyenlőségének kimondását.⁸ Így ebben a megközelítésben a Rawls-féle elvek is a megállapodáshoz vezető döntési folyamat tárgyává válhatnak; azaz fennáll figyelmen kívül hagyásuk

5 Rawls 1997. i. m. 30–31. o.

6 Rawls i. m. 22. o.

7 Rawls i. m. 22. o.

8 Gauthier 1985. 40–41. o.

lehetősége.⁹ Rawlsnál az eredeti pozíció úgy van megkonstruálva, hogy az abban elfogadott elvek a személyek morális egyenlőségéhez vezessenek. Itt erről nincs szó. Így a felek alkuerejében mutatkozó különbségek elvileg előtérbe kerülhetnek.¹⁰

Rawls elutasította azt, hogy az eredeti pozícióban a feleknek alkudozniuk kelljen. Az eredeti helyzet nem csak hogy nem a tényleges személyek gyülekezete. A Rawls-féle eredeti pozícióban ezen kívül az is ki van zárva, hogy úgy fogjuk fel az eredeti pozíciót, mint amelyben *lehetséges* személyek gyűlnek össze. Az eredeti pozícióban mindenki „egyformán ésszerűen gondolkodik és mindenkinek hasonló a helyzete, természetesen mindenkit ugyanazok az érvek győznek meg.”¹¹ Nincs lehetőség alkura sem, hiszen a személyek nem tudják magukat beazonosítani, nem ismerik érdekeiket, ezért érdekcsoportokat sem tudnak alkotni. Gauthier azért bírálja Rawls modelljét, mivel szerinte az eredeti pozícióban hozott döntésnek ez egy olyan leírása, amelyben a döntés *egyetlen* személy kezébe kerül. Ezzel szemben az alkufolyamat olyan leírására van szükség, amelyben komolyan vesszük a személyek különállását, azaz valós személyek részrehajlásmentes alkujaként kell azt leírni.¹² Az eredeti pozíció konstrukciója viszont nem veszi komolyan a személyek különállóságát.

Gauthier megközelítésében az alkufolyamat helyes felfogásában a személyközi összehasonlítás teljes hiányáról van szó. A személyek saját előnyüket, hátrányukat saját mércéiken mérik, azaz teljes az összemérhetetlenség. Az alkufolyamatban minden egyén maximalizálni próbálja saját pozícióját (saját javát keresi), az egészet tekintve azonban semmilyen vonatkozásban nem beszélhetünk arról, hogy az eredmény valaminek a maximalizálása lenne. Ilyen feltételek mellett lehetetlen arról beszélni, ki járt jobban a másiknál, ki hozott nagyobb áldozatot. A személyközi összehasonlítást feltételező utilitárius és az alapvető javak fogalmával szintén ezt feltételező Rawls ezért válnak bírálat tárgyává.

Az alku-, ill. cserefolyamatokat a politikai döntéshozatal területére is ki kívánják terjeszteni, mivel felfogásuk szerint a bevett politikai döntéshozatali mechanizmusnak, a demokratikus választásnak alapvető defektusa van. Ugyanis az egyén, mint választó a demokratikus választások során nem képes feltárni igazi preferenciáit. Ez azért van így, mert csak rendkívül korlátozott alternatívát kínálnak fel számára. Pl. csak arról dönthet, hogy elfogadja-e vagy elveti, hogy X dollárt költsenek honvédelemre.¹³ Ennek a választásnak a során a javaslat ellen szavazó polgár alternatíva-költségei teljesen ismeretlenek maradnak. Az ilyen helyzetek a választás és annak eredménye közti kapcsolat hiányához vezetnek. Ráadásul a konfliktusok esélye is nő, mivel

9 Buchanan i. m. 254. o. A következőket írja a Nozick által – Locke nyomán – természetesnek tartott határokról, amelyek az elidegeníthetetlen jogokat fejezik ki: „Mi a végző próbaköve a természetes határok létének? Maga az egyéneknél megfigyelhető (kiemelés: O-Sz. L.) magatartás. Azt látjuk-e, hogy az egyén úgy cselekszik, mintha mások jogát ... természetes határok védenék? A bizonyítékok nem egyértelműek.”

10 Kymlicka 1990. 128. o.

11 Rawls 1997. 175. o.

12 Gauthier 1985. 43. o.

13 Buchanan i. m. 279. o.

vagy-vagy kérdéssé válnak az is-is alapon is megoldható ügyek.¹⁴ Emiatt kell – hipotetikus konstrukciókkal olyan alkotmányossági korlátokat kidolgozni, amelyek korlátozzák a demokratikus folyamatokat.¹⁵ Ezek a csere, az alku mechanizmusát imitálva létre hozzák az egyéni választás azon sajátosságait, hogy közvetlen kapcsolat van a választás és következménye között.

Az 1.2. pont azt mutatja meg részletesebben, hogy miként vezethet a társadalom alapszerkezetének ezen kontraktualista irányultságú átalakítási programja egy *méltánytalan* társadalomhoz.

A felületes szemlélőnek talán úgy tűnhet, a kontraktualisták csereparadigmája, annak konszenzus-orientáltsága mögött elvileg radikális demokratikus elkötelezettség húzódik. Ezt azáltal sugallja, hogy a demokratikus folyamat fölé helyeződő, paternalista diktátor, jóléti tervező alól minden elméleti megalapozás lehetőségét kihúzza. Ám, hogy miért nincs szó valójában demokratikus orientációról, ezt mutatja be az 1.3. fejezet.

A *Fiskális illúziók* tanulmány nemcsak a fenti, elméleti premisszákat problematikusossága miatt kérdőjelezhető meg. Vannak olyan, a kutatás módszertanával, a levont megállapításokkal kapcsolatos elemek, amelyek ezen túlmenően is gyengítik annak mondanivalóját. Ezeket veszi számba a 2. fejezet.

1.1. Politikai és gazdasági viszony a kontraktualizmusban

A kontraktualista felfogást Nyugaton az új jobboldal által képviselt, egyik áramlatként tartják nyilván. Vannak hasonlóságok, de eltérések is a többi, ezen kategória alá tartozó irányzattól. Pl. a hayeki típusú neokonzervatizmushoz képest alapvető különbség, hogy nem kíván közvetlenül bizonyos társadalmi, intézményi elveket kivonni a kritika alól (olyanokat, amelyek szerintünk egy igazságos társadalom alapstruktúrájára vonatkozó ítélet szempontjából döntő jelentőségűek). Ez az immunizálás mintegy az általa kialakított modellbe beprogramozható premisszákból következik, azaz abból, hogy a kiinduló feltételek nem méltányosak, azaz bizonyos lehetőségeket az erősebb fél – hatalmát latba vetve – szorít ki.¹⁶

A csere elve a kontraktualizmus szerint a társadalmi kooperációnak nemcsak a gazdaságinak nevezett szférájában, hanem a politikaiban is minél inkább érvényesítendő elv.¹⁷ Ez azért is lehetséges, mert tagadják a különböző szférák, alrendszerek közti éles határvonalak létét. Ezért az eredetileg kizárólag a gazdaságinak nevezett alrendszerre alkalmazott közgazdaságtudomány módszerei bevihetők a politikai szférába. A jóléti rendszerek kialakulását a hagyományos jóléti elmélet alapján lehetett azzal magyarázni, hogy

14 I. m. 289–290. o.

15 Pl. az állam adópolitikáját illetően bizonyos korlátozások adhatók meg. Buchanan i. m. 185. skk.

16 Alapvető hasonlóság viszont a neokonzervatív felfogással a katallaxis elvének elfogadása, azaz a társadalmi-gazdasági képződmény egészét egy sajátos értelemben piacnak tekintik. Mégpedig olyan értelemben, hogy nem létezik valamiféle egyetlen, mégpedig szűk értelemben gazdaságinak nevezhető cél, amelyet ez a képződmény követne, hanem a társadalmi *kozmosz* az egymással interakcióba kerülő szűkebb értelemben vett, céllal rendelkező gazdaságok spontán interakciójának, „cserejének” előre megjósolhatatlan kimenetelű folyamataként áll elő.

17 Buchanan 1992. 30–34. o.

azok létrejöttében alapvető *politikai* okok játszottak szerepet. Az uralkodónak mondható megközelítésekben megingott a gazdasági alrendszer „önjáró” volta bízalmát. Úgy gondolták, hogy a politikainak nevezett megfontolások konszenzusfolyamatai mintegy „kívül” a gazdaságon végzik el a gazdaság logikájából fakadó destruktív erők pacifikálását. Ebben a megközelítésben mind a gazdasági, mind a politikai szféra saját, elkülönített logikával bír, és – bár bizonyos korlátozott értelemben – mind a kettő jó, mivel hozzájárul a társadalmi jóléthez. Az újabb baloldali szociológia olyan képviselője, mint Offe, a politikai demokrácia és a gazdasági szféra logikáját a jóléti államban megkülönböztethetőnek látatja, ugyanakkor a kettő közti olyan egymásba hatolásokra mutat rá, amelyek relativizálják ezen különbségeket (pl. a politikai szféra „piacosodása”, ill. a gazdasági szféra politizálódása¹⁸). Politikának és gazdaságnak a jóléti állambeli szintézise ebben a felfogásban egyfajta *sikernek* tekinthető, bár Offe szerint az is igaz, hogy a keynesi, jóléti állam a saját sikereinek áldozata lett.¹⁹ Ezzel a felfogással szemben Buchanannál a politikai és a gazdasági szféra közül határozottan csak az egyiket, a gazdaságot támogatja. Figyelemre méltó, hogy az Offe által túlhaladni kívánt, leninistának nevezett megközelítésre jellemző, hogy inherens harmóniát lát a tőke uralma és a polgári demokratikus formák közt,²⁰ azaz eltekint a két szféra eltérő mechanizmusából fakadó konfliktusoktól. Buchanannál a két szféra között csak azért és annyiban van konfliktus, mert és amennyiben a politika nem a gazdaság logikáját érvényesíti. Amit a leninista a tények szintjén lát problémátlanoknak, azt a kontraktualista a normák szintjén tartja kivihetőnek: a leninista úgy írja le a politika és gazdaság viszonyát, mint ahol a (tőkés) gazdaság logikája érvényesül a (polgári demokrácia) politikájában; a kontraktualista pedig azt kívánja elérni, hogy a gazdaság logikája érvényesüljön a politikában.

Az előbbieket annyiban szorulnak módosításra, hogy Buchanan egy korai tanulmányában a demokratikus/politikai és a piaci/csere mechanizmusokat még nagyjából különállónak tartotta, nem kívánta minden vonatkozásban eltagadni a politikai rendszer különmeműségét. Ebben a korai tanulmányában a demokratikus és a piaci választásnak egyaránt vannak előnyei és hátrányai, azaz mind a két mechanizmus társadalmilag hasznos. Amire itt fel kell hívni a figyelmet az az, hogy ebben a korai felfogásban sem a politikai, sem a piaci szférát nem a csere szempontjából értelmezi, nem azt keresi, hol lehetne a csereparadigmát érvényesíteni, hanem a piacra a fogyasztói választást, politikai a demokratikus választást érti. A kétféle választási folyamat szeparáltsága alapvetően azzal függ össze, hogy a *tárgyak* eltérő.²¹ Erről a különbségről a későbbi, a csere paradigmáját univerzálisan érvényesíteni akaró megközelítés már hallgat. A korai tanulmányban a demokratikus választásnak, annak ellenére, hogy nem a csere paradigmájára épül, vannak olyan

18 Offe 1984. 182–183. o.

19 I. m. 199. o.

20 Azaz a polgári demokrácia politikai intézményeiben pusztán a tőke „kinyújtott kezét látja.” Offe i. m. 181. o. Dunleavy-O’Leary 1987. 237–243. o. által „instrumentalista modellnek” nevezett elmélet, amelyet nem is olyan régen nevesnek mondható marxisták képviseltek, igen hasonló koncepciókat fed.

21 Buchanan 1992. 264. o.

előnyei, amelyek a piacnak nincsenek, s nem terhelik olyan hátrányok, mint a piacit. Ilyen előny, hogy a politikai szférában az ízléssel szemben nagyobb valószínűséggel számítanak a választók értékei, a másodlagos (azaz a gazdasági erőforrások allokációjának megváltozásában kifejeződő) következményekkel jobban számolnak.²² Természetesen hátrányai is vannak [pl. az alternatív-költségekről (opportunity cost) való viszonylagos tudatlanság], *de nemcsak azok vannak*.

Buchanannek ezt az értékválasztását a gazdasági és a politikai szféra sajátos felfogása alapozza meg. Egyfelől azt állítja, hogy a közgazdasági elmélet magva a csere, a kereskedelem, a megállapodás, a szerződés, a spontán koordináció. A gazdasági szféra – a marxi kifejezéssel – a „szabadság birodalmaként” tűnik fel, *amennyiben* a közgazdasági pradigma, a csere paradigmája alkalmazható rá (ugyanis a kontraktualizmusnak a valóságtól elrugaszkodó feltevése szerint „a gazdasági hatalom teljesen értelmetlen”²³), a politikai szféra pedig a „szükségyszerűség birodalma”, ahová a „nem önkéntes” kapcsolatok tartoznak, azok, amelyek kényszert foglalnak magukban, a hatalomhoz fűzhetők. Amennyiben a gazdasági/csereparadigma alkalmazható a politikában, *annyan* szabad a politikai szféra. Másképpen: amilyen mértékben képesek vagyunk a csere, a szerződés közgazdasági elvét bevenni a politikai szférába, olyan mértékben tűnhetnek el abból a kényszer elemei, amelyek pedig eredendően benne vannak. A csereparadigma kiterjesztése emancipációs mondanivalóval bír: ami alól fel kell szabadítani, az az állam elnyomása, „kizsákmányolása”.

Az új jobbboldalnak a jóléti állam elleni kritikáját és a régi marxista baloldalt sajátos dichotomikus gondolkodásuk teszi hasonlónak, ami a „termelő”–„nem termelő” kettősségében látja és ítéli meg a világot. Mindkét irányzat társadalom- és gazdaságfelfogásában létezik egy eredendően az „értéktermelésre”, a „produktivitásra” rendelt csoport, intézmény vagy szféra (nevezetesen pl. a munkásosztály vagy „a” piac), és létezik egy „improduktív”, nem termelő, sőt kifejezetten (a produktív szféra, csoport stb. rovására élő) parazita csoport, intézmény, szféra (pl. a burzsoázia vagy „az” állam), amely az előbbinél képződő értéket mintegy „elszívja”, feléli. Megjegyzendő, hogy az ehhez hasonló gondolati struktúrákon való túllépés igénye – megítélésem szerint – korszakunk nagy kihívása, ennyiben túlmutat ezen két politikai gazdasági irányzat bírálatán.

A volt létező szocializmusok után jövő neokonzervatívok (neoliberálisok) (akik szimpátiával fogadják a közösségi választások elméletét) érvelése talán azért tűnhet oly ismerősnek helyenként, mert bennük ez a dichotomikus-produktivisták kontinuitás kísért a gondolkodás mélystruktúrájában. A régi bal a demokratikus kapitalista államban hajlamos volt a burzsoázia megnyújtott kezét látni, így a saját sematizmusában szereplő improduktív pólus imázs (burzsoázia) könnyen összeolvadhatott az állammal.

A marxista gazdasági tanok talaján állóktól sem idegen a piaci termelési mód produktivitásának hirdetése²⁴, az új jobboldal esetében pedig evidens.

22 Buchanan 1992. 260–62. o.

23 Buchanan 1992. 31. o.

24 Hiszen a marxi logikában a piacon realizálódik, mi is minősül „társadalmilag hasznos munkának”.

Így mindkét irányzatban van hajlam arra, hogy a piaci termelési mód produktivitását egyedülállónak posztulálja.²⁵ Mivel a régi baloldal sematizmusában szereplő, improduktív pólus, amely először a magánkizsákmányolókat jelentette, könnyen összeolvadt az állammal, az a feltevés, hogy az állam nem nyújtja a befizetett adókért az ésszerű ellenértéket, így lehet hasonlóan közös elem.²⁶ A nemtermelőnek tartott szolgáltatási szféra arányát mindketten „túl magasnak” tartják. A szolgáltatási szféra növekedését ugyanis nem az iránta megmutatkozó kereslet nagy jövedelemrugalmasságára vezetik vissza, és emiatt általában nem nézik jó szemmel.²⁷ A nemtermelő veszteségtermelők (a balosok esetében ez a hadiipar) által, elítélendő módon (az ugyancsak elítélt állam révén), elért nyereség szétterül a gazdaságban, és hamis prosperitás látszatát kelti.²⁸ „Igazi beruházás”-ra csak a magánszektor képes.²⁹ Mindkettőre jellemző az a „termelési mód”-ot illető előítélet, amely szerint a közsféra pusztán a termelési mód, a tulajdonforma miatt eleve kisebb hatékonysággal végzi munkáját, mint a magánszektorbeli megfelelői.³⁰

Bár az új jobboldal az érvelésében szívesen hivatkozik rá, a public-choice paradigma egy igen lényeges ponton túl is mutat az új jobb (egyéb) irányzatain (s egyébként a régi bal klasszikusain is). Ez pedig annak feltevése, hogy a közjóságok kínálata *túl alacsony*. Még hozzá azért, mert a fogyasztók elrejtik igazi preferenciáikat, annak reményében, hogy majd nem kell hozzájárulniuk a közjóság termeléséhez.³¹ Ez azonban nem válik az állami megoldások melletti érvvé ebben a felfogásban, ugyanis a teljesen *tiszta* közjavak körét viszonylag szűken húzzák meg; s így az állami szolgáltatások piacosítása mellett érvelnek.³² Az elmélet így, szublimáltan továbbviszi a termelési mód, a tulajdonforma iránti, klasszikus gazdászokra jellemző elfogultságot, azt állítva, hogy az *intézmények* között olyan különbség van, hogy a preferenciákat jobban közvetíti a *piaci* jóságok megvásárlásáról hozott önkéntes döntés, mint a *közösségi* választások *mechanizmusai*.³³ A piacon folyó profithajszát produktívnek tartják, míg a politikai téren folyót improduktívnek.

25 Boss 190. o.

26 I. m. 191. o.

27 I. m. 197. o.

28 I. m. 199. o.

29 I. m. 212. o. A keynesiánus gazdaságpolitikákkal szemben a marxisták egy része mindig is bizalmatlan maradt; s eme bizalmatlanságot a klasszikus gazdaságelméletből vett érvekkel juttaták kifejezésre.

30 I. m. 213. o. Boss szerint a közösségi tevékenységek azért állnak rosszul a produktivitás mércéjével mérve, mivel jórészt szolgáltatások, amik lassan fejlődnek, ill. nehezen mérhetők.

31 I. m. 220. o.

32 A mi véleményünk szerint az állam mint beruházó, mint vállalkozó mellett szóló érvek nem vesztek relevanciájukból. Keynes joggal mutatott rá, hogy a vállalkozók sosem teljesen racionális, hanem mindig bizonyos szempontból irracionális döntést hoznak, amikor elkötelezik magukat egy bizonyos beruházás mellett. Ezt fejezi ki az a bizonyos „állati szellem” – animal spirit –, amelyet nekik tulajdonított. Az ilyen szellem viszont az egyik leginkább pozitív externáliákban gazdag és viszonylag tiszta közjóság.

33 Boss i. m. 225. o. Bár eddig főleg az állam pazarlása ellen használták, a nagy *üzleti* vállalkozások monopóliuma ellen is lehetne ezen paradigmára építeni: Boss ezért pozitívabb véleményt képvisel vele kapcsolatban, mint én. Csaba Iván 1997. – Boss-hoz hasonlóan – állítja: „Bár a gondolkör képviselőinek többsége határozott averzióval viseltetik az állami szerepvállalást illetően, fontos hangsúlyozni, hogy az a módszertan..., amit a közösségi választások elmélete képvisel, nem determinálja a normatív vagy politikai következtetéseket.” 110. o. Ugyanő hívja fel a figyelmet arra, hogy a nyugdíjbiztosítás részleges privatizációját Magyarországon bizonyos pénzügyi csoportok járadéklesős magatartása támogatja, ami hatékonysági alapon sem támogatható. U. o. 112–113. o.

Ez az irányzat a jóléti állam kritikájaként határozza meg magát. Ahogyan Buchanan írja: „[A] közösségi választások elmélete a »kormányzati-politikai csőd elmélete«, ami teljesen egyenrangú az ötvenes évek elméleti közgazdaságtanából kialakult »piaci kudarcok« elméletével.”³⁴ Első pillanatban ártatlannak, semlegesnek, a tudományos objektivitás kifejeződésének tűnik az a megközelítés, amely pusztán az állam és a piac közti határvonalak újragondolását nevezi meg céljaként. Azonban tendenciózusan úgy rajzolja át ezeket a határokat, hogy a piac nyerjen, és a (jóléti) állam veszítsen.

1.2. A társadalom alapstruktúrája

A társadalom alapstruktúrájáról és (az ezt jelentős mértékben befolyásoló) alkotmányáról a kontraktualista politikai filozófia szerint csere, alku során döntenének a felek. Ez a megközelítés alapvetően különbözik a rawlsitól, annak ellenére, hogy maga Rawls egy (részleges) kontraktualista álláspontot képviselt, szándéka szerint. Ez a különbség Rawls alapművére adott legkülönbözőbb kritikák és önreflexiók során vált világossá.

Pl. Roemer szerint Rawls az elsődleges javak koncepciójával túllépett a kontraktualista kereten, s egyben egy *alapvető fontosságú* utilitáriánus – perfekcionista elem került elméletébe. Ezek a javak – mondja Roemer – abban különböznek más javaktól, hogy *minden* ember alapvető élettervének megvalósításához szükségesek.³⁵ Ez azt vonja maga után, hogy „nem okoz gondot a kettő egy-egy csomagjának összehasonlítása”³⁶. Az összemérhetőség miatt fel sem merülhet, hogyan döntsünk két elsődleges jószághalmaz között. Rawls feltételezte, hogy az elsődleges javak egymáshoz vannak kötve úgy, hogy több jólét több hatalmat és szabadságot is jelent egyben. Amennyiben hasznosságvektorokkal akarjuk jellemezni az elsődleges javak egyes mennyiségeit – Sen felfogásának szellemében –, akkor azt kell róluk mondanunk, hogy egyértelműen „dominálják” egymást.³⁷ Azaz arról nincs szó, hogy Rawlsnak vissza kellene térnie a klasszikus utilitáriánus felfogáshoz az elsődleges javakra vonatkozó preferenciák, „hasznosságfüggvények” bevezetésével. Ugyanakkor Rawls közvetve *elutasítja azt, hogy teljesen a szerződő felekre bízva a létező világ, jószágok, társadalmi viszonyok stb. értelmezését, amely értelmezésnek a lehetséges kimenetek halmaza szempontjából alapvető jelentősége van.*

Gauthier³⁸ éppen emiatt marasztalja el Rawlst, s szerinte Rawls elméletének az a meghatározása, mely azt kontraktualistaként akarja értelmezni, hamis. Gauthier szerint Rawlsnál az eredeti pozícióban való választás strukturálisan nem különbözik az utilitarista diktátor kalkulációjától. Rawlsnál ugyanis az eredeti pozícióban hozott döntés egyetlen személy kezébe van

34 Buchanan 1992. 294. o.

35 Roemer 1986. 147. o.

36 I. m. 160. o.

37 Azaz a vektor minden oszlopára, ill. sorára vonatkozóan az egyik vektor értékei nem kisebbek a másik vektor megfelelő oszlopa, ill. sora értékeinél.

38 Gauthier 1995.

letéve. A feltételezés szerint a részrehajlástól mentes, érző, megfigyelő utilitáriánus „diktátor” helyét ugyan átveszi az eredeti pozícióban racionálisan dönteni tudó személy, a különbség azonban csak formális, és a kontraktualizmus alapvető intuícióját nem veszi figyelembe. Ez az intuíció az lenne, hogy sem a hasznosság, sem a racionalitás elvére hivatkozva nem lehetséges az érintett felek alkufolyamatának fölébe emelkedni, sőt nem lehet ehhez az alkufolyamathoz ezen elvek alapján mintegy *a priori* morális korlátozó feltételeket rendelni. Az utilitarizmus és a rawlsi modell közti különbség tehát másodlagos jelentőségű a kontraktualista számára.³⁹

Amennyiben konkrét, „empirikus” szereplőket gondolunk el az alkotmányos, ill. a társadalom alapstruktúrájáról döntő folyamatban, akkor a rawlsi megközelítés szerint alapvető sérelem éri az igazságosságot.⁴⁰ A kontraktualizmusban viszont van egy bizonyos „empirizmus”, amely az adott erő- és érdekviszonyok konzerválásához vezethet.⁴¹ *Ugyanis az alkufolyamatban részt vevő felek megőrizhetik azon adottságaikat, sajátásaikat, tulajdonságaikat, tulajdonukat stb., amelyek egy igazságtalan társadalmi struktúrában alakultak ki, s megőrizhetik az ezek alapján generálódó érdek- és motivációs struktúráikat.* Nincs olyan morális imperatívusz, amely a társadalom alapelveire vonatkozó döntésben az ezektől való elvonatkoztatásra szólítana fel (*készletne, kényszerítene*). Ellene lehet vetni érvelésemnek, amely a kontraktualizmus empiricizmusát állítja, hogy a kontraktualizmus igenis számol olyan aszimmetriákkal az alkufolyamatban részt vevő entitások között (pl. a megszerveződésük költségeiben), amelyek indokolttá teszik az önkéntes, „empirikus” szerződésnek, alkufolyamatnak egy, a hipotetikus szerződésre hivatkozó korlátozását. A példa erre a kartellbe tömörülő vállalatok alacsony és fogyasztók magas szerveződési költsége, ami lényeges különbséget hoz az érintettek alkupozíciójában.⁴² Ilyen esetben elfogadható a kartell-típusú „empirikus” szerződések helyettesítése egy olyan *hipotetikus*, egyöntetűséget megvalósító – azaz az összes érintett álláspontját *gondolatban* figyelembe vevő – szerződéssel, amely korrigálja az empirikusan adott viszonyok méltánytalan egyenlőtlenségét. Itt azonban fel kell hívni arra a figyelmet, hogy Buchanan még utilitáriánus alapon védi a konkrét hipotetikus pozíciót, a költségek és hasznok negatív egyenlegére hivatkozik. Az autentikus kontraktualizmus azonban éppen az utilitarista felfogás tagadásának következetes

39 Így pl. az a különbség, hogy Rawls nem azonosítja az igazságelveket azokkal az elvekkel, amelyeket a tudatlanság fátyla mögötti választás során használnának, hanem az igazságelvek ennek a választásnak a tárgyát alkotják.

40 „...az egyenlőség eszménye a rawlsi eredeti pozíció konstrukciójában abban a tényben jelentkezik, hogy a felek számára lehetetlenné van téve számukra speciális előnyöket biztosító elvek készítése, a tudatlanság fátyla, valamint azon követelmény miatt, hogy az általuk választandó elveknek általánosoknak kell lenniük...” Scanlon 1973. 204–205. o.

41 A rawlsi korlátozások elleni érvelésre jellemző, hogy már valamilyen rendszer melletti elfogultság mozgatja őket. A Rawls elutasítók egy része, pl. a természetes szabadságok, mindenekelőtt a tulajdonnal való, minden megkötéstől mentes korlátlan rendelkezés hívei mindig érvelhetnek azzal, hogy ezekkel a korlátozásokkal ők nem értenek egyet, s már bele sem mennek abba, hogy az eredeti pozícióban *belüli* választás racionalitásáról vitázzanak.

42 Buchanan i. m. 63–64. o.

képviselétét vállalja fel. Éppen ez az álláspont az, amelyet a magukat Rawls-tól mindenképp elhatárolni kívánó kontraktualisták elfoglalnak.

További különbség, Rawlshoz képest, hogy a kontraktualista *hipotetikus* – tehát első közelítésben nem empirikusnak látszó – alkufolyamatában is olyan karakterek jelennek meg (fogyasztó, termelő, szemetelő emberek csoportja, piros jelzőlámpa előtt fölöslegesen várakozó autós stb.), amelyek végül is már létező, empirikus érdekszerkezeteket fejeznek ki, s evidensen ezeknek a szerkezeteknek a megőrzése, továbbélése az, ami definiálja, kijelöli a helyüket az alkufolyamatban. Ezzel szemben válik láthatóvá a rawlsi megközelítés előnye, az az elvontság, amelyet ő a tudatlanság fátyla mögött követel meg. A tudatlanság fátylának morális szempontból ugyanis igen fontos eleme, hogy a választó nem tudja, a társadalomban milyen lesz a helyzete. Továbbá Rawls nem próbálja meg a lehetséges (elgondolható) konkrét karakterekhez kötni az alkufolyamatot.

Ebből az „empirizmusból” adódik a kontraktualista megközelítésnek egyfajta „konzervatizmusa”. Buchanannek a társadalom reformok irányát megszabni hivatott modelljei úgy vannak megalkotva, hogy a társadalmi konszenzushoz vezető alkufolyamat során a szereplők azokat a preferenciákat és társadalmi összefüggésekre vonatkozó ismeretelméket fogják továbbvinni, amelyekkel az alkufolyamatba beléptek. Van persze elvi lehetőség arra, hogy „többfordulós” legyen az alkufolyamat, s minden fordulóban elvi esély van arra, hogy megváltozzék az egyes alkudozók preferenciája vagy ismeretanyaga.⁴³ De ez az esély teljességgel *esetleges*, semmi sem garantálja, hogy egy részt vevő fél esetében ne egy korábbi ismeretanyaga alapján generálódott érdekszerkezet-szerkezet legyen az, amelyhez „csökönyösen” ragaszkodik, éppen meglévő, akár igazságtalanul, akár igazságosan meglévő alkufolyamatra hivatkozva. A kontraktualista felfogás minden ilyen csökönyösséget elfogad.

Buchanan szerint elvileg lehetőség van arra, hogy a jóléti közgazdász „perfekcionista” megközelítését alkalmazzuk, azaz figyelembe vegyük a végeredményeket, s ne szigorúan az eljárások vonatkozásában értelmezzük az igazságosságot,⁴⁴ de teljesen esetleges, hogy az abból fakadó tanulság leülepszik-e az alkudozó felek álláspontjában. Még ha valamelyik fél hivatkozik is a jóléti közgazdász szempontjaira, arra nincs semmi garancia, hogy a másik fél abból akár a legcsekélyebb mértékben is figyelembe vesz valamit. Mindazonáltal ebben a vonatkozásban Buchanan eltér az új jobboldal olyan képviselőitől, mint Hayek és Nozick, akik kizárják a katallaxis, ill. a láthatatlan kéznek a mechanizmusokba való olyan „beavatkozás”-t, amely a folyamatok eredményeit korrigálná. Bár szintén hangsúlyozza, hogy a figyelmet a közösségi döntésekben az interakciók *folyamatára* kell irányítani, és elutasítja, hogy a végső kimenetek önkényes átrendezésére törekedjünk, hogy a társadalmi szerkezetet illetően valamiféle „minta” elérését tűzzük ki

43 A mi megközelítésünkben sem az egyéni érdek, sem az egyén ismeretanyaga nem egyértelműen alárendelt a másinak, hanem kettejük közt „dialektikus” viszony van. Hogy mi az egyéni érdek, azt befolyásolja a percepció, hogy az egyén milyen információkra nyitott, befolyásolja a – korábbi tudása alapján kialakított – érdek.

44 Williams 1996. mutatta ki, Arisztotelész nyomán, hogy az igazságosság ezen két megközelítése egymással igen szorosan összefügg, s egymás nélkül tulajdonképpen értelmezhetetlenek.

célul. Másfelől a kontraktualista alkuban azok az alapvető szabadságjogok is alku tárgyaivá válhatnak, s adott erőviszonyok között el is veszhetnek, amelyeket (pl. az önmagunk tulajdonlásának jogát) a libertariánus nozicki felfogás mindenáron védeni igyekszik, s ezért kizárná az alku tárgyai közül.⁴⁵ A kontraktualista fél az anarchiától (szemben a libertariánussal, aki egyenest abból vezeti le saját rendszerét), mivel nem lát „természetes határokat”; számára az egyéni jogok, sőt az egyén definíciója is problematikus.⁴⁶ Álláspontja így inkább a hobbessi felfogáshoz áll közel, míg a libertariánusé Locke-éhoz. Szerinte az egyéni tevékenység határainak kijelölésében az állam feladata dönteni.⁴⁷

A perfekcionizmus és utilitarizmus elutasításával függ össze, hogy a kontraktualista megközelítés kritika alá veszi a Pareto-optimalitás fogalmát. Szerinte az „ortodox” jóléti közgazdaságtan Pareto-fogalma, amely annak elemzését jelenti, hogy „vajon el lehet-e mozdulni az adott helyzetből, hogy abból legalább a csoport egy tagjának haszna származzon és egynek se legyen kára”⁴⁸, komoly fogyatékokkal bír. Alapvető érve, hogy a Pareto-optimalitásnak ez a felfogása *egyedi* esetekre vonatkozik, viszont egyedi esetekre nem hozható *kollektív döntés*. Kollektív döntés csak szervezeti szabályokra hozható. Véleménye szerint a konszenzussal elfogadható szabályok tekinthetők optimálisnak, annak ellenére, hogy olyan egyedi helyzetek következnek belőlük, amelyeket a hagyományos (ortodox) jóléti megközelítés nem tartana Pareto-optimálisnak. Az *egyedi* esetekben a nem Pareto-optimális eredményre vezető szabályok reformjánál tekintettel *lehetünk* ezekre az egyedi esetekre, de ez teljesen esetleges.

Tulajdonképpen ebben a tekintetben rá lehet mutatni bizonyos hasonlóságra Rawls és Buchanan között. Hiszen Rawls sem egyedi esetekről kíván dönteni a tudatlanság fátyla mögött, ill. az abban elfogadott elvek sem egyedi esetekre, hanem a társadalom alapszerkezetére vonatkoztak.⁴⁹ Rawls azonban sokkal kevésbé volt következetesen kontraktualista, mint Buchanan.

A kontraktualista megközelítés az adott alkufolyamatban résztvevők valamely csoportját mint entitást adottságnak veszi, azaz feltételezi, hogy azok egy olyan társadalmat alkotnak, amiből egy kisebbségnek nem lehet kívánnia, s egy elkülönült alkotmányozási folyamat során új államot létrehozni. Azaz az alkotmányozási folyamat egy alapvető elemét, az abban résztvevők körét immunizálja ez a megközelítés. Tehát a kooperációból származó előnyök és hátrányok a kontraktualista számára a történelmileg esetlegesen kialakult államok keretében értelmezendők, s nem foglalkozik azokkal az előnyökkel és hátrányokkal, amelyek abból fakadnának, ha más csoportok, más össze-

45 Erre a különbségre Kymlicka 1990. 124–132. o. hívja fel a figyelmet.

46 Buchanan 1992. 253. o.

47 Buchanan 1992. 255. o. következetlensége egyébként itt bukik ki, mivel – mint fentebb láttuk – a politikai szféra nála a kényszer alkalmazásával egyjelentésű. Ugyanakkor az állam ilyen határkonstituáló feladatáról beszélve határozottan elutasítja azt, hogy itt önkényességről lenne szó.

48 Buchanan 1992. 68. o.

49 Emiatt is kritika érte őt Nozick részéről, aki szerint a makroszinten érvényes elveknek mikroszinten is érvényeseknek kell lenniük. Vö. Nozick 1974. 207. o.

állításban, érdekviszonyokkal, értékrenddel stb. kezdenének alkuba.⁵⁰ Megjegyzendő, hogy a kivonulás joga a kontraktualista keretben *elvileg* megilletethetné az egyént, ezt azonban rögtön ki is zárja azzal a követelménnyel, hogy a konszenzus teljes körű legyen: a szabály, amit egyetértően elfogadnak, legyen olyan, hogy mindenki egyezzen bele.⁵¹ Ezzel a kivonulás *de facto* lehetetlenné válik, hiszen az adott kooperációból kivonulni akarók rovasára az adott felállásban hasznát húzó csoportja mindig megvétőzhatja a többiek kivonulását.

A kivonulási problematika az a pont, ahol rá lehet mutatni arra, hogy a rawlsi teória miként kerül ellentmondásba a saját kontraktualista önképével. A kontraktualista megközelítésben ugyanis a kooperáció előnyei *kétféleképpen* is kalkulálhatók, s a kalkulációk közül csak az egyik szolgálhat alapul a rawlsi differencia elvnek, azaz annak az elvnek, hogy a legrosszabb helyzetben levők helyzetét kell maximalizálni. Az egyik kalkuláció (a) ahhoz az állapothoz méri a kooperáció előnyeit, amelyben mindenki autarchikusan, a társadalomtól elszigetelve létezik. A másik kalkulációban (b) ahhoz viszonyítanak (az lenne a társadalmi kooperáció alternatíva költsége), hogy milyen ún. „kivonuló” koalíciók lehetségesek; azaz az illető társadalom egyes egyéneiből milyen előnyökkel kecsegtető koalíciók jöhetnének létre. (Pl. ha a jó képességűek kiválnának, „kivonulnának”.) A kontraktualista megközelítésben a differencia elvet csak az előbbi típusú kalkuláció biztosítaná, az utóbbi nem. Ezért mondja azt Cohen, hogy amennyiben az eredeti pozíció létrehozza a differencia elvet, akkor vagy az igazságosság probléma kontraktualista keretét – amely megelőzi az eredeti pozícióra való hivatkozást – erőszakolja meg, vagy az ebben a pozícióban kialakított elvek egy kevésbé befogadó társadalomformához vezetnek, mint amire szánták őket.⁵²

A rawlsi elméletnek azon hiányosságát, hogy nem tisztázottak a szóban forgó társadalom (amelynek igazságos alapstruktúrájáról dönteni kell) határai, mind a libertariánusok, mind az (analitikus) marxisták kihasználják.⁵³ A marxista Roemer a kizsákmányolás fogalmát a kontraktualista kereteken túl-

50 Buchanan azzal a példával érvelve próbálja igazolni, hogy a *legátfogóbb* közösséget kell figyelembe venni az alkufolyamat alanyi körének megadásakor (azaz illegitim annak valamely részszalmazára építeni), hogy a börtönrabok számára sincs lehetőség az általuk elkövetett bűnökre vonatkozóan külön szabályok kidolgozására. Ld. Buchanan 1986. Rights, Efficiency, and Exchange: The Irrelevance of Transaction Costs 92–107. o. Ezt az érvelést azért nem tudom elfogadni, mivel ebben a példában a törvényeknek a tényekhez való *utólagos* hozzáigazításáról lenne szó, ami a jogállammal ellentétes. Az alkotmányozási folyamatban a bűnözők viszont nem utólag, hanem *előre* döntenek a törvényekről, amik utólag kötelezők rájuk. (Más kérdés, hogy az ilyen alkotmányos kérdésekben való döntésben a bűnöző életmódnak magát „elkötelezett” személyek belekalkulálhatnak ezeket az adottságaikat, és ennek fényében döntenének a büntetőjogot illető kérdésekben. A rawlsi konstrukciónak fontos eleme ez utóbbinak a kiszűrése, viszont a kontraktualisták számára nem.)

51 Buchanan 1992. 58. o.

52 Cohen 1995. 226. o.

53 Scanlon 1973. 202. o. „A mi társadalmunkban a legrosszabb helyzetben levők várakozásainak maximalizálása nem mond semmit azokról [a rossz helyzetben levőkről], akik valahol másutt vannak.” Szerinte „amikor szabályozott csere történik, a rawlsi értelemben intézmény jön létre, azaz a jogokat és kötelezettségeket meghatározó nyilvános szabályrendszer”. Amiből az következne, hogy akár az afrikai társadalmak legrosszabbjainak helyzetét is be kellene kalkulálnunk a különbözőzeti elv alkalmazásakor. Ennek a megközelítésnek egyébként ellen mond maga Rawls, mikor műve elején elutasítja, hogy nemzetközi jogi kérdésekkel foglalkozzon, ami implikálja, hogy a nemzetállami keretek között értelmezi a maga igazságosság elméletét.

lépve kívánta meghatározni, és ennek során a második (b) típusú kalkuláció mellett kötelezte el magát.⁵⁴ Szerinte ugyanis a kontraktualista megközelítés csak a konszenzusból származó előnyöket képes megragadni, egy megfelelően kialakított módon történő disszenzusból származó előnyöket nem. Ha a felek között létezik a kizsákmányolás viszonya – aminek (ez a fentiekből világos) egyáltalán nem kell azt jelentenie, hogy egy teljesen atomizált állapotához képest nincsenek előnyei –, akkor a kizsákmányolt fél, „kilépve” az adott szerződéses kapcsolatrendszerből, javítani tudja helyzetét. A libertáriánus Nozick lényegében hasonló logikát követ, nála is arról van szó, hogy a rawlsi elvek szerint működő (jóléti) állam kizsákmányol bizonyos csoportokat. Szerinte ezek elsősorban is a jó adottságúak, ill. az ezen adottságaik miatt jó vagyoni helyzetben lévők.⁵⁵

Az „empirikus” egyént, aki ebben a felfogásban az alkuban (ill. általánosabban fogalmazva a politikában) részt vesz, homo oeconomicusként kellene felfognunk, azaz hasznosságmaximalizálóként, a hasznosság szűkebb, *ordinális* értelmében.⁵⁶ Ugyanakkor Buchanan hangsúlyozza, hogy a közösségi választások elméletében a csereparadigma alapvetőbb számára, mint az egyének maximalizálókénti felfogása. Hogy a csereparadigma a hangsúlyosabb elem, az a hasznosság szigorúan ordinális értelemben való elfogadásával függ össze. Az, hogy a kontraktualisták az utilitarizmust kardinális változatában elutasítják, szorosan összefügg a hagyományos jóléti közgazdaságtan utilitarizmusával szemben radikálisnak gondolt kritikájukkal.⁵⁷ A kontraktualista felfogás szerint a felek csak *saját*, különböző elrendezések alatt lehetséges engedményeiket vethetik össze, amiket a *többi* szerződő – ezekkel összemérhetetlen – engedményeivel nem vethetnek össze, s a legrosszabbul járó mindig tudhatja, hogy más körülmények között csak rosszabbul járhatott volna.⁵⁸ (Hogy „csak rosszabbul járhatott volna”, persze csak akkor igaz, ha – mint fentebb rámutattunk – a konszenzus *kényszerét* a teljes, átfogó közösségen belül értelmezzük.) A kardinális utilitarizmus elfogadása lehetővé teszi a „paternalista diktátor”, ill. a jótékony tervező, a jóléti állam redisztribútora tevékenységét, míg az ordinális utilitarizmus felfogása lehetőséget ad arra, hogy ugyanezen karaktereket („paternalista diktátor”, ill. a jótékony tervező, a jóléti állam redisztribútora) elvi alapon dehonesztálja, mondván, hogy azok is profitmotívumok alapján képviselik a saját érdekeiket, önző módon maximalizálnak (ordinális értelemben). A saját felfogásuk szerinti eredeti pozícióban, hitük szerint a kontraktualisták nem vesznek fel semmi, az alkufolyamathoz képest „külsőt”, nem tételeznek fel semmit, ami összemérhető,

54 Ld. Roemer 1986.

55 Nozick szerint a tehetőseeknek jelentene előnyt a kiválás. I. m. 193. o., ill. 223. o. Ezzel kapcsolatban felvethető, hogy a fejlett országok gazdagjainak megvan a lehetőségük, hogy ott telepedjenek le, ahol akarnak. Ugyanakkor mégsem vándorolnak oda, ahol a libertáriánus elvekhez leginkább közelítők a viszonyok. Ez arra utal, hogy a társadalmi biztonság, jólét olyan környezetet teremt, amelyből a gazdagokra jutó pozitív externália nagyobb, mint amit maguk bevallani hajlandók.

56 Buchanan 1992. 35–38. o. A hasznosság ordinális fogalma pusztán csak azt teszi fel, hogy az egyik egyén saját hasznosságát tudja maximalizálni, azonban egy másik egyén hasznosságát megítélni, a sajátjával összehasonlítani, ill. mérni már nem tudja.

57 Buchananat több közgazdasági témájú tanulmányában ez a törekvés motiválja.

58 Gauthier 1995. 47. o.

ami általános. Minden igazságosság-elv az alkuban határozódik meg, abban tematizálható. Amikor azonban azt állítják, hogy a politikai alkufolyamatok értékelésének *egyetlen* eszköze a felek lehetséges cserék iránt kinyilvánított preferenciája, akkor ezzel megfogalmazzák a politikai folyamatba belépők *mindegyike* iránti bizalmatlanságukat, történetesen azt, hogy mindannyiukra jellemző a potyautasságra való hajlam.⁵⁹ Azaz mégiscsak találnak valami „általánost”, mégha csak ilyen torz formában is. Figyelemre méltó, ahogyan ez az „univerzális igazság”⁶⁰ egy hazai közgazdász érvelésében (még hozzá éppen akkor, mikor a magyar jóléti rendszer elleni, kontraktualista kutatásról van szó) feltűnik: amikor egy magyar polgár a bankkonszolidációról, a korrupcióról, a feketegazdaságról beszél, akkor ennek az igazságossághoz, igazságérzethez semmi köze. Mindössze arról van szó, hogy (pl. a családi pótlék ügyében) „az izgatja őket, hogy emelik-e vagy sem, s mindaddig, amíg nem nyilvánvalóan az ő zsebükből veszik ki azt, amit pótlékként visszaadnak, addig nem igazán törődnek azzal, hogy ennek mi a forrása”⁶¹.

Az alkotmány értelmezésével kapcsolatban a kontraktualizmus a mellett az elv mellett kötelezi el magát, hogy az alkotmány módosításának egy alkufolyamatban kell megtörténnie, ill. hogy az alkotmány, a törvények módosítása lehetséges és szükséges is a társadalmi előrehaladás folyamatában. Ezen a ponton a kontraktualista Buchanan egy „konstruktivista” álláspontot foglal el, explicite kritizálva Hayek felfogását, amely a spontán rend érvényesülését a jogi szférában is a legjobb mechanizmusnak tartja. Az új jobboldal által a spontán rend mellett felhozott érvek közül kettőt ő is el tud fogadni. A politikai (1) érv ezen sémának a politikai demagógia elleni felhasználhatóságát jelenti; az intellektuális, esztétikai (2) érv (amelyet Nozick fogalmaz meg) azt állítja, hogy többre kell értékelné az olyan magyarázatot, amely lehetővé teszi az előrejelzést abban az esetben is, mikor az események irányítására nincs kilátás: a hatékonysági érv (3) a spontán koordinációt hatékonysága miatt támogatja. Buchanan csak a harmadik érveléssel vitatkozik. Szerinte ugyanis a „láthatatlan kéz” típusú magyarázatok éppen úgy alkalmazhatók a nemkívánatos, mint a kívánatos „rend” jellemzésére: pl. a szemetes tengerpart jelenségében ugyanúgy a „láthatatlan kéz” munkál, mint ahogy – A. Smith modelljében – ebből vezetendő le az önző egyének magukért való tevékenységéből a közjó.⁶² Az új jobboldal érvelésében gyakran a láthatatlan kéz-mechanizmus úgy jelenik meg, mint amely valamilyen értelemben a társadalom összjólétét szolgálja, miközben ugyanezen irányzatok az összjólét fogalmának ellentmondásosságát állítják. Buchanan ebben a vonatkozásban akar következetes lenni, s utasítja el a harmadik érvelést.

A kontraktualista felfogás jóléti elmélet-ellenességének a következménye az externáliákra vonatkozó elméletében, hogy az extern hatások közül csak azok válnak „potenciálissá” számára – vagyis azok *kezelhetők* számára –,

59 Buchanan 1986. 96. o.

60 „...a közgazdaságtan ... axiómái univerzálisak”. Pete 1997. 133. o.

61 Uo. 134. o.

62 Buchanan 1992. 41–43. o.

amelyek alkufolyamatba vonhatók.⁶³ Ez azt is jelenti, hogy számára a nem releváns külső hatások viszont fennmaradnak az általa egyensúlyinak mondott helyzetben is (és kiküszölésükre semmi garancia). Ennek komoly gazdaságpolitikai vonatkozása van: a külső gazdasági hatások megfigyelése önmagában még nem szolgáltat elégséges alapot annak megítéléséhez, hogy a dolgok jelenlegi állásán kívánatos-e változtatni vagy sem. A tevékenység végzőjénél lecsapódó belső haszon nagyobb lehet, mint az a külső kár, amit más szereplőnek okoz.⁶⁴ A kontraktualista felfogásban azért nem dönthető el, hogy nagyobb-e vagy kisebb ez a belső haszon a külső kárnál, mivel a kontraktualista csak az ordinális utilitáriánus megközelítést fogadja el. Azaz két személy hasznossága nem összemérhető. Ilyen helyzetek megoldására ez az elmélet megintcsak nem mutat fel mást, mint az alku. A külső költségekre kivetett egyoldalú állami adók (amelyeket ilyen helyzetben a Pigou-féle jóléti közgazdaságtan ajánl, mely szerint az egyéni költségeket a társadalmi költségekkel kell szintre hozni) nem jelenthetnek megoldást. Buchanan szerint a Pigou-féle megközelítés figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy egy-egy külső gazdasági kapcsolatban két fél az érintett,⁶⁵ kizárólag a tevékeny fél döntéshozatalára koncentrál, s így elhomályosítja az alku pluralizmusát. Nemcsak a külső hatást okozót kell egy elfogadható megoldásban adóztatni, hanem azt is, aki előnyös helyzetbe kerül azáltal, hogy a külső hatás okozóját adóztatni kezdik. Ez azért szükségszerű, mivel az alku során a „szennyező” is egyenlő (pontosabban alkuerejének megfelelő) súllyal érvényesítheti befolyását. Így a szennyezés költségeiből az alkuban a nemszennyezőnek is magára kell vállalnia bizonyos hányadot, ha egyáltalán valamilyen megoldást óhajt a helyzetre.

1.3. Demokrácia versus kontraktualizmus

A csereparadigma nem a demokráciát kívánja megalapozni, hanem egy olyan alkotmányt, amely alkotmányos korlátokat jelöl ki a politikai testületeknek a gazdasági szabadságot korlátozó felhatalmazásaival szemben.⁶⁶ A demokratikus eljárásokat egy „alkotmányos” megközelítésnek kell korlátoznia. Az igazi „szabadság birodalma” a gazdasági szabadság, a politikai szabadság csak valamilyen „deformált” változat. A „*demokratikus eljárás alternatíváinak hosszú távú költség-haszon elemzésére*” van szükségük.⁶⁷ Azaz valamiféle

63 „Egy külső gazdasági hatást *potenciálisan relevánsnak* nevezünk, ha a tevékenység abban a terjedelemben, amelyikben ténylegesen művelik, *bármifajta* óhajt vált ki a külső hatásból hasznot húzó (károsodó) félből (A) arra vonatkozóan, hogy a tevékenység végzésére jogosult felet (B) kereskedelem, meggyőzés, kompromisszum, megegyezés, konvenció, közös cselekvés stb. révén magatartásának megváltoztatására rábírja. Egy olyan externália, amely a gyakorolt terjedelmével ilyen hatást nem vált ki, *irreleváns*.” Buchanan 1992. 104–105. o.

64 Buchanan 1992. 113. o.

65 Valószínűleg ez az a mondat, amire egy elkötelezett környezetvédőnek fel kell kapnia a fejét, mivel számára az externáliák problémája nem két fél, de egészen bizonyosan nem két személy alkujának tárgya. A bekalkulálандó harmadik fél lehet az embertől szigorúan absztrahált Természet, az alkuban nem tematizálható, de embernek is gondolt Természet, a beszéd- és alkuképtelen élő fajok, a jövő generációja stb.

66 Buchanan 1992. 251–252. o.

67 Buchanan 1992. 294. o.

közgazdasági kalkulációnak kellene korlátoznia a demokratikus folyamatokat. A problémát, ill. az ellentmondást itt a következő jelenti: A szerződéselméleti megközelítés nem tételez fel az alkufolyamaton kívüli értékmércét, közös igazságérzetet (amit mind a rawlsi, mind az utilitárius elmélet feltesz), amely pl. a jóléti közgazdász számára hivatkozással szolgálhat, hiszen a hasznosságok személyközi összehasonlíthatóságának lehetőségét elvetették. Az alkufolyamat eredményeként megegyezésre éppen azért volt szükség, mivel hiányzott egy ilyen „archimédeszi pont”. Így a cserefolyamattól függetlenül nem lenne lehetséges költségről–haszonról beszélni, azaz a demokratikus folyamatot megelőző kalkulációt végezni, amennyiben a szerződéses elmélet hű maradna kikötéseihez. Azaz elviekben nem lenne alapja a konszenzusképző, demokratikus folyamat korlátozásának.⁶⁸ A kontraktualizmus tehát sajátos, *ellentmondásos* stratégiát alkalmaz igazság és demokrácia viszonyában. Megközelítésében látszólag nincs olyan igazság, amely szembeállítható lenne egy alkufolyamatként felfogott demokráciával. Másfelől azonban ezen alkufolyamatot egy olyan alkotmánnyal akarja korlátozni, amelyet valamiféle objektív mércét, igazságot jelentő „költség–haszon” elemzéssel alapoz meg.

A demokratikus folyamatok fölé emelkedő közgazdász azonban, mint döntőbíró mégiscsak interveniál. Az alkotmányt megalapozó konszenzusképzést mint *hipotetikus* állítja szembe a *konkrét* demokratikus folyamatok konszenzusképzésével, s azok eredményével. Csakhogy ezzel az úgymond a közös érdekében fellépő paternalista diktátorok, junták, filozófus királyok, párt klikkek, szakértői csoportok stb. teleologikus uralmával szemben táplált⁶⁹ kontraktualista viszolygás elveszti alapját, hiszen egy ilyen hipotetikus kontraktus legalább annyi lehetőséget kínál arra, hogy a „nép javát” a kontraktualista filozófus definiálja, mint ahogyan az előbbi felsorolásban szereplők mindegyike is ezt csinálja. (Mint fentebb láttuk, Gauthier Rawls elméletét is hasonló kifogások miatt utasította el.) Ezt az ellentmondást a hazai, fiskális illúziókat vizsgáló tanulmány egyes recenziói is teljes joggal vetik fel: „nem kell túl nagy belátás ahhoz, hogy az olvasó észrevegye, milyen könnyen siklik át a szöveg a kiinduló, az egyének önérdekét feltétlenül elfogadó voluntarizmusból az egyének átnevelését s ezzel a gondolkodását és »felvilágosult érdekeit« meghatározó voluntarizmusba”⁷⁰.

Ebből a skizofrén pozícióból eredően a kontraktualista ugyanolyan könnyen politikai-kormányzati törekvések, intézkedések apologetájává válhat, ahogyan korábban más irányzatot követő elődjei.⁷¹ Ugyanis az adott, megfigyelt intézmény esetében beéri a szerződéses alátámaszthatóság *hipo-*

68 Pete hozzászólása a magyar vitában Buchananhez hasonlóan költség–haszon kalkuláció alapján véli eldönthetőnek, mely megoldást célszerű választani. Pete 1997. 136. o. Ez a megközelítés ugyanazzal az itt részletezett ellentmondással terhelt, mint a buchanani. Pete szerint külön kell választani az állami tevékenység jövedelem-egyenlőtlenség mérséklő aspektusát a szolgáltatás nyújtásának kérdéséről, s az utóbbi kérdését kell a költség–haszon elemzésnek alávetni. Ezen különválasztás végigvihetőségének ellentmondásossága Csaba Iván hozzászólásából kiderül. Ld. Csaba 1997. „A redistribúciós család” c. részt.

69 Buchanan i. m. 286. o.

70 Molnár Attila Károly 1997. 129–130. o.

71 Ezzel a lehetőséggel maga Buchanan is szembenézett, a szerződéselvű álláspont „helytelen alkalmazása” esetén i. m. 251. o.

tézisével. Buchanan egészen odáig megy, hogy egy korlátozásnak, tiltásnak⁷² nem szükséges kiállnia a szerződéses elv elméleti próbáját, *amíg a törvényhozás a ráruházott alkotmányos jogok keretein belül tevékenykedik.*

A kontraktualista megközelítést éppen a fentiek miatt téves lenne azonosítani a többféle verzióban jelentkező demokrata igényekkel.⁷³ A magam részéről a régi-új közgazdász hipokrizis egyik megnyilvánulásának tartom ezt, amely mindenáron tagadni akarja, hogy tanácsainak igen jelentős hatása van a társadalom alakításában. Valamiképpen a foucault-i börtönőr szerepét kívánja magára öltetni: láthatatlannak maradni, ugyanakkor mindent látni, s ezzel a láthatatlan jelenléttel befolyásolni az őt nem látó, de a jelenlétét a magatartásukba mégis beépítő személyek cselekvését.⁷⁴ Én magam ugyanakkor nem osztom teljes mértékben azon demokrata kritikákat, amelyek pusztán azon az alapon kívánnak elmarasztalni egy elméletet, politikai filozófiát – legyen az akár kontraktualista, akár más –, hogy abban valamiféle „szakértői” attitűd fedezhető fel.⁷⁵ Az én álláspontom különbözik ugyan attól a demokrata felfogástól, amely minden az „igazság”-ra hivatkozó törekvést elitizmusa miatt kritizál; de nem is akarja elleplezni, hogy minden, az elit részéről közelített koncepció, annak ellenére, hogy a demokrácia mezében, a népakarat kifejezőjeként, ismerőjeként jelentkezik, bizonyos, de nem feloldhatatlan ellentétben van/lehet az aktuális demokratikus mechanizmusok során adódó eredményekkel, döntésekkel. Nálunk, szemben a világ fejlett országaival, ahol korántsem vált annyira dogmává az antietatizmus, az állam elleni averzió bejelentése mintegy kötelező belépőjegygyé vált a jobb körökben való legitim megszólaláshoz, s az állam közreműködését a legitimitásban igénylő intézkedéseket támogató javaslatok megfogalmazói is úgy jelennek meg, mint akik az állam visszaszorításának harcos ellenfelei. Ebből logikusan következik a börtönőr szindróma: arra hivatkozni, hogy amit mondok, azt „tulajdonképpen” az „emberek” akarják; én magam nem is vagyok jelen, nem is lényeges, hogy én vagyok, aki ezt mondom, sőt én még csak látható sem vagyok. Itt a börtönőr láthatatlanná válva gyakorolja hatalmát, és ez a hatalomgyakorlás módjának meghatározó eleme.

A demokrata felfogás azonban az ilyen szőnyeg alatt jelentkező szakértői törekvések jelentkezésére akkor is rá fog mutatni, ha azok hipokrita módon történnek. A demokrata felfogásnak *ettől még* nem lesz mindig igaza akkor, amikor pusztán ezért elmarasztal egy adott törekvést; de éppen az a radikális verziójának a jellemzője (ami miatt a magam részéről idegenkedek elfogadásától), hogy az igazságot nem tekinti az empirikus közösség választásával

72 Buchanan példája szerint az 55 mérföldes sebességhatározásnak.

73 A modern liberalizmus demokrata: „úgy tűnik, a centrista liberalizmus fő jellemzője demokratizmus... és az államról alkotott felfogása”. Szacki 1995: 166. o. Ugyanakkor az új jobboldalhoz tartozó egyes irányzatok képesek liberális diktátorokat támogatni. Vö. Hayek az *El Mercurio*-nak 1981. április 12-én adott interjút: idézi Szacki 1995. 156. o.

74 Vö. Foucault híres panoptikum allegóriája in: Foucault 1990. 272–279. o.

75 Molnár Attila Károly tanulmányában a racionalista emberkép alkalmazása elleni bírálata egyben szól a bizonyos igazságok érdekében erőszakkal fellépő értelmiségiek kritikájával, akik „jobb tudják” a többi egyénénél, mi a jó. Azonban a racionalista emberkép elvetésével is megmaradnak olyan értelmiségi szerepek, amelyek a paternalizmus elemeit tartalmazni fogják.

– adott esetben – egyenrangú értéknek. „Nemcsak arról van szó, hogy a népnek procedurális joga van törvényeket hozni. A demokrata megközelítés szerint az a helyes (right), ha ő hozza a törvényt – még akkor is, ha azt rosszul teszi.”⁷⁶ Walzer támadásának aktuális céltáblái nem a kontraktualista közgazdászok, hanem az olyan liberális filozófusok, mint Habermas vagy Rawls.⁷⁷ Úgy véli, az ő filozófiai elveik érvényesülnek az USA-ban az alkotmánybírók kvázi-politikai szerepvállalásában. A bírák az USA-ban a „filozófiai reformáció” eszközei. Walzer szerint a bírók azzal, hogy különböző emberi jogokat „ötlenek ki”, lényegében jogi eszközökkel diszkriminálnak (ezen nem változtat, hogy pozitív diszkriminációról van szó), és tulajdonképpen politikai elnyomást gyakorolnak; mármint a demokratikusan választott képviselők egyes döntéseit megsemmisítve, a nép által hozott döntéseket semmibe veszik.⁷⁸ Azaz a demokrácia ellen lépnek fel.

„Természeténél fogva az igazság nem politikai, mi több **potenciálisan** [kiemelés O-Sz. L.] politikaellenes”⁷⁹ – mondja Arendt. Ez a mondat rendkívül arisztokratikusan hangozhat, különösen azoknak a fülében, akik a jelenkori demokráciák paravánjait képesek telejs komolysággal szemlélni, valamint azok számára, akik ezen demokráciák álságai mögött, jól elbújva (börtönőr szindróma!) próbálják saját peccsenyüket sütögetni. Ennek az arendti mondatnak a magyarázatával válik világossá, hogy a politikai filozófiák nem lehetnek meg az igazság (objektivitás) valamilyen felfogása nélkül, ugyanakkor ez az igazság csak bizonyos közvetítések révén egyeztethető össze a demokráciával. E közvetítések keresése nélkül vagy az a lehetőség adódik, hogy egymással szembeállítjuk az igazság valamilyen felfogása mellett kiálló csoportokat a demokráciával. Ezt az utat választja Wallerstein⁸⁰, aki a liberális állam racionalista igényeit és a demokráciát egymással kibékíthetetlen pólusokként állítja szembe; de ide sorolható Habermasnak a Millről és Tocqueville-ről adott jellemzése nyomán kialakított véleménye.⁸¹ Vagy pedig a demokráciától való félelem jegyében megalapozatlan igényeket tulajdonítunk egyes intézményeknek.⁸²

76 Walzer 1981. 386. o.

77 Azt, hogy mindkét filozófus expliciten lemond az örök (metafizikai) igazságok birtokosának szerepéről, tulajdonképpen „félrevezetésnek” nyilvánítja. Szerinte amikor Rawls megalkotja az „eredeti pozíció” konstrukcióját, vagy Habermas az „ideális beszédsszituáció”-ról beszél, akkor egy olyan ideális közösséget (commonwealth) képzel el, amelynek valójában ő az egyetlen lakója. Ehelyett a valódi („empirikus”) közösséghez kell fordulni Walzer szerint.

78 A kommunitariánus – Walzert többen kommunitariánusnak mondják – és a kontraktualista álláspont ezen a ponton találkozik.

79 Arendt 1995. 268. o.

80 1995. 223. o.

81 Habermas 1993. (2) i. m. 202–217. o. (amit később módosított ld. Habermas 1990. (1) 17. és 28. o.). Tocqueville – szemben Habermas korábbi értelmezésével – nem a demokrácia, az egyenlőség ellen foglal állást, hanem az egyenlőség azon *szenvédelye* ellen (vö. Manent 1994: 139. o.), ami magához akarja nivellálni a másikat az élet minden dimenziójában. Tocqueville szerint a természeti állapot felfogásában rejlő demokratizmust a liberális séma *korábbi* változatai előfeltételezték. Arra döbben rá, hogy amit a liberalizmus „hipotézisnek”, „adott elemnek”, „előfeltételnek” tekint, azt valójában *létre kell hozni*; a természeti állapot nem kezdete, hanem vége, horizontja az ember politikai történetének. Ez a törekvés tűnik fel Rawls elméletében igen markánsan.

82 A bírói aktivizmus amerikai gyakorlatát megalapozó elméleti törekvések túlzásait éppen a demokrácia állítólagos veszélyeinek (többség zsarnoksága) eltúlzásából adódó paranoid félelem szülte. Id. Hook 1997. 81–123. o. különösen 114–117. o.

Az arendti idézet tartalma, azaz a tömeg(demokrácia) és a (filozófiai) igazság szembeállítása tulajdonképpen egészen Platónig vezethető vissza.⁸³ Ha azonban figyelmesen olvassuk Platón, kiderül, hogy ő maga nem látta ezt a szakadékot áthidalhatatlannak, és a valóban gyakori kritikai megjegyzései ellenére mégis megértőnek mutatkozott a tömeg, ill. a demokrácia irányában. Platón azt állítja, hogy a tömeg azért olyan, amilyen, mert még sosem látta, hogy a szavak valóra váltak volna.⁸⁴ Ez sokkal inkább a királyok, az „elit”, a filozófusok kritikája, mint a tömeg – esetleg, de nem szükség-szerűen hamis – vélekedéseitől megrontott demokráciáé. A *Phaidroszban*⁸⁵ Platón a demagógot teszi felelőssé a tömeg félrevezetéséért, mivel ő ismeri az igazat (ismernie is kell, hisz különben nem tudná mihez viszonyítani meg-tévesztő beszédét), de ezt saját érdekében a tömeg rászedésére használja.⁸⁶ Azaz a tömeget félrevezetik, nem pedig arról van szó, hogy az szükségkép-pen ellenséges az igazsággal, mégha az igazság elérése valóban nem is evi-dens, nem is könnyű a számára. Arendt – bizonyítandó, hogy a filozófiai érvelés, az igaz nem képes valóban befolyásra szert tenni – azt hangsúlyozza, hogy Platón még tanítványait sem volt képes a filozófiai érvek talaján meg-győzni, nemhogy a tömegembert; ezért volt kénytelen egy *mítoszt* (a túlvilág fenyegetéseit) segítségül hívni, amikor arról kellett állást foglalnia, hogy a politikai életben hogyan érvényesülhet az elit akarata.

Arendt igazról szóló tanítása, amely demokrácia és igazság ellentétét meg-alapozza, számtalan ponton vitára ösztönzi az olvasót. Arendt egyes megfo-galmazásaiban az igaz és a politika egymás melletti létezése lehetőségét mu-tatja meg, máskor viszont a filozófiai igazságok és a politikai vélemény közti szakadékot valamiféle behegedésre képtelen sebnek láttatja. Egyfelől megmu-tatja, hogy a *példamutatás* révén lehetséges a meggyőzés: Szókratész nem menekült el bírái elől, ezzel bizonyította, hogy életét tette fel arra az igaz-ságra, hogy „jobb az igazságtalanságot elszenvedni, mint elkövetni”. Másfel-ől a Szókratészhez hasonló példamutatás azért nem jelenti Arendt számára a megoldást, mert a politikai és igazság közti „kibékülés” lehetőségét az észigazságokra korlátozza, a tényigazságokat viszont kivonja ebből a körből. Hasonlóképpen félrevezető lehet a hazugság és cselekvés, igazság és nem cselekvés összekapcsolása. A cselekvő – Arendt értelmezése szerint – azt mondja, ami nem úgy van, mivel meg akarja változtatni a világot, tehát hazudik.⁸⁷ A szabadság ebben az értelmezésben a hazugságból születik.

Az igazság Arendtnél lehet tény- és lehet észigazság.⁸⁸ Az igazságot mint tényt (azaz a tényigazságokat) a politikai hatalom csak végletesen felerősített változataiban próbálta megsemmisíteni (a totalitáriánus államokban), de még ott sem sikerült neki. Az emberi észnek – a saját érdekében – szüksége van

83 A platóni börtönörök és a perfekcionista törekvések közötti párhuzam felmutatása evidensen adódik minden, az utóbbiakat bíráló felfogásban ld. Hook i. m. 113. o.

84 Platón: Az állam, 498d–500e, Platón 1983. 388–391. o.

85 261b–263e Platón 1983. 541–544. o.

86 A túlzó demokrata felfogás az elit igazságigényét minden áron le akarja rombolni. Ez sajátos kö-vetkeztetés levonásához vezet: a szofista „jobb” mint a filozófus, mert – a kritikusokkal, a publicistákkal és az entellektuelekkel egyetemben – legalább nem szakadnak el a polisztól. Walzer 1981. 380. o.

87 Arendt 1995. 257. o.

88 Ez a különbség Leibnizig meg vissza.

a másokkal való érintkezésre, s ezáltal a nyilvánosságra; a tudósnak elengedhetetlen szüksége van az olvasók közösségére.⁸⁹ Éppen emiatt, azaz mivel az interszubsjektivitás itt szükséges feltétel, kevésbé is problematikus a politika és az észigazságok közti relatív harmónia megteremtése. A tényigazságok azonban kívül esnek a megegyezés és a jóváhagyás körén, így eleve kizárják a vitát. Ezért, bár az igazság mindként fajtája „független” a politikai hatalomtól, a tényigazság az, amely függetlenebb, az észigazság kevésbé független. Ezek a megfogalmazások esetleg megengednék, hogy politika és filozófia közt legalább az észigazságok tekintetében nincs átléphetetlen szakadék. Arendt azonban azt is mondja, hogy az igazság *megköveteli*, hogy tudomásul vegyék, azaz a filozófiai igazság tartalmazza a kényszerítés mozzanatát is. Ebből következően keletkeznek azok a csúsztatások, amelyek minden filozófiai igazságkeresés mögött a zsarnokot keresik. Innen van az a látszat, hogy az igazság despotikus jellegű. Csakhogy itt *tekintély* alapozza meg a vitán felül állás státusát, nem pedig erőszak. A furcsa az, hogy éppen Arendt fektetett hangsúlyt a kettő közti különbség megtételére. Amikor Walzer azt állítja: „A filozófiai megalapozás autoritáriánus vállalkozás”⁹⁰, a tekintély fogalmát nyilvánvalóan abban az értelemben használja, amely azt az erőszak fogalmával mossa össze. Azonban (a mi mondanivalónk szempontjából is) igen fontos különbség van erőszak és tekintély között, amint arra egyébként maga Arendt rámutat.⁹¹ Walzer csúsztatásának megvan az európai kultúrtörténetben rejlő alapja. Arendt maga is csak a rómaiaknak a városuk alapításához való viszonyában, ill. a szenátus intézményében tudja felmutatni az erőszakmentes tekintélyt.⁹² Ezt a fajta tekintélyt – amint azt ő maga kimutatja – a keresztény-platonikus örök kárhozattan terrorjában rejlő lelki erőszak motivuma pusztította ki⁹³, s az emiatt nem található meg többé.

Platónól Hegelen keresztül Habermasig a nevelés volt az a szféra, amely a racionális tekintély újratermelődésének lehetőségét nyújtja. Arendt szakít ezzel a tradícióval, aminek valószínűsíthető oka, hogy a totalitáriánus rendszerek az oktatási rendszerben próbálták érvényesíteni terrorjukat. Arendt elutasítja azt, hogy a tekintélynek nevelő–tanítvány viszonylatában való szerepének *politikai* jelentőséget tulajdonítsunk, hacsak nem érvényesül benne a római minta, azaz *hacsak* az elődöket nem tekintik minden körülmények között a nagyság példájának.⁹⁴ Továbbá szerinte azért nem szabad a tekintély *politikai* formáját a nevelésbeli tekintélyből levezetni, mivel az utóbbi „ab-

89 Arendt álláspontjának ellentmondásosságára mi sem világít rá jobban, hogy máshelyütt viszont azt állítja: az igazmondás létmódjai (filozófus, tudós, művész, történész, bíró egyben az egyedülálló létmódjai is. Habermas kommunikatív cselekvés-elméletében az az arendti gondolat ismétlődik meg, hogy a „közösségben élő ember számára a másokkal folytatott beszélgetés kimeríthetetlen gazdagsága összehasonlíthatatlanul lényegesebb és jelentéstelibb, mint amilyen bármiféle Egyetlen Igazság valaha is lehetne”. Arendt 1995. 240. o.

90 Walzer 1981. 381. o.

91 Bár értelmezésének azzal a részével nem értünk egyet, amely szerint „a tekintély összeegyeztethetetlen az egyenlőséggel feltételező ... meggyőzéssel”. Arendt 1995. 101. o.

92 Arendt 1995. 129–137. o.

93 Arendt i. m. 137–144. o.

94 Arendt i. m. 127–8. o.

szolút fensőbbbségen” alapul, amilyen nem létezhet, és nem is szabad léteznie a felnőttek között.⁹⁵

Arendt más megfogalmazásaiban enyhíteni próbálja a filozófia és politika közti ellentmondást. Pl. mikor azt mondja, hogy a filozófus, tudós stb. „csak akkor kerülnek összeütközésbe (a politikai követeléseivel), amikor az egyiket *életformaként* fogadják el”⁹⁶. Továbbá léteznek olyan közintézmények, melyeket a hatalom a saját logikája *ellenére* hoz létre, s amelyekben az igazság játssza a kritérium szerepét. Ilyenek az akadémiák és a bírói testület. Azaz politika és az igazság mégis együtt tud létezni.

Összességében mi magunk sem tudunk királyi utat felmutatni. Mindezeknek a felvillantását azonban fontosnak tartjuk egy olyan kutatás megítéléséhez, amely egyfelől azt akarta bizonyítani, hogy a polgárok „tévedésben” vannak (ezzel feltételezte, hogy a polgárok összességéhez képest létezik valamiféle objektív igazság, amelyen ez a tévedés lemérhető). Másfelől azt is sugallni igyekezett, hogy a polgárok közösségének *demokratikus* akarata az, amely – az igazságra való rádöbbenésük után – bizonyos rendszerreformok irányába mutat.

2. Praktikus ellenvetések

A kutatást végző TÁRKI kompetenciáját, felkészültségét még véletlenül sem kívánom kétségbe vonni, cikkem nem erről szól. Inkább arról, miként lesz egy kutatás a jóléti rendszert támadó elit által mesterségesen előállított „közvélemény” artikulálásának eszköze. Annak idején a napi sajtó óriási revelációként üdvözölte a tanulmány végeredményeit.⁹⁷ A tanulmányt úgy értelmezték, mint amelyből a „polgárok nagyfokú tájékozatlanságára lehet következtetni”. Továbbá a kormányzat számára az a közvetlen tanulság volt kiolvasható a kutatásból, hogy „reformer, bízva bíz, de mindenekelőtt adjál több információt!”⁹⁸ (Azaz tulajdonképpen jó úton jársz, kormány, csak néhány milliárdot még el kell költeni a propagandára.) A *Századvég* című folyóirat hasábjain kirobbant vita azonban felhívta a figyelmet, hogy a kutatás eredményei egyáltalán nem egyértelműek, másfajta, a kidolgozott „piacosítási” tervezetek szempontjából kevésbé előnyös értelmezés is adható nekik. A polgár-kérdézbiztos–statisztikus–befolyásos értelmező („nemzetközi tekintélyű tudós”)–sajtóláncon keresztüllenő információ torzulásán azonban – amelynek végeredménye a médiákban feltűnt reklámokban jól tettenérhető – már nem tud változtatni ez a diskurzus.

A közvélemény „gyártására” irányuló törekvéseknek csak kisebb része

95 Arendt i. m. 198. o.

96 Arendt i. m. 267. o.

97 A *16 óra* c. rádióműsor értékelése lelkesen, mint a független szakértelem megvilágosító eredményét, a kutatást vezető, „külföldön is elismert kutatók” tekintélyére hivatkozva, a korábban rendszerreformokat kritizáló újságírói szakma szakértelem-hiánya miatt sajnálkozva, a „fiskális illúzióiban” vergődő magyar polgárnak tudatlanságát nagyvonalúan megbocsátva próbálja a jóléti rendszerek piacosításának koncepcióját propagálni.

98 Bossányi Katalin: Államalmok, államvágyak. Id. Népszabadság, Hétvége melléklet, 1996. aug. 10.

található meg magában a tanulmányban, lévén, hogy abban számtalan kutató próbálja – legalább a szakmai autonómia védelmében – függetleníteni magát a hatalom kiszolgálásának szükségletétől, valószínűleg tehetetlenül szemlélve azt, hogy az éppen a költségvetési megszorítások miatt megrendelésiánnyal küzdő kutatóintézetek „végeredményeiket” egyre inkább kénytelenek a *megrendelő* szája ízéhez igazítani. (Az „értelmezés” magasztos hermeneutikai feladatát úgysem hagyja rájuk az uralkodó elit.) A sajtóbeli interpretációk hangvétele nagyobbreszt olyan, hogy világossá tette a tanulmány funkcióját, mirevalóságát, azt, hogy mi a *jelentősége* az egésznek, túl minden módszertani széplelkűségen.

Jogosultnak tűnik itt Bourdieu megállapítása a közvélemény-kutatókról: „Ezek az emberek olyan mesterséget űznek, amely – ha nem fokozható le valamiféle árucikk egyszerű eladásának rangjára – a szorosán vett tudományos kutatással nem azonosítható.”⁹⁹ A megfogalmazódó problémák mindig politikai problémákról szólnak. Jellemző pl., hogy Franciaországban 1960 és 1963 között a közoktatással kapcsolatban alig húsz kérdést tettek fel, ’68 májusa után hasonló időszakban viszont kétszázat.¹⁰⁰ A közvélemény-kutatás lényege, funkciója, hogy ránk kényszerítse annak illúzióját, hogy létezik valamiféle közvélemény. Ezzel szemben a „közvélemény mindig is erőviszonyok és feszültségek rendszere, amelyet aligha lehet rosszabbul, mint szálalékokban kifejezni.” S „önmaga leplezése minden erőviszony legalapvetőbb sajátossága” (ez is a börtönör-szindróma, más megfogalmazásban). „A felméréseket ... leginkább az a veszély fenyegeti, hogy olyan kérdésekre követelnek választ, amelyeket az emberek soha nem tettek fel maguknak.” A politikai befolyás elsősorban is a problémakényszeren keresztül érvényesül. Az adott esetben, most Magyarországon számtalan problémáról lehetne beszélni: „mi” mégis a fiskális illúziókról beszélünk. Hogy mért éppen erről beszélünk, s beszéltetjük kérdezőbiztosokon keresztül az embereket, az politikai akarat kérdése, bizonyos érdekek képviselésében. Ennek a témának a középpontba állítása a számos lehetséges témával szemben nem indokolható hatékonysági, igazságosságai stb. alapon.¹⁰¹

Potyzó polgárok

Az említett kutatás legalapvetőbb elméleti kihívást jelentő *tétele*, amit bizonyítani akar: „a szerzett jogok megvonásával járó, fiskális reformok egyebek között azért ütköznek ellenállásba, mert az érintettek többsége sokkal nagyobb kompenzáció fejében lenne csak hajlandó önként feladni az ingyenes állami szolgáltatásokat, mint amennyit hasonló minőségű szolgáltatásokért

⁹⁹ Bourdieu 1973.

¹⁰⁰ Az akkor feltett kérdések zöme a politikusokat érdeklő jellegű volt, pl. „Be kell-e vinni a politikát a középiskolák falai közé?” uo.

¹⁰¹ Az ellenvetés, mely szerint a deficit a magyar gazdaság legnagyobb problémája: minden bizonnyal igaz (bár ennek elismeréséből igen különböző következtetéseket vonnak le a különböző irányzatokat képviselő közgazdászok); csak éppen azt nem sikerült bizonyítani, hogy a középpontba állított reformmal hogyan lehet azt csökkenteni.

saját jószántából fizetne”. A polgárok azért „igen elfogultak a status quóval szemben, mivel elfogadási hajlandóságuk három-négyszer nagyobb, mint a fizetési hajlandóságuk”. (A tanulmány 7. oldala.) Az érvelés logikájába elvileg beleférne az az egyébként abszurd állítás is, hogy a polgár azért „potyázik”, azért végeztet el költséges, több milliós műtétet magán, mert – a hálapénzt leszámítva – „ingyenbe van neki”. (Szintén ad abszurdumig víve a logikát mondhatjuk azt is: a hálapénzt tulajdonképpen annak jeleként kellene felfognunk, hogy a „polgár” valamiféle számára élvezetes dolgot, szolgáltatást fogyaszt.)

Tulajdonképpen ez a tétel az, amelynek felhasználásával bizonyítani lehet, hogy lehetséges megtakarítás a rendszerben. Ugyanis amennyiben ilyen jellegű, szociális célokra az emberek akkor is ugyanannyit fordítanak, ha más lenne a finanszírozás módja, akkor a tervezett reformból következően *nemzetgazdasági szinten* nem jelentkezne költségmegtakarítás.

A tanulmány azonban maga fogalmazza meg a következőket: „A kutatás egyik legizgalmasabb kérdése lett volna annak vizsgálata, hogy miféle összefüggés létezik a költségtudatosság és a kiadási preferenciák között. Ilyen összefüggést azonban ... nem sikerült találnunk ... az állami kiadásokkal kapcsolatos preferenciák ... nagyobb mértékben függenek a szóban forgó szocio-demográfiai jellemzőktől, mint a kiadásokkal kapcsolatos ismeretektől.”¹⁰² Ez az utóbbi megállapítás egyébként igazolja azt a korábbi véleményünket, hogy az államháztartási reform a társadalom egyes rétegei közti korábbi jogosítványok újraelosztása körül forog.¹⁰³

Tájékozatlanság

A polgárok tájékozatlansága a tanulmány adatai, de még értelmezése szerint sem akkora, mint amilyent a sajtóban – a tanulmány alapján – felmutatni kívántak annak idején, amikor a tanulmány megjelent. A tanulmány a polgár szemére veti: „A válaszadók percepciójában csak kevéssé vált el egymástól az adók és járulékok fogalma.” (9. o.) (Egyébként, úgy tűnik, felelős gazdaságpolitikusokat is az Alkotmánybíróságnak kellett erről a különbségről felvilágosítania. Ami inkább arra mutat, hogy a különbség nem is olyan jelentős, s nem a gazdaságpolitikusok kompetenciájának hiányára.) A tanulmány szerint az lenne a járulékokat illető tájékozatlanságnak a bizonyítéka, hogy ha az *állam* bevételeire kérdeznék, akkor a polgároknak csak 10 szá-

102 Szamuely László 1997. rámutat arra, hogy a kérdezőbiztosok által bizonyos tájékoztatást kapott alanyok 2/3-a, a korábbi 3/4-del szemben továbbra is az állami szerepvállaláshoz ragaszkodott. 138. o.

103 A társadalom osztályviszonyainak tükröződését az eredményekben egyesek esetleg túlságosan elmosódónak tartanák. Ismét Bourdieu-re hivatkozom ezzel kapcsolatban. Szerinte a „választási hadjáratok stratégiája éppen abban rejlik, hogy... igen erősen építenek az ellentétek elkődösítésére”. Ezek után nem azon kell csodálkozni, hogy a választással kapcsolatos jelenségek körében gyengén érvényesül a társadalom osztálytagozódása, hanem hogy mindezen tényezők ellenére mégis van valamiféle összefüggés a választók társadalmi pozíciója és szavazatai közt. Mivel a közvélemény-kutatás a választások politikai logikáját követi, hasonló jelenség figyelhető meg itt is: világos különbség az egyes társadalmi csoportok attitűdjében a reformot illetően.

zaléka említi a járulékokat. („Ha az állam bevételeiről érdeklődtünk, az állampolgárnak mindenekelőtt a központi állami költségvetés bevételei jutottak az eszébe.” – 9. o.) Viszont az állam és államháztartás közti különbség szerintem van annyira jelentős, hogy ezt az alacsony arányt megmagyarázza. A kérdés csak az állam bevételeire vonatkozik, s racionális lehet az alany részéről a járulékok nem említése, hiszen míg a járulék tekinthető az államháztartás bevételeként, a központi költségvetést – sokak szemében – jelentő állam bevételeként nem. 20–30 százalék nem tudja, mekkora az adott járulék mértéke.¹⁰⁴ De, kérdezhetjük joggal, vajon ugyanilyen lenne ez az arány, ha a becslés lehetőségét is megadnák a válaszadónak? A tanulmány szerint: azok között, akik képesek voltak az értékek megadására az egyes jóléti kiadásokat illetően, nagy volt a válaszok szórása (14. o.). Szerintem ez természetes is, ha abból indulunk ki, milyen *konkrét* szolgáltatásokban részesült az illető válaszadó élete adott időszakában.

Fiskális illúziók, költségek

A tanulmány feltevése az volt, hogy a polgárok a „fiskális illúzió” állapotában vannak. Ez azt jelentené, hogy a polgárok „torzítottan észlelik és *szisztematikusan* alábecsülik a költségvetésből finanszírozott közjavak és állami programok adóterhét vagy adóárát” (tanulmány 14. o. – kiemelés: O-Sz. L.). Ennek igazolására azonban nem találunk megalapozott bizonyítékokat a tanulmányban. A tanulmány arról beszél, hogy egyes területeken (kórházi ellátás, segélyezés) felülbecsülik a költségeket, máshol viszont (felsőoktatás, gyógyszerátogatás) alábecsülik, azaz *szisztematikus* összefüggés nincs.

Ebből a hipotézis elutasításának kellene következnie, ezzel szemben a tanulmány a fiskális illúziókra vonatkozó hipotézis *részleges* helytállóságát állapítja meg.

A költségek problémája is igen fontos kérdés. Mi, mennyibe kerül? A tanulmány igazolni vélt hipotézise szerint a polgárok nem ismerik a kormányzati programok „valódi költségeit”. („...azt feltételeztük, hogy az állampolgároknak nincsenek pontos ismereteik az egyes állami programok valódi költségeiről” – 14. o.) Én már azzal is beérem, hogy a döntéshozó elit tisztában legyen ezzel. Ugyanis sem ők, de a tanulmány készítői sem medítnak azon, mi is a költség, hanem átveszik azt a fiskális költségszemléletet, amely olyannyira eluralkodott. A feltett kérdésekből világos, hogy számukra a gyógyszer-átogatásoknál ugyanannyi költséget jelent egy adott összeg, ha olyan gyógyszerpiacon költik el, ahol negyvenegynéhány százalék a hazai gyógyszerek aránya, és ha olyanon, ahol mondjuk 80 százalék. Nemzetgazdaságilag viszont óriási a különbség. Az alternatívaköltségek – milyen más jellegű költségek merülnének fel akkor, ha az adott kiadás nem történne meg – szintén irrelevánsak. Az externális költségek fogalma (a környezetszennyezés, társadalmi konfliktus miatt nem az okozónál jelentkező költségek)

¹⁰⁴ Király Júlia 1997. 123. o. az elvonás jogcímével kapcsolatos tudatlanság említését szakmai bakinak tartja, mivel az egyes évek közti változások olyan nagyok, hogy még szakemberek sem tudnak kiigazodni azon.

szintén érdektelen a szűk látókörű fiskális szemlélet számára. (Holott kimutatható, hogy a GDP több százalékának megfelelő költség a jelenlegi tudásunk szerint sem azoknál csapódik le, akik a költség felmerülésének forrásai.)

A polgárnak, mint egy „jó tanulónak” vagy egy játékosnak a „Mindent vagy semmit!” műsorban, ilyen pontatlanul meghatározott költségértékeket kellett volna „eltalálni”, hogy „helyes válasza” érjen valamit a kutatók definíciói szerint, és „kölségtudatos polgárnak” minősüljön.

A kutatás preconcepciói ellenére annak eredményei másról is szólnak, igen hasznos dolgokról is. Valójában csak a médiaközvetítés és az értékelő bevezetés¹⁰⁵ torzításával tehették a tanulmány egészét a hatalom által rendelt funkció betöltőjévé. Így a források gyökereinél kutakodva számos érdekes megállapítással találkozhatunk. Azt látjuk, hogy ez a tanulmány is levonja a következtetést: „A jóléti és a szociális kiadásokkal összefüggő állami szerepvállalásra vonatkozó preferenciák meglehetősen erősek. Ez eddig visszaigazolja a korábbi eredményeket.” (17. o.)

Manipuláció vagy módszertani hiba?

Ennek a kérdésnek a feltevése azért fontos, mivel a tanulmánnyal kapcsolatban a kutatók etikai felelősségével kapcsolatos kritikák is megjelentek. Pl. Pete Péter szerint jogtalan az illető kutatással kapcsolatban ilyen jellegű, Ferge Zsuzsa részéről felvetődött bírálatok megfogalmazása.¹⁰⁶ Amellett érvelnék, hogy a manipuláció (amit etikailag elítélendő kategóriának tartok, szemben a paternalizmussal) igenis tettenérhető a tanulmányban magában is (túl annak nyilvánosságban és politikusok általi hivatkozásain), s a Ferge Zsuzsa részéről megfogalmazódott elmarasztalásnak van jogalapja.

Bizonyos területeken alapvetően problémás a kapott eredmények és az azokból levont következtetések kapcsolata. Az egyik módszer szerint a válaszadót három fázisban kérdezték:

(1) először megkérdezték négy kiadástípusnak [a) honvédelem, országon belüli biztonság, államigazgatás; b) oktatás, egészségügy; c) szociális kiadások, segélyek; d) gazdasági célok (MÁV, mezőgazdaság, acélipar fejlesztése, úthálózat fejlesztése)] a jelenlegi költségvetésben meglevő arányáról a polgárt;

(2) majd elmondták neki a *valós* arányokat, ezután;

(3) megkérdezték őt az általa ennek a *valós* információnak a birtokában helyesnek tartott arányokról.

Ennek a kérdéskörnek alapján fogalmazódik meg a következő eredmény: „A teljes minta 86 százaléka növelte volna a szociális kiadások részarányát, a válaszadók mintegy háromnegyede csökkentette volna a honvédelmi kiadásokat és kétharmada fogott volna vissza a gazdasági kiadásokon.” Manipulatív az, hogy az értékelő mondat csak azokat a területeket említi, ahol a

¹⁰⁵ Szamuely 1997. 136. o. mutat rá, hogy a tanulmány, amely a *Társadalmi riport* c. kiadványban a „tanulságok” levonása nélkül jelent meg, még hasznos tényfeltáró olvasmányoknak tűnt a számára, a folyóiratbeli „értelmezésekkel” kiegészülve viszont már ellenérzéseket keltett benne.

¹⁰⁶ Pete 1997. 132. o. Ferge Zsuzsa 1996.

tájékoztatás az adott kiadás *csökkenéséhez* vezetne, viszont kihagyja azt, ahol a költségekről adott tájékoztatás után a kérdezettek jelentősen növelnék a ráfordítást: a szociális kiadások, segélyek növelését támogatók aránya tájékoztatás előtt 39,6, utána 86,5 százalék (!) volt, amely akkora súlyú *pozitív irányú* változás a preferenciákban, mint az összes többiekénél a csökkenés. Kétségeim vannak a fentebb a)-val és d)-vel jelölt kiadástípusok támogatottságával kapcsolatban is, a kérdés megfogalmazása miatt. Az a) pont olyan kiadásokat kapcsol egybe, amelyek közül az egyiket – erősen gyaníthatóan – a lakosság nagy része elutasítja (honvédség), miközben a másikat elfogadja (rendőrség támogatása). A d)-nél olyan projektek szerepelnek, amelyek közül az egyiket támogathatja, a másikat elutasíthatja a kérdezt.

A kutatók által alkalmazott másik eljárás szerint kártyákkal kellett szavaznia a megkérdezettnek az egyes állami kiadások növelésére, ill. csökkentésére. A kutatás eredményeit össze lehet vetni korábbi, szintén a TÁRKI által végzett kutatás eredményeivel (két ilyen volt, Reform 1 és Reform 2 névvel), mivel azokban hasonló módszerrel ugyanazt kérdezték.

1. táblázat: A „Mire költene többet, még akkor is, ha ezzel az adózók elkölthető jövedelme csökkenne?” kérdésre az adott területet választók aránya az egyes mintákban

Kiadási tételek	Reform 1 kutatás, reprezentatív minta	Reform 2 kutatás, aktív népesség	Állam és polgárai kutatás minta
egészségügy	61,6	72,8	61,0
családi támogatások	52,2	57,5	46,4
...			
környezetvédelem	14,0	16,9	29,3
rendőrség	14,5	13,6	20,2
munkanélküli segély	11,5	10,8	12,8
..			

2. táblázat: A „Mire költene kevesebbet, ha ezzel az adózók elkölthető jövedelme emelkedne?” kérdésre az adott területet választók aránya az egyes mintákban

Kiadási tételek	Reform 1 kutatás, reprezentatív minta	Reform 2 kutatás, aktív népesség	Állam és polgárai kutatás minta
...			
kultúra, művészet	34,5	35,8	23,4
munkanélküli segély	32,2	35,8	28,6
rendőrség	27,4	32,8	21,4
környezetvédelem	20,0	19,4	15,2

A különbség az, hogy a korábbi kutatásoknál egyáltalán nem kaptak a kérdezőbiztosoktól tájékoztatást a válaszadók, a mostani kutatás során vi-

szont a korábbi kérdésekre adott „helyes válaszokat” a kérdezőbiztosok megadták, így a polgárok már legalább ennyivel tájékozottabban adhattak választ.

A táblázatok alapján a kutatás által levont következtetés (20. o.):

„– válaszadóink, miután tájékoztattuk őket az egyes programok valódi költségeiről, relatíve kisebb arányban választották az egészségügyi kiadásokat és a családi támogatásokat a preferálandó területek között és (csekély mértékben ugyan, de) megnőtt azok száma, akik csökkentették ezeket a kiadásokat,

- kissé nagyobb mértékben választották a nyugdíj- és az oktatási kiadásokat a preferálandó területek között. (Bár itt meg kell jegyezni, hogy ez a növekmény esetleg abból fakad, hogy elvileg több kártyát is lehetett választani.)

- Az egyes területek preferenciasorrendje nem változott jelentősen (leszámítva talánt azt, hogy a válaszadóink kissé engedékenyebbek lettek a kulturális kiadásokkal kapcsolatban).”

Azonban, ezzel szemben, ha alaposabban szemügyre vesszük a táblázatokat, lényegesen mást látunk: a Reform 1-ben 61,8, a mostani kutatásban 61 százalék támogatná az egészségügyi kiadásaink növelését, 2,4 és 2,3 százalék a csökkentését. *Hogyan lehet ebből a fenti következtetést levonni? A családi támogatásoknál* pedig a növelés mellett állást foglalók aránya a mostani kutatásban csak annyival kisebb a Reform 1 arányánál, amennyivel az kisebb a Reform 2 arányánál; azaz beleférhet a szórásba.

Figyelemre méltó, hogy az egyéb területeknél igen jelentősen nőtt a környezetvédelmi kiadások támogatása, jelentősen a rendőrség kiadásainak támogatása (miközben mindkettőnél csökkent az ilyen kiadásokat csökkenteni akarók aránya), és csökkent a munkanélküli segély csökkentését kívánók aránya. *Hogyan lehet „nem jelentős változásnak” nevezni az olyan változást, amely – mint a környezetvédelem esetében – kétszer akkora, mint a családi támogatások növelése támogatottságának csökkenése?*

A tanulmánynak az a része, amely az éppen aktuális vitákban a legnagyobb szerephez jutott, az intézményi reformokról szóló rész. A tanulmány háromféle intézményi megoldást („piaci”, „vegyes”, „állami”) vázolt fel a válaszadók számára négy jóléti területen (felsőoktatás, kórházi ellátás, gyógyszeres támogatása, nyugdíjrendszer). Az „állami” típusú kórházi ellátást a tanulmány egy az egyben összekapcsolja a hálapénz jelenségével, azaz mintegy a feketegazdaság melegágyának tünteti fel az állami megoldásokat. A magam részéről ezt meglehetősen furcsa, mi több, elfogult, torzító eljárásnak tartom. (A kórházi ellátás „állami” megoldására a tanulmány által adott leírás: „Fenn kell tartani a kórházi ellátás mai rendszerét. A kórházi ellátásért fizessen egy átlagos adófizető a társadalombiztosításnak továbbra is” havi 2100 forintot, és ha szükséges, fizesse meg a szokásos hálapénzt.”) Holott joggal lehetne a kórházi személyzet alulfizettségét okolni a hálapénz-fizetés elburjánzásáért, ami viszont az állam meggyengülésével, az ilyen területekről a kiadás-szűkítés jegyében már évek óta tartó kivonulásával függ össze. Hogy más, pusztán hipotetikus rendszerekben, amelyeket most ajánlanak, mi lenne a hálapénz sorsa, senki sem tudja.

A tanulmány a kórházi ellátás vegyes rendszerét a következőképpen írja

le: „Legyen továbbra is kötelező a jelenlegihez hasonló ellátást szavatoló biztosítás, de mindenki választhasson, hogy a TB-vel vagy valamelyik magánbiztosítóval köt-e szerződést. A kötelező biztosítás mellett mindenki köthessen önkéntes kiegészítő biztosítást, ha még jobb kórházi ellátást akar.” Azaz a „jelenlegihez hasonló ellátást szavatoló biztosítás”-ról beszél, ahol csak a finanszírozás módjának változásáról lenne szó. A tőkefedezeti, ill. piaci rendszerre vonatkozó, többek által megfogalmazott jogos kritika viszont éppen azt állítja, hogy az ellátás színvonala nem elválasztható a finanszírozás témájától: a tőkefedezeti rendszer rizikói nem teszik lehetővé a „jelenlegihez hasonló ellátás szavatolását”.

A *nyugdíjellátás vegyes* rendszerét a következőképpen írja le a tanulmány: „Legyen továbbra is kötelező a nyugdíjbiztosítás, de mindenki választhasson, hogy a fizetésemelésként kapott összegből a TB-vel vagy valamelyik magánbiztosítóval köt-e szerződést. A kötelező biztosításon felül mindenki köthessen önkéntes kiegészítő biztosítást is, ha még magasabb nyugdíjat akar.” Ebben az esetben a válaszadót nem a mostani tb járuléka fölötti rendelkezésre szolgáltatták fel, hanem azt ajánlották fel neki, hogy „fizetésemelésként megkapott összegből” a tb-nek vagy magánalapoknak fizethet be. A „fizetésemelés” kifejezés alapvetően megtévesztő, mert arra utal, hogy valami mennyiségileg „többet” adnak neki, holott valójában csak arról van szó, hogy ugyanazt kapja, csak maga dönti el, melyik biztosító kezelje megtakarítását.

Ezek fényében nem tartjuk megfelelően bizonyítottnak azt, hogy a polgárok a „vegyes” rendszert támogatnák, ill. – s ez a kifogásunk még fontosabb –, hogy a „vegyes” rendszernek a kutatásbeli definíciójából következőt lehetne levonni arra, hogy a lakosságnak mi a véleménye *arról* a vegyes rendszerről, amit a pénzügyi-népjóléti kormányzat támogat, mert két különmű dologról van szó. Ez a következőkből látszik. A 34. oldalon a „kötelező tb, kiegészítő lehetőséggel” megoldás (lényegében a „vegyes” típusú nyugdíjbiztosítás) támogatottsága 58,4 százalék; ugyanakkor ebből 19,9 százalék azt a kijelentést is támogatta, hogy „Ne változtassanak a nyugdíjjárulékon, az én nyugdíjamat majd fizetik az akkor dolgozók.” Ez pedig pontosan a tőkefedezeti rendszer elutasítása.

Fentebb tettünk arra utalást, hogy az államháztartási rendszer reformja egyes társadalmi csoportok közti újraelosztás eszközének tekinthető. Ez világosan kiderül a nagy újraelosztó rendszerek támogatásában az egyes foglalkoztatott csoportok véleményének jelentős különbségét elemezve. Világos (ld. tanulmány 27. o.), hogy a szakképzetlen munkások és mezőgazdasági dolgozók még a manipulatív megfogalmazások ellenére is 40 százalék fölötti arányban választották az „állami” megoldásokat. A vegyes rendszer egyértelmű támogatói a vezetők és értelmiségiek.

A tanulmány, bár fiskális illúziókat az államháztartás egészére nem tudott kimutatni, a viták – s a megbízó – szempontjából alapvető területen, a nyugdíjrendszernél már igen. S mindezt annak alapján, hogy a válaszadók „átlag” 67 százalékra teszi azt az arányt (szemben a valós, közel 100 százalékkal), amit a jelenlegi generációk viselnek a jelenlegi nyugdíjasok fenntartásáért, azaz „alábecsüli” a fenntartás terheit.

Ezzel a legutolsó témával kapcsolatban vetődik fel számunkra elemi erő-

vel az a szakmai és morális kérdés, amely a vezető elitet és minket egymással alapvetően szembeállít. Mi következik abból, ha a lakosság nem tudja, „menyibe kerül” neki, havonta – pl. a nyugdíjasok nyugdíjának kifizetése – azoknak a nyugdíjasoknak az eltartása, akik annak idején, aktív korukban ugyanúgy el kellett tartásuk a maguk öregjeit, mint ahogy a mostani rendszerben az aktívoknak el kell tartani az övékéit? A „tájékoztatással” azt kellene elérni, hogy a polgár mondja azt: ő kilép a nemzedékek mindezidáig egybefonódó láncolatából, s elkezd magamagának gyűjteni, az öregekkel pedig foglalkozzon valaki „más”? (De kicsoda?) „Sokba kerül” az egészségügyi ellátás: nosza, ne költsünk rá! És megint a költségek tanulmány által tisztázatlan problémájára utalva: melyik összeget tekintem a költségnek? Azt a költséget-e, amennyivel a most aktívok többet fizetnek ki a most élő nyugdíjasoknak, mint amennyit nekik fognak kifizetni nyugdíjként az akkor aktívok? Vagy azt a teljes összeget, amelyet most a nyugdíjasoknak az aktívok kifizetnek, azaz a mostani rendszerben a nyugdíjak kb. 95 százalékát? Nem mindegy, egyáltalán nem, szinte nagyságrendi a különbség.

Továbbá azon, hogy az egészségügy „sokba kerül”, vajon mit változtat az, hogy egy majdani „vegyes” rendszerben a járulék fizetése helyett bizonyos hányadot a beteg a saját zsebből fizet?

Óriási probléma Magyarországon a társadalmi ismeretek hiánya, ez ellen mindent meg kell tenni, de akinek olyan illúzió vannak, hogy egy 10 perces felvilágosításnak, ill. a sajtóban folyó manipulatív befolyásolásnak lehet ez az áthidaló szerepe, azzal nem tudunk egyetérteni. Rádásul ahol a rövid tájékoztatásnak valóban volt kimutatható hatása, arról hallgat a tanulmány.

A tanulmány rendkívül hasznos a hatalomnak, mivel megmutatja, hol húzódnak a határok a lakosság egyes csoportjai között. Ez lehetőséget ad arra, hogy az adott területen történő „reformok” (értsd támogatás leépítések) során mely csoportokat tekintheti „szövevényesnek”, melyik másikkal szemben. Az egyes társadalmi csoportok ugyanis az oktatás, nyugdíjrendszer, egészségbiztosítás területén vannak annyira megosztottak (ld. az alábbi táblázatot), hogy minden egyes területet külön-külön tekintve jó esélye legyen a kormányzatnak a saját elképzeléseit keresztülvinni, természetesen a „közvélemény” némi meggyúrása után.

3. táblázat: *Intézményi választások: az „állami”, a „piaci” és a „vegyes” megoldások támogatása az államháztartás egyes területein*

	felsőoktatás finanszírozás	kórház- finanszírozás	gyógyszer- támogatás	nyugdíj
állam	42,1	35,5	75,1	21,4
piac	43,5	17,9	20,3	18,5
vegyes	12,1	44,1		56,5
nem tudja el dönteni	2,2	2,5	4,6	3,5

IRODALOM

- Arendt, Hannah (1995): *Múlt és jövő között*. Osiris – Readers International, 1995.
- Boss, Helen (1990): *Theory of Surplus and Transfer*. Boston, UNWIN HYMAN 1990.
- Bourdieu, Pierre (1998): *A közvélemény nem létezik*. SzoFi 1997/12.
- Buchanan, James (1986): *Liberty, Market, and State*. Wheatsheaf Books Ltd. 1986.
- Buchanan, James (1992): *Piac, állam, alkotmányosság*. KJK 1992.
- Csaba Iván (1997): Fiskális illúziók és redistribúciós csapdák. In: *Századvég* 1997 tavasz
- Cohen, G. A. (1995): *Self-ownership, Freedom and Equality*. Cambridge University Press 1995.
- Foucault, Michael (1990): *Felügyelet és büntetés*. Gondolat 1990.
- Ferge Zsuzsa (1996): Az adótudatosságról és az állam felelősségéről. In: *Századvég* 1996 tél
- Gauthier, David (1985): Bargaining and Justice. In: *Social Philosophy and Policy* 1995. Spring
- Habermas, Jürgen (1993) (1): *Előszó. A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása új kiadásához*. In: Habermas, Jürgen (1993) (2)
- Habermas, Jürgen (1993) (2): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég–Gondolat 1993.
- Hook, Sidney: *A szabadság paradoxonai*. Osiris–Readers International 1997.
- Howard, M. C.–King, J. E.: *A History of Marxian Economics*, Macmillan 1992.
- Király Júlia (1997): Az ingyenebéd alkonya. In: *Századvég* 1997 tavasz
- Kymlicka, Will (1990): *Contemporary Political Philosophy*. Clarendon Press, 1990.
- Manent, Pierre (1994): *A liberális gondolat története*. Tanulmány Kiadó 1994.
- Monár Attila Károly (1997): A racionalizmus határai. In: *Századvég* 1997 tavasz
- Nozick, Robert (1974): *Anarchy, State and Utopia*. Blackwell 1974.
- Offe, Claus (1984): Competitive Party Democracy and the Welfare State. In: *Offe–Keane: Contradiction of the Welfare State*, Hutchison 1984.
- Pete Péter (1997): Infantilizmus vagy racionális alulinformáltság? In: *Századvég* 1997 tavasz
- Platón (1983): *Válogatott tanulmányok*. Európa 1983.
- Rawls, J. (1971): *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press 1971.
- Rawls, J. (1992): A helyes elsődlegessége és a jó eszméi. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*, Atlantisz 1992.
- Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Osiris 1997.
- Roemer, John E. (1986): An Historical Materialist Alternative to Welfarism. in: *Foundations of Social Choice Theory*, Cambridge University Press 1986.
- Scanlon, T. M. (1973): Rawls Theory of Justice. In: *Reading Rawls*, Stanford University Press 1989.
- Szacki, Jerzy (1995): *Liberalism after Communism*. CEU Press 1995.
- Szamuely László (1997): Tények és (félre)értelmezések. In: *Századvég* 1997 tavasz
- Veress József (1997): Trükkös trükkök. In: *Századvég* 1997 tavasz
- Wallernstein, Immanuel (1995): A liberalizmus agóniája. In: *Eszmélet* 27, 1995 ősz, 218–237. o.
- Walzer, Michael (1981): *Philosophy and Democracy*. In: *Political Theory* August 1981.
- Williams, Bernard (1996): Az igazságosság mint erény. In: *Világosság* 1996/5.

MÓZER PÉTER

Adótudatosság, fiskális illúziók és a jóléti állam szükségessége

(állampolgári vélemények alapján)

A vita ismét fellángolt, ami azt is jelenti, hogy e társadalomtudományi kérdésre még nem született megnyugtató válasz. Hogy milyen vitáról van szó?

Az 1968-as „reform” idején a reformközgazdászok és egyes szociológusok között vita folyt arról, hogy az állami újraelosztás milyen mértékű és tartalmú legyen, valamint arról, hogy ez a redisztribúció hogyan viszonyuljon a piachoz. Egyes szerzők már akkor hangsúlyozták, hogy „nem szabad elfelejteni” az állam azon funkcióját, amely szerint (valamilyen szinten) köteles gondoskodni állampolgáiról; az állam feladataihoz nemcsak az állampolgárok védelme, az ország biztonsága, hanem a közjó, a jóléti funkció is hozzátartozik. A másik oldal – nem tagadva az állami közfeladatokat – minden problémára a piaci viselkedésben látta a megoldást. Képviselői azt gondolták, hogy a piac térhódítása, a piac szerepének növelése megold minden gazdasági és társadalmi problémát.¹

A dolgozat aktualitását az adja, hogy az államháztartási reform keretén belül a „nagy ellátórendszerek” (nyugdíj- és egészségbiztosítás, általában a jóléti kiadások) átalakításának igénye ismét napirendre került. Nézetem szerint a változások alapját valamint irányát nem irányíthatják csak a fiskális megfontolások. A célállapot kidolgozásában – a pénzügyi megfontolások mellett – ugyanolyan súllyal kell szerepelnie a szociálpolitikai racionalitásnak (alapszükségletek és szükségletkielégítő módok, elosztási elvek), valamint az állampolgárok elvárásainak. Ez utóbbi részhez kívánok hozzászólni.

Elöljáróban még annyit: szándékom szerint a cikk további része sem akar a *Századvég* hasábjain lezajlott vitára reflektálni, a különböző szerzői értelmezésekre „válaszolni”. Célom annyi, hogy hozzájáruljak annak a bonyolult és szövevényes, nehezen vizsgálható kapcsolatnak a megértéséhez, amely az adófizetés és a jóléti gondoskodás „igenlése” között van.

Bevezetés

A meglévő nézetkülönbség a társadalomtudósok két tábora között nem egyedi, hazai jelenség. A XIX. századtól Európa és Észak-Amerika különböző

¹ Természetesen ennél sokkal árnyaltabb és gazdagabb volt mindkét oldal álláspontja. Szándékosan sarkítottam, hogy az alapprobléma világosan kirajzolódjon.

országokban időről időre fellobban a vita. Ennek okát a két tudomány (közgazdaságtan és szociológia) bölcsőjénél kereshetjük, pontosabban abban a társadalmi környezetben, amelyben önálló diszciplínaként jelent meg e két, a társadalom leírásával és elemzésével foglalkozó tudomány.

„A közgazdaságtan a XVIII. század második felében önállósult a filozófiától, vált önálló tudománnyá. Ebben a korszakban Európában az egyik fő gond az állami beavatkozás korlátozása, a piaci verseny szabaddá tétele volt, mert ez volt az iparosodás és gazdasági fejlődés előfeltétele. Ez magyarázza meg, hogy ennek a korszaknak úgynevezett »klasszikus közgazdászai« miért a piacon látták a legfontosabb mechanizmust, amely »láthatatlan kézként« úgy irányítja a társadalom tagjainak termelő tevékenységét és fogyasztását, hogy abból végül is mindenki számára a legjobb eredmény »jöjjön ki«.” (Andorka Rudolf 1996: 148) A szociológiáról mint az önálló tudomány létrejöttének társadalmi körülményeiről Andorka Rudolf ugyanebben a tanulmányában a következőket írja:

„A szociológia több mint száz évvel később, a XIX. század legvégén vált önálló tudománnyá. Ekkor már nem a szabad piac lehetővé tétele volt a legfontosabbnak látszó probléma. Hanem az éppen a piaci viszonyok érvényesülése következtében kialakult nagy társadalmi egyenlőtlenség, a munkások és parasztok tömegeinek szegénysége, a nagyvárosi nyomornegyedek kialakulása, a bűnözés, a prostitúció, az alkoholizmus stb.” (Andorka Rudolf i. m. 149)

Természetesen a kialakulás körülményei meghatározták, eltérővé tették az emberi viselkedés, magatartás mozgatórugóinak (értékek, attitűd és motiváció) magyarázatát, amely alapvetően befolyásolta az emberről alkotott vélekedést is.

A közgazdaságtan emberképe a „homo oeconomicus”; a gondosan, racionálisan mérlegelő ember, míg a szociológia emberképe a „homo sociologicus”; akinek viszont a társadalmi normák szabályozzák a cselekedeteit.²

Az emberi cselekvés e kétféle irányú megközelítése előre meghatározza egyfelől a vizsgálandó jelenségeket, valamint ezek értelmezési kereteit, másfelől befolyásolja a társadalompolitikai célkitűzések preferenciarendszerét.

Adótudatosság és jóléti állam

A következőkben tárgyalt rész problémafelvetése az, hogy miként vélekednek az állampolgárok az állami beavatkozás szükségességéről.

Részletesebben:

Az állampolgárok hogyan vélekednek a jóléti államról? Könyvelven szólva: az állami gondoskodásról? Hajlandók-e még akár több adót is fizetni annak érdekében, hogy fenntartsák az ellátások jelenlegi rendszerét? Avagy az emberek többsége „potyaleső”, és csak élvezni akarja az állami redisz-

² Joggal mondhatja a T. Olvasó, hogy ez a bemutatás túlegyszerűsített, a valóságtól elrugaszkodó. Való igaz, ezek az emberképek idealisztikusak és sematizáltak. Amiért mégis lényegesnek tartom leírni, annak az az oka, hogy e leegyszerűsített emberképek rávilágítanak a közgazdaságtan és a szociológia különböző értékpreferenciáira.

ribúció áldásait, de fizetni nem hajlandó érte? Tudja-e a polgár, hogy miért fizet adót? És azt tudja-e, hogy milyen adófajtákat vonnak el tőle?

A kérdések megválaszolásához mondanivalómat három fogalom köré csoportosítom. Ezek a következők: *adótudatosság, fiskális illúziók és az állami felelősség fenntartásának igénye és az adózás kapcsolata.*

Az írásmű központi része nem az adatok (Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. 1996a, 1996b) részletes elemzése, a fő hangsúlyt az állampolgári vélemények, valamint ezek szociál- és gazdaságpolitikai tanulságainak bemutatása kapja, mivel – véleményem szerint – ennek ismertetése a gyakorlati társadalompolitika számára kézenfekvőbben és közvetlenebbül hasznosulhat, mintha az adatsorokat és ezek kapcsolatait, összefüggéseit részletesen elemezném. Ez annál is indokoltabb, mivel ugyanazon eredményekről a vitázó felek (Ferge Zsuzsa, Csontos László, Kornai János, Tóth István György, valamint számos, a témában megszólaltatott közgazdász³) véleménye markánsan eltér. (Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy a szerzők emberképe, értékválasztása és így a társadalomképe is különböző lehet.)

Adótudatosság, fiskális illúziók

Azt, hogy pontosan mit jelent az ADÓTUDATOSSÁG, kétféleképpen lehet megközelíteni; az államháztartás bevételi, illetve kiadási oldaláról.

BEVÉTELEK

Arra a kérdésre, hogy „*Ön szerint az államnak honnan van bevétele, vagyis milyen forrásból gyűjti be a működéshez szükséges pénzeket?*” a megkérdezettek 94%-a említette az adót, míg csupán 3% volt az, aki semmilyen bevételi forrást nem tudott felsorolni (1.1. táblázat). A válaszadók majdnem tizede (9,7%) kihasználta azt a lehetőséget, hogy háromféle bevételi forrást lehetett felsorolni (37% kettő, 50% egy bevételi forrást említett; 1.1. ábra).

Mivel a kérdés nyitottan hangzott el (tehát nem voltak válasz-alternatívák felsorolva) ez arra utal, hogy az állampolgárok tisztában vannak az állam bevételi csatornáival.

Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy az állampolgárok 85%-a meg tudott nevezni valamilyen jogcímet, amikor arról kérdezték, hogy a bruttó fizetéséből az SZJA-n kívül még milyen jogcímen vonnak le pénzt (csak 10%-uk nem tudott semmilyen jogcímet megnevezni, ami nyitott kérdésnél nagyon jó aránynak tűnik; 1.2. ábra).

KIADÁSOK

Mivel az egyes járulékfajtáknak más és más funkciója van, felhasználásuk célhoz kötött, lényeges információ, hogy mit gondolnak az emberek arról, hogy a társadalombiztosítási járulékot mi mindenre költik.

3 Akik a Századvég c. folyóiratban reflektáltak: Csaba Iván, Hetényi István, Király Júlia, Molnár Attila Károly, Pete Péter, Szamuely László, Veress József (lásd: Századvég 1996. Új évfolyam 4. szám 109–143.).

Mielőtt a válaszok arányait ismertetném, ismét hangsúlyozni szeretném, hogy a kérdések után semmiféle válasz-alternatíva nem szerepelt. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mivel a kapott válaszok mögött létező tudást sejtettük, hiszen a megkérdezettek nem egy listából választottak, hanem a meglévő kognitív készletüket kellett mozgósítaniuk.

A válaszokból kiderül, hogy az állampolgárok nyolcféle ellátástípust – nyugdíj, egészségügyi ellátás, gyógyszerek támogatása, táppénz, terhességi-gyermekágyi segély, gyes, gyed, családi pótlék – soroltak fel, amelyet a társadalombiztosítás finanszíroz, azaz a válaszolók jelentős része képes volt legalább egy ellátás-típust megnevezni, míg 17%-uk nem említett egyetlen egy ellátásformát sem (1.2. táblázat).

A FISKÁLIS ILLÚZIÓ JELENTÉSE AZ ALÁBBI

„(...) a szavazópolgárok torzítottnan észlelik és szisztematikusan alábecsülik a költségvetésből finanszírozott közjavak és állami programok adóterhét vagy adóárát”. (Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. 1996a:246)

Az előzőekben említett szerzőhármas a jóléti gondoskodás négy területéről kérdezte meg az adófizető polgárt. Ez a négy terület: az *oktatás*, az *egészségügy*, a *nyugdíjak* és a *szociális ellátás* területei.

A kapott adatok nem egyértelműek. Azért nem, mert egyfelől nincs összehasonlítási alap (referenciacsoport), másfelől viszonylag sok a válaszhány. Továbbá azok esetében, akik adtak valamilyen értékelhető választ az ellátások árának becslésére, a válaszok nagy különbségeit találjuk.

Például a megkérdezett állampolgárok többsége (59%) alábecsülte az „egy egyetemi hallgató teljes öt éves képzésének költségeit”. Viszont arra a kérdésre, hogy az *egyetemi hallgatók egy adófizetőnek mennyibe kerülnek*, mennyi az „adóáruk”, a megkérdezettek 30%-a valós összegnél jelentősen magasabb összeget tartalmazó választ adott (ténylegesen 900 Ft-ba kerül, míg a megkérdezettek becslésének átlaga 3019 Ft volt). Ez utóbbinál tehát szó sem lehet arról, hogy a polgárok azt gondolnák: az egyetemi képzés nekik nem kerül adóforintjukba (2.1. táblázat).

Az *egészségügy területén a kórházi ellátás* („egy átlagos beteg ellátásának összes költsége”, valamint az egy adófizetőre jutó adóár) és a *gyógyszertámogatások* kérdéskörében a megkérdezettek többségében él a fiskális illúzió. A megkérdezettek jelentős hányada (41%; 39%; 63%; 46%) alábecsüli mind a kórházi ellátás, mind a gyógyszer-támogatás költségvonzatát (2.2. táblázat).

A *nyugdíjak* esetében – „A nyugdíjak hány százalékát fizetik a most dolgozók fizetéséből?” – a kép nagyon polarizált. A válaszadók egyik csoportja jelentősen alábecsüli a költségeket (45%), míg a másik csoport helyesen tudja a nyugdíjak „adóárát” (41%).

A *szociális rendszer* költségbecsülésénél a szerzők által megfogalmazott részhipotézissel⁴ ellenkező eredményt kapunk. A megkérdezettek 30%-a je-

4 A részhipotézis a következő volt: „azt feltételeztük, hogy az állampolgároknak nincsenek pontos ismereteik az állami programok valódi költségeiről. Azt sejtettük, hogy mindennek háttérében az egyes programok látszólagos ingyenessége áll, vagyis az a tény, hogy a szolgáltatások igénybevételekor a valódi költségeknek csupán egy töredékét kell megfizetni.” (Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. 1996a:246.)

lentősen fölébecsülte, 23%-a helyesen határozta meg, valamint 23%-a alábecsülte az „egy adófizetőre jutó adóarat” (2.3. táblázat).

A fentieket összefoglalva a legfontosabb eredmények-tanulságok a következők:

Nagyon nehéz vállalkozás a kapott eredmények értékelése, mivel egyfelől a kérdések nagy része nyitott kérdés (és így a válaszok értékelésének érvényessége bizonytalan), másfelől nem rendelkezünk olyan összehasonlító adatokkal, amelyek más országban és/vagy más időpontban végzett hasonló kutatási kérdéseket megfogalmazó kérdőíves adatfelvételtől származnának.

Ennek ellenére az mindenképpen megállapítható, hogyha a válaszadók 85%-a tudja, hogy a munkabéréből az SZJA-n kívül még levonnak valamit, akkor az inkább adótudatosságra, mint tudatlanságra vall.

A polgárok fiskális illúziójára vonatkozó résznél kapott eredményeket legalábbis óvatossággal kell kezelni. Az itt feltett kérdések meglehetősen bonyolultak és nehezen kiszámíthatóak, mivel – nézetem szerint – annak pontos becslése, hogy mennyibe kerül „egy egyetemi hallgató ötéves képzésének költsége” vagy „egy átlagos beteg ellátásának összes költségei” bizonyos háttéradatok megadása nélkül reménytelen vállalkozás. Mégis, ha a kapott válaszokat vizsgáljuk, lényeges tanulság, hogy a megkérdezett adófizető polgárok azon ismerete, hogy mennyi az egyes jóléti ellátások „adóára”, igen eltérő. Az eltérés okainak részletes és alaposabb magyarázatához újabb kutatásokra lenne szükség.

Az állami felelősség fenntartásának igénye és az adózás kapcsolata

A XX. század végén számos országban éles vita bontakozott ki arról, hogy milyen közfeladata és felelőssége van az államnak. Ez a kérdés főként a jóléti elosztás (szociális gondoskodás, egészségügy, oktatás) területén merült fel. A válaszok (és az eredmények) különbözőek; van, ahol a restriktív politikában hisznek, van, ahol nem. Az, hogy melyik politikai és ideológiai irányzat kerekedik felül, csak részben függ az adott ország gazdasági fejlettségétől. Az ideológiai irányváltást egy sor más dolog befolyásolja; például: politikai elhatározás; szociális jogok erőssége; a szociálpolitikai intézményrendszer kiépülése; civil szféra érdekérvényesítési képessége; a társadalom értékrendje; történelmi örökség.

A következőkben bizonyos kutatási adatok eredményeinek felhasználásával megkíséreltem bemutatni, hogy a megkérdezettek hogyan vélekednek erről a kérdéskörrel.

A rendszerváltás során fellépő társadalmi-gazdasági változások kapcsán a politikai döntéshozóknak párhuzamosan két problémával kell szembenéznük. Egyfelől szükséges a válságkezelés: a szűkülő gazdasági mozgástér következtében mára elkerülhetetlenné vált az államszocializmus évtizedeiben kialakult jóléti rendszerek átalakítása.

Másfelől szembe kell nézni az állampolgárok elvárásaival. A TÁRKI 1995-ben készített közvélemény-kutatásának tanulsága szerint: „A megkér-

dezetek között legnagyobb arányban azok vannak, akik akár adóemelés árán is többet költenének az egészségügyre, a családi támogatásokra és a nyugdíjrendszerre, és az adóforintokkal való takarékoskodást a honvédelemmel, a kultúrával és a munkanélküliségi ellátásokkal kezdenék.” (3.1. ábra).

Ebben a „kettős szorításban”, valamint a jelenlegi helyzetben – a gazdaság állandóan változó körülményei között – az egyéni alkalmazkodás nehezebbé vált, miközben a foglalkoztatási és szociális biztonság garanciái meggyengültek. A közpolitikai szféra felelőssége és feladata, hogy megtalálja az optimális megoldást a két egymásnak feszülő problémára.

Az „állami felelősségvállalás iránti igény mértékének” két másik felmérése (TÁRKI Háztartás Panel [1996], valamint a Ferge Zsuzsa által vezetett SOCO-kutatás [1995]) is hasonló eredményt hozott. A kapott eredmények annak ellenére, hogy a kérdőívek felvétele különböző időpontban történt (a két felvétel között egy év telt el), valamint a megkérdezett 1000 fős minta személyei mindkét kutatásban mások voltak, kísértetiesen hasonlítottak egymásra. Az állami felelősség elvárásának tekintetében mind a TÁRKI, mind a SOCO-felmérésben a megkérdezettek az első helyre a „megfelelő nyugdíjat” tették. Utána, a 2–5. helyig (igaz, nem megegyező sorrendben) a *munkalehetőségek biztosítását, az egészségügyi ellátást, a fogyatékosok megélhetését és az általános iskolai oktatást* sorolták (3.1. táblázat). Az 1997-es vizsgálatnál is teljesen azonos rangsort találhatunk (3.2. táblázat).

E három – különböző időpontban és különböző mintán történő – survey kutatás eredményeinek érvényessége és megbízhatósága igen erős, azaz az ilyen erősségű és stabil véleményalkotásra nyugodt szívvel mondhatjuk, hogy a polgárok *határozott állásfoglalása, és elvárás*, hogy az államnak a fent leírt feladatokat el kell látnia.

A helyzet még érdekesebbé válik, amikor a jövedelmi helyzet és az adók kapcsolatát vizsgáljuk (3.3. táblázat). Az emberek többsége a jövedelmi helyzetétől függetlenül úgy nyilatkozik, hogy a jelenlegi adózási mérték maradjon fenn (összesen a megkérdezettek 55%-a). Emellett létezik egy jelentős kisebbség – a megkérdezettek nem egészen egy harmada –, amely adónövekedésre voksolt annak érdekében, hogy a jóléti rendszerek színvonala maradjon meg, illetve bővüljön. Ennek jövedelem szerinti megoszlása az alábbiak szerint alakul:

- az alsó jövedelemötödben lévők 34 százaléka,
- a 2. jövedelemötödben lévők 35 százaléka,
- a 3. jövedelemötödben lévők 27 százaléka,
- a 4. jövedelemötödben lévők 24 százaléka,
- a felső jövedelemötödben lévők 27 százaléka gondolkozik így.

Azaz jövedelmi helyzettől függetlenül az adófizető választópolgárok egyharmada hajlandó egy jobb szociálpolitikáért áldozni. Tehát ezen adatok tanulsága szerint sem „ingyenebéd-effektusról”, sem adótudatlanságról nincs szó! Szó van viszont arról, hogy az emberek nagy része elvárja az államtól, hogy egyes szociálpolitikai ellátásokon – nyugdíjrendszer, családi támogatások rendszere, egészségügyi ellátások – keresztül biztosítsa a megfelelő (szociális) biztonságot.

Következtetések

Az e tárgykörben zajló kérdőíves felmérések számos kérdést vetnek fel, valamint számos tanulssággal szolgálnak.

KEZDJÜK A KÉRDÉSEKKEL

Gondoljunk csak bele abba, hogyha nekünk, Olvasóknak tennék fel ezeket a kérdéseket, akkor mennyire pontosan tudnánk válaszolni. Egyáltalán, honnan tudnánk azt, hogy a válaszaink biztosak?

A szerző kénytelen bevallani: ha azt kérdeznék tőle, hogy havi fogyasztásának mennyi az adótartama (szja, áfa, vám stb.), akkor mély hallgatás lenne a válasza. (És Önnek mi a válasza?)

De vajon ez a tanácstalanság valóban azt jelenti, hogy fiskális illúzióban élek (esetleg élünk), és az adótudatosságom (esetleg adótudatosságunk) a nullához közelít? Vagy azt (is) jelentheti ez az „adótudatlanság”, hogy baj van az információszolgáltatással, s ezért nem tudok–tudunk megfelelő választ adni a feltett kérdésekre?

Idézet egy TÁRKI-anyagból: „A Pénzügyminisztérium a mai napig nem készített az államháztartás egészére kiterjedő egységes, következetes ágazati besorolást, nem pusztán a nemzetközi osztályozási rendszereknek megfelelően, de egy belföldi klasszifikáció szerint sem.” (Lelkes Orsolya 1997:2)

Azaz, ha jelenleg ki is lehet számolni pl. az államháztartás jóléti kiadásait, nem lehet pontosan tudni, hogy mi mennyi (melyik tétel mit takar). Erről sok minden eszébe juthat az embernek, itt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy ilyen esetben nem feltétlenül a polgár az „adótudatlan”, nem feltétlenül a polgár szenved „fiskális illúzióban”, hanem inkább az állam és annak szervei.

Másrészt amióta a polgárok számára is létezik az adórendszer, annak sávjai, a kedvezmények köre és jellege állandóan változik. Ezen a változások áttekinthetetlené teszik az elvonás szisztémáját, módozatait, a befolyt összeg nagyságát. Így nagyon nehéz, mondhatni *lehetetlen feladat* annak ismerete, hogy havonta hány adóforintba kerül pl. „egy egyetemi hallgató egy adófizetőre jutó adóárá” vagy a szociális rendszer egy adófizetőre jutó havi „adóára”. Erről – információhiány, valamint a kérdés bonyolultsága okán – nem lehet tudomása az állampolgárnak.

TANULSÁGOK

Talán az egyik leglényegesebb tanulság, hogy az állampolgárok válaszai árnyaltak, a szociálpolitikai közgondolkodás erősen differenciált. Mint már írtam, vannak olyan ellátások, amelyekre az emberek többsége még adónövelés árán is több pénzt áldozna. Ilyen közfeladat – a rangsort tekintve a megkérdezettek társadalmi (iskolázottság, jövedelem, lakóhely), demográfiai (életkor) dimenzióiban minimális volt az eltérés – a *családi támogatások*, valamint az *egészségügyi kiadások* és a *nyugdíjak emelése*. Ennek tükröképe is igaz: a társadalmi hovatartozástól és életkori eltéréstől függetlenül a többség az adóforintok megtakarítása érdekében legutoljára a *családi támogatásokhoz*, az *egészségügyi kiadásokhoz* és a *nyugdíjak csökkentéséhez* nyúlna/fo-

lyamodna. Polgáraink – e dimenziókban szinte egyöntetűen – az adóval való spórolást a *honvédelemmel, a kultúrával, művészettel és a munkanélküli segéllyel* kezdenék.

A jövedelmi helyzet, az iskolázottság, az életkor és a lakóhely (valamint az érintettség) csak a megkérdezettek százalékos arányainál differenciáló tényező; általában nem a legjobb társadalmi státusú csoportok tagjai támogatják az állami redistribúciót (3.4. táblázat).

A másik lényeges tanulság, hogy a választópolgárok nagy része konzekvensen ragaszkodik ahhoz, hogy az állam bizonyos feladatok megszervezéséért, finanszírozásáért stb. vállalja magára a felelősséget. Egyértelműen ide sorolható a *megfelelő nyugdíjak biztosítása, az egészségügyi ellátás, a fogyasztékosok megélhetése*, valamint részben ide tartozik a *munkalehetőségek biztosítása* és az *általános iskolai oktatás*, mint állami kötelezettség. A munkalehetőségek biztosítása területén a megkérdezettek válaszaiban polarizációt tapasztalhatunk. Ennek valószínűsíthető oka, hogy az emberek a munkanélküliséget vagy önhibának gondolják, vagy társadalmi okokkal magyarázzák.

A gyerekek ellátása megítélésének más okai vannak. Kutatási adatok eredményeiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az emberek jelentős része a „vegyes felelősségvállalást” tartja a leginkább elfogadható megoldásnak, azaz a gyereknevelés terheinek megoszlásában a legideálisabb a következő lenne: „a szülőnek és a társadalomnak egyformán” részt kell vállalnia (3.5. táblázat). Ennek következtében a polgárok több mint fele hajlandó elfogadni az adónövekedést a családi támogatások színvonalának emelése érdekében.

Végezetül: Mind a megkérdezett polgárok véleményéből alkotott kép, mind a hazai és nemzetközi társadalomtudósok és a szociálpolitikát művelő szakértők véleménye összecseng abban, hogy léteznek olyan alapszükségletek, amelyek a társadalmi berendezkedéstől függetlenül abszolút érvényűek és objektívek. Abban is egyetértés van, hogy e szükségletek nemcsak fiziológiai, biológiai szükségletek, hanem az alapvető társadalmi cselekvés előfeltételei (pl.: Maslow [1966] szükségletpiramisa, Allport [1977] érett személyiség definíciója, I. Gough–L. Doyle szerzőpáros [1991] alapfogalmi [egészség, „alkotó tudat”, autonómia], A. Sen [1992] pozitív és negatív szabadságfogalma, Ferge Zsuzsa [1982] a fizikai és társadalmi életesélyek társadalmi beágyazottságának meghatározása stb.).

E szükségletek kielégítésére kétféle irányultságú társadalmi integráló elv létezik. Ebből az egyik a piac, amely csak részben tölti be ezt a funkcióját, mivel működési elvéből adódóan bizonyos kudarcokkal számolhatunk. Ilyen munkaerő-, ill. biztosítási piaci kudarcok jelentkezhetnek az alábbiak terén:

- mind pozitív, mind negatív értelemben vett (jövedelmi) externáliák;
- a méretgazdaságosság;
- a közjavakból való részesedés;
- az érdemjavak (társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíció szerint differenciált);
- a piac öntisztulása;
- az információs korlátok.

Ezek a piaci kudarcok az állami beavatkozás szükségességét igazolják.

A társadalompolitika – társadalmi és állami eszközökkel – három irányból mozdíthatja elő a szükségletek jobb kielégítését:

1. Nempiaci eszközökkel befolyásolja a piaci elosztást.
2. Utólag módosítja a gazdaságban létrejövő elosztást, a piaci jövedelmeket helyettesíti, korrigálja.
3. Szociálpolitikai eszközökkel, nempiaci módon biztosítja a javakhoz, szolgáltatásokhoz való hozzájutást a vásárlóképessegtől függetlenül. (Ferge Zs. 1989.)

Hogy ez miért fontos (társadalom)politikai kérdés? Erre – befejezésül – álljon itt egy idézet:

„(...) a szükségletek nem egyszerűen igény vagy készpénzzel alátámasztott fogyasztói kereslet. Éppen ez az ok, ami miatt a szociális szükségletek a szociálpolitika középpontjában állnak. A kollektív – és ezért politikai – választások szótárához tartozik, nem pedig piacéhoz.” (S. Charles–A. Webb 1996.)

Táblázatok, ábrák

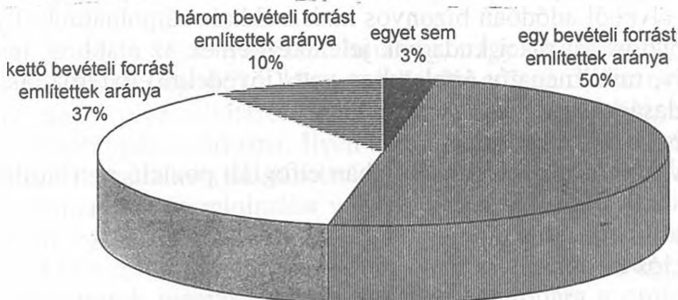
Adótudatosság

1.1. táblázat: Ön szerint az államnak honnan van bevétele, vagyis milyen forrásokból gyűjti be a működéséhez szükséges pénzeket? (Az adott forrást említők aránya az összes megkérdezettek százalékában)

Forrás	%
Adók	94,4
Járulékok	10,9
Illetékek	11,9
Kölcsönök	30,1
Egyéb	6,1
Nem tudja	3,0

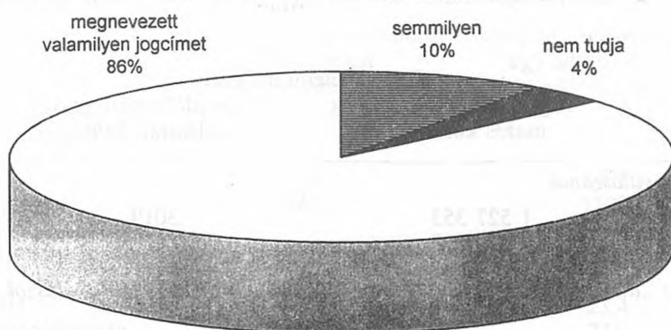
Forrás: Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. [Társadalmi riport 1996:241]

1.1. ábra: A megkérdezettek hány bevételi forrást említettek?

Forrás: Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. [Társadalmi riport 1996:241]

1.2. ábra: Ön szerint egy alkalmazott bruttó fizetéséből a munkahelyén a személyi jövedelemadón (SZJA) kívül milyen jogcímen vonnak le pénzt?

Forrás: Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. [Társadalmi riport 1996:241]

1.2. táblázat: A bérek után a munkaadóknak társadalombiztosítási (TB) járulékat és egyéb járulékat is fizetnie kell. Ön szerint mi mindenre költik a társadalombiztosítási (TB) járulékat?

Jogcím	Az adott tételt említők aránya az összes megkérdezett százalékában
Nyugdíj	49,5
Egészségügyi ellátás	25,8
Gyógyszerek támogatása	25,3
Táppénz	20,0
Terhességi-gyermekágyi segély	3,1
Gyes	13,4
Gyed	9,9
Családi pótlék	13,9
Egyéb	23,9
Nem tudja	17,2

Forrás: Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. [Társadalmi Riport 1996:246]

Fiskális illúziók

2.1. táblázat: Egyes állami szolgáltatások költségére és „adóárára” vonatkozó ismeretek

Oktatás

	Teljes 5 éves képzésének összes költsége; Ft	Egy egyetemi hallgató egy adófizetőre jutó „adóárára”; Ft/hó
<i>A megkérdezettek válaszáinak</i>		
átlaga	1 527 353	3019
tényleges adat	2 000 000	900
<i>A költségére és az „adóárára” vonatkozó ismeretek eloszlása, az értékelhető válaszok százalékban</i>		
nem tudja	14,2	28,5
jelentősen alábecsüli	58,8	21
nagyjából helyesen tudja	13,1	20
jelentősen fölébecsüli	13,9	30,5
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. [Századvég 1996/2. szám: 7.] alapján összeállította – M. P.

2.2. táblázat:

Egészségügy

	egy átlagos beteg ellátásának összes költsége	egy adófizetőre jutó „adóárára” Ft/hó	a receptre felírt gyógyszer árának állam által fizetett hányada	egy adófizetőre jutó „adóárára”; Ft/hó
<i>A megkérdezettek válaszáinak</i>				
átlaga	63 874	2403	49,7	988
tényleges adat	46 000	2100	85,0	1400
<i>A költségére és az „adóárára” vonatkozó ismeretek eloszlása, az értékelhető válaszok százalékban</i>				
nem tudja	8,6	21,3	9,6	23,9
jelentősen alábecsüli	40,7	39,4	62,6	46,1
nagyjából helyesen tudja	25,1	21,3	27,8	14,9
jelentősen fölébecsüli	25,7	17,5	0,0	15,2
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. [Századvég 1996/2. szám: 7.] alapján összeállította – M. P.

2.3. táblázat:

Nyugdíjak és a szociális ellátás

	a nyugdíjak hány százalékát fizetik a most dolgozók fizetéséből?	szociális rendszer költsége egy adófizetőre jutó „adóár” Ft/hó
<i>A megkérdezettek válaszáinak</i>		
átlaga	67%	1488
tényleges adat	94%	1100
<i>A költségre és az „adóár” vonatkozó ismeretek eloszlása, az értékelhető válaszok százaléklékban</i>		
nem tudja	13,9	23,4
jelentősen alábecsüli	45,3	22,9
nagyjából helyesen tudja	40,8	23,3
jelentősen fölébecsüli	0,0	30,4
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. [Századvég 1996/2. szám: 7.] alapján összeállította – M. P.

Az állami felelősség fenntartásának igénye és az adózás kapcsolata

3.1. táblázat: Az állami felelősségvállalás igénye iránti igény mértéke 1995-ös és 1996-os felmérés szerint (%)

Az állami felelősségvállalás iránti igény⁵

sor- rend	felelősség területei	átla- gosan	csekély (1,2)	közepes (3)	nagy (4,5)	együtt	ebből: 5
1.	megfelelő nyugdíjakért	4,6	2	7	91	100	75
2.	munkalehetőségek biztosításáért	4,5	3	12	85	100	68
3.	egészségügyi ellátásért	4,4	2	14	84	100	60
4.	fogyatékosok megél- hetéséért	4,3	2	14	84	100	61
5.	ált. isk. oktatásáért	4,3	4	16	80	100	55
6.	középiskolai oktatásáért	4,2	5	18	77	100	46
7.	fiatalok első lakáshoz juttatásáért	4,2	5	21	74	100	53
8.	felsőfokú oktatásáért	4,0	7	23	70	100	44
9.	gyerekek eltartási költségeiért	3,7	13	33	54	100	31
10.	6 éven aluli gyerekek gondozásáért	36,0	18	32	50	100	31

5 SOCO-kutatás (1995); elemszám (N) 1000 fő

Az állami felelősségvállalás iránti igény⁶

sor- rend	felelősség területei	átla- gosan	csekély (1,2)	közepes (3)	nagy (4,5)	együtt	ebből: 5
1.	megfelelő nyugdíjakért	4,6	2	7	90	100	72
2.	egészségügyi ellátásért	4,5	1	12	87	100	63
3.	ált. isk. oktatásáért	4,5	1	13	86	100	67
4.	fogyatékosok megélhetéséért	4,5	2	10	88	100	69
5.	munkalehetőségek biztosításáért	4,4	4	12	84	100	62
6.	középiskolai oktatásáért	4,2	3	22	75	100	48
7.	6 éven aluli gyerekek gondozásáért	4,0	9	26	65	100	43
8.	fiatalok első lakáshoz juttatásáért	4,0	8	27	65	100	41
9.	felsőfokú oktatásáért	3,8	11	32	57	100	31
10.	gyerekek eltartási költségeiért	3,5	17	39	44	100	25

Forrás: Ferge Zs. [Az ajtók záródnak (?)], TÁRKI MHP, 1997:145]

3.2. táblázat: Az 1995., 1996. és 1997. év eleji magyar adatok összehasonlítása

A kérdéses terület	Állami felelősség mértéke (max = 5)		
	1995	1996	1997
Megfelelő nyugdíjak	4,6	4,6	4,6
Fogyatékosok megélhetése	4,3	4,5	4,5
Általános iskolai oktatás	4,3	4,5	4,5
Egészségügyi ellátás	4,4	4,5	4,5
Munkalehetőségek	4,5	4,4	4,4
Középiskolai oktatás	4,2	4,2	4,2
Fiatalok első lakása	4,2	4,0	3,9
Felsőoktatás	4,0	3,8	3,7
6 éven aluliak gondozása	3,6	4,0	3,9
Gyerekek eltartási költsége	3,7	3,5	3,5
Átlag	4,19	4,20	4,17

Forrás: Ferge Zs. (1997:48)

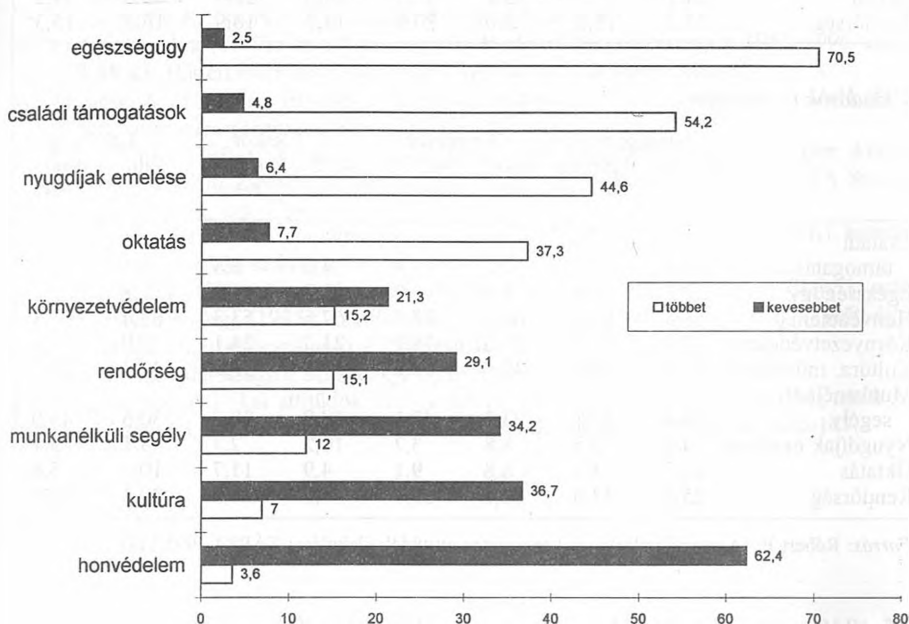
6 TÁRKI Magyar Háztartás Panel (1996); elemszám (N) 1327 fő

3.3. táblázat: A háztartásfők válaszainak megoszlása az adóval kapcsolatos véleményük szerint az egyes jövedelemötödökben (ekvivalens jövedelmek alapján; %)

	Alsó ötöd	2.	3.	4.	Felső ötöd	Együtt
Csökkentse az adókat	12	15	12	16	24	16
Maradjon így	54	50	61	60	49	55
Növelje az adókat	34	35	27	24	27	29
Együtt	100	100	100	100	100	100
n, csak a válaszolók	190	205	231	206	208	1040

Forrás: Ferge Zs. [Az ajtók záródnak (!), TÁRKI MHP, 1997:147.]

3.1. ábra: Mire költene többet/kevesebbet, ha ezzel az Ön adója is növekedne/csökkenne? (1995, %)

Forrás: Tóth I. Gy. [Az államháztartási reform... TÁRKI, 1995:31]

3.4. táblázat: A redisztributív célokkal kapcsolatos kiadások növelése, illetve csökkentése egyes társadalmi csoportokban az adók növelése, illetve csökkentése révén

A kiadások növelése

	Iskolázottság		Jövedelem		Életkor		Lakóhely	
	8 oszt. alatt	diploma	alsó 2 decilis	felső 2 decilis	40 év alatt	60 év felett	falu	Buda- pest
Családi támogatások	54,1	44,2	64,4	45	63,7	48,7	55,1	44,7
Egészségügy	66,9	65,8	67	70,2	77,3	63	69,5	66,8
Honvédelem	3,4	3,3	2,7	3,1	4,2	2,6	4,6	3,6
Környezetvédelem	8,1	24,2	7,4	20,4	19	9,4	12,6	20,4
Kultúra, művészet	4,4	14,2	6,9	9,9	8,2	6,0	6,2	9,7
Munkanélküli segély	16,6	5,8	18,1	6,3	12,1	14	13,5	4,1
Nyugdíjak emelése	53,4	36,7	37,2	45,0	32,9	62,3	40,6	51,0
Oktatás	24,1	57,5	35,1	43,5	48,0	22,3	32,0	34,2
Rendőrség	15,3	15,8	8,0	20,9	12,7	18,9	13,5	15,3

A kiadások csökkentése

	Iskolázottság		Jövedelem		Életkor		Lakóhely	
	8 oszt. alatt	diploma	alsó 2 decilis	felső 2 decilis	40 év alatt	60 év felett	falu	Buda- pest
Családi támogatások	4,5	2,6	2,2	6,4	4,0	5,8	3,1	5,8
Egészségügy	2,3	3,5	1,1	3,2	0,9	4,3	1,3	2,1
Honvédelem	58,8	60,0	66,3	61,5	67,6	53,3	63,4	61,8
Környezetvédelem	27,0	11,3	24,3	18,7	21,3	24,1	20,9	15,2
Kultúra, művészet	43,7	23,5	42,0	33,2	39,8	37,0	44,4	26,2
Munkanélküli segély	24,4	47,8	23,2	47,1	38,0	30,0	30,6	45,0
Nyugdíjak emelése	4,5	3,5	8,8	3,7	10,2	2,7	9,1	3,1
Oktatás	12,5	3,5	8,8	9,1	4,9	11,7	10,3	5,8
Rendőrség	25,4	33,0	32,6	33,7	34,9	18,3	29,4	30,9

Forrás: Róbert P. [A szociálpolitikával kapcsolatos attitűdök alakulása; TÁRKI 1995:117]

3.5. táblázat: Kinek kell viselni a gyereknevelés költségeit? (%)

	1982	1984	1987	1993
Kizárólag a társadalomnak	1	1	1	1
Elsősorban társadalomnak, de egy részt a szülőknek is	3	2	2	6
A szülőknek és a társadalomnak egyformán	24	23	27	48
Elsősorban a szülőknek, de egy részt a társadalomnak is	50	47	47	48
Kizárólag a szülőknek	19	25	18	5

Forrás: Nagy Lajos Géza [Gallup Intézet 1993]

IRODALOM

- Allport, Gordon W. (1997): *A személyiség alakulása* Kairosz Kiadó, Budapest
- Andorka Rudolf (1996): Piac és/vagy erkölcs? A közgazdaságtan és a szociológia emberképe és társadalomképe In: Andorka R.: *Merre tart a magyar társadalom?* Antológia Kiadó, Lakitelek 147–153.
- Charles, Susan–Webb, Adrian (1996): *Szociálpolitika – gazdasági megközelítésben* T-Twins Kiadó, Bp.
- Csontos László–Kornai János–Tóth István György (1996a): Adótudatosság és fiskális illúziók In: Andorka–Vukovich–Kolosi *Társadalmi riport*, 238–271.
- Csontos László–Kornai János–Tóth István György (1996b): Az állampolgár, az adók és a jóléti rendszer fogalma *Századvég*, Új évfolyam 2. szám, 3–29.
- Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika* KJK, Bp.
- Ferge Zsuzsa (1989): *Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei* KJK, Bp.
- Ferge Zsuzsa (1996): Az adótudatosságról és az állami felelősségről (Hevenyészett első válasz Csontos-Kornai-Tóth cikkére) *Századvég*, Új évfolyam 3. szám, 154–162.
- Gough, Ian–Doyle, L. (1991): Emberi szükségletek és szocialista jóléti politika In: Ferge Zs.–Lévai K. (szerk.): *Jóléti állam* T-Twins Kiadó, Bp.
- Lelkes Orsolya (1997): *Az állam szociális kiadásai Magyarországon 1988–1996 között* TÁRKI, Háttér tanulmány a középtávú szociálpolitikai koncepcióhoz.
- Maslow, A. H. (1966): Elméletek az emberi motivációról In: Sutermeister, R. A. (szerk.) *Ember és termelékenység* KJK, Bp. 85–106.
- Pond, Chris (1993): Adókiadások és költségvetési gondoskodás In: Semjén András (szerk.) *Adózás, adórendszerek, adóreform* Szociálpolitikai Értesítő 1–2, MTA Szociológiai Intézet, Bp. 176–192.
- Róbert Péter (1995): *A szociálpolitikával kapcsolatos attitűdök alakulása* TÁRKI, kutatási beszámoló a PM számára
- Sen, Amarty (1992): Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség *Esély* 1. szám
- Tóth István György (1995): *Az államháztartási reform, a családok és a nyugdíj előtt állók* TÁRKI, kutatási beszámoló a PM számára
- Vita az adótudatosságról *Századvég*, Új évfolyam 1996/4. Szám, 109–143.
- Vélemények, politikai attitűdök In: Sik Endre–Tóth István György (szerk.) *Az ajtók záródnak (!)*, TÁRKI Magyar Háztartás Panel 5. hullám, 1997. január 122–147.

EGYED MÁRIA-GYULAVÁRI TAMÁS

Szociális biztonság az Európai Unióban

A szabad mozgás elve nem érvényesülhetne maradéktalanul a nemzeti szociális biztonsági rendszerek koordinációja nélkül. A szociális biztonsági rendszerek harmonizációja azt jelentette volna, hogy a tagállamok rendszereinek közelítését másodlagos jogalkotással, egységes jogelvek és jogintézmények bevezetésével végzik. Ezzel szemben a szociális biztonsági rendszerek koordinációja csupán annak biztosítását tűzi ki célul, hogy ne szenvedjen hátrányt az a munkavállaló és annak a hozzátartozói, aki a Közösség más államában kíván munkát vállalni, illetve letelepedni.¹ A személyek mobilitását nagymértékben akadályozná, ha a más tagállamban vállalt munkák elveszíténék az állampolgárságukból fakadó szociális biztonsági jogaikat.

A Római Szerződés 51. cikkelye tehát a szabad munkaerő-áramlás elvének elengedhetetlen kiegészítője. Az 51. cikkely olyan (szociális biztonsági) intézkedések elfogadásáról rendelkezik, amelyek biztosítják a bevándorló munkavállalók és hozzátartozói számára az alábbi elvek megvalósítását:

1. Össze kell adni minden olyan ledolgozott munkaidőt, amely fontos az igényjogosultság megszerzése és megtartása és a juttatások összegének meghatározása szempontjából, s amelyeket a különböző államok törvényei szerint figyelembe kell venni.

2. A pénzbeli juttatásokat ki kell fizetni a tagállamok területén lakó személyeknek.

Az 51. cikkely a szociális biztonságot a Közösségen belül inkább személyi, semmint területi alapokra helyezi: a jogosultságok a személyhez kötődnek, függetlenül attól, hová utazik vagy hol vállal munkát. Ez azt jelenti, hogy biztosítani kell a jogosultak különböző tagállamokban lerótt járulékaiknak összeadódását, és azt, hogy a juttatásra jogosult személyek azokat megkaphassák, bárhol is tartózkodnak a Közösségen belül. Az EK szociális biztonsággal kapcsolatos jogalkotásának célja ezért nem a tagállamok szociális jogának harmonizációja, hanem ezen rendelkezések koordinálása az 51. cikkelyben kitűzött célok megvalósítása érdekében. A közös cél a területi korlátok eltörlése volt a különböző szociális biztonsági rendszerek alkalmazása terén. Amennyiben a tagállamok nem módosították törvényeiket az EK jognak megfelelően, a szupremácia elve alapján az EK jognak van elsőbbsége.

Felmerül a kérdés, vajon nem lett volna egyszerűbb a tagállamok különböző szociális biztonsági rendszereit egy egységes európai rendszerrel he-

¹ Kende Tamás: Az Európai Közösségek intézményi fölépítése és politikai rendszere, Budapest, 1992. Kézirat.

lyettesíteni? A különböző nemzeti szociális biztonsági rendszerek közötti óriási eltérések és a nagy életszínvonalbeli különbségek eddig megoldhatatlan akadályokat állítottak egy egységes feltételekkel, hatállyal működő „közösségi szociális biztonsági rendszer” megalkotása elé.

A harmonizáció hívei elsősorban azzal érveltek, hogy a szociális biztonsági rendszerek harmonizációja megakadályozná a piaci szereplők közötti verseny torzulását.² Emellett azt is állították, hogy a koordináció nem elégséges a szabad mozgás érvényesüléséhez. Feltételezésük szerint a munkavállalók a magasabb színvonalú szociális ellátórendszer felé áramlanak, ami nem kívánt „szociális turizmust” eredményez. Feltételezésük szerint egy harmonizált szociális biztonsági rendszerben a munkaerő-áramlást csak tisztán gazdasági okok gerjesztik majd. Ez az érvelés kétségeket ébreszt, mivel – a közösségi tapasztalatok szerint – a munkavállalók költözését csekély mértékben ösztönzik, illetve befolyásolják a magasabb szintű szociális juttatások. A bőkezű juttatásokat biztosító államban ugyanis gyakoriak a magas elvonások és a relatíve alacsonyabb bérek. A munkavállalókat a tapasztalatok szerint inkább a magasabb fizetés vonzza.

Ezzel szemben a harmonizáció ellenzői azt állították, hogy a harmonizáció a szociális biztonság színvonalának csökkenéséhez vezet, különösen a fejlettebb rendszerek esetén. Ha nem a legmagasabb színvonalú ellátásokat vesszük a harmonizáció alapjául, akkor egyes államok kénytelenek lennének visszalépni a szociális ellátások terén.

Az EK alapítói tudatában voltak a tagállamok szociális biztonsági rendszerei között fennálló nagy különbségeknek, és annak, hogy ezek még hosszú távon fennmaradnak. Annak elérése volt tehát az elsődleges cél, hogy ezek az eltérések ne akadályozzák a munkaerő szabad áramlását. Ezért követelte meg a Szerződés 51. cikkelye a Tanácstól olyan szociális biztonsági intézkedések bevezetését, amelyek szükség szerint a szabad munkaerő-áramlást segítik elő.

A harmonizáció terén az EK teljesítménye meglehetősen hatástalannak és hullámnak bizonyult. A kezdeti években a harmonizációt az egyenlő versenyfeltételek és a szabad mozgás eszközeként kezelték. Ezt az időszakot mindössze két, a foglalkozási betegségekkel foglalkozó ajánlás fémjelzi. A közösség talán az „átláthatóság” terén érte el a legnagyobb eredményeket, vagyis a tagállamok megismerték egymás rendszereit, az alternatív megoldásokat. Azt nagyon nehéz kimutatni, hogy ez a kutató és tájékoztató munka mennyiben vezetett tényleges szociális jogharmonizációhoz, de pozitív hatása vitathatatlan.

A korai korszakot követően a harmonizáció gondolata teljesen háttérbe szorult, mivel „lehetetlennek, nem kívánatosnak és szükségtelennek” tekintették.³

A változást a Szociális Akcióprogram (1974) hozta, amely szükségesnek találta minimális normák érvényesítését. Nem úgy kezelte a harmonizációt, mint a jelen szociális rendszereinek uniformizálását, hanem a közös stan-

2 Az e témában született tanulmányok azonban nem támasztják alá egyértelműen ezt a feltevést.

3 Watson: Social Security Law of the European Communities, 51. o.

dardok folyamatos emelését várta ettől, a nemzeti rendszerek minimális háborításával. Sajnos ezek a törekvések kötelező erővel nem bíró ajánlások formáját öltötték, s ez nem vezethetett kézzelfogható eredményekhez. Az áttörést csak irányelvek, illetve rendeletek megalkotásával lehetett volna elérni.

A társadalombiztosítás koordinációját elsőként szabályozó, 3/58. és 4/58.⁴ számú rendeletek 1959. január 1-jén léptek hatályba,⁵ és 1972 októberében az 1408/71. és az 574/72. számú rendeletek léptek a helyükbe. Ezek magas színvonalú védelmet nyújtanak a Közösség állampolgárai számára, akik – bármilyen célból – a Közösségen belül mozognak.⁶ Az 1408/71. számú rendelet rendkívül hosszú és komplex dokumentum, így a részletkérdések vizsgálatára itt nincs lehetőség. Célszerűbb ehelyett megvizsgálni a rendelkezéseket alátámasztó alapelveket, valamint szólni a rendelet személyi és tárgyi hatályáról.

1. Alapelvek

Az általános alapelveket a rendelet preambuluma sorolja fel, de az alábbiak szerint részletesen is rendelkezik róluk.

a) Egyenlő bánásmód a nemzeti hovatartozástól függetlenül

Az állampolgárság alapján történő diszkrimináció tilalma a szociális biztonsági rendszerek koordinációjának sarokköve, amely az EK általános jogelveiből (egyenlőség), valamint a Római Szerződés szövegéből⁷ egyenesen következik. A rendelet 3. cikkelye előírja, hogy azok a külföldi állampolgárságú személyek, akik valamely tagállam területén tartózkodnak, és akik a rendelet személyi hatálya alá esnek, az adott állam előírásai szerinti ugyanazon kötelezettségeket viselik és ugyanazon juttatásokat élvezik, mint amelyeket az illető állam saját állampolgárai. A Bíróság esetjogában az egyenlő bánásmód alapelvét szélesen értelmezi. Eszerint a diszkriminációnak nemcsak a nyílt, de a rejtett, közvetett formája is tilos, amely a társadalombiztosítás területén több módon is megvalósulhat.

4 OJ (1958) 581. és OJ (1958) 597.

5 A szociális biztonsági rendszerek koordinációját az EK-ban rendeletek megalkotásával érték el. A rendelet egy igen hatékony jogi eszköz, mely minden tagállamra egyaránt kötelező „európai törvény”-ként definiálható. Így, ha egy rendelet összeütöztetésbe kerül egy tagállam jogával, akkor az előbbi élvez elsőbbséget.

6 A továbbfejlesztés iránya: a szabályok hatékonyabb működésének elősegítése és a joghézagok megszüntetése.

7 A Római Szerződés 7. cikkelye kimondja, hogy „tilos a nemzeti hovatartozáson alapuló bármiféle megkülönböztetés”.

b) Az állandó lakóhelytől független kifizetés

„Ha e rendelet másként nem rendelkezik, a rokkantsági, öregkori vagy a hátramaradott hozzátartozónak járó készpénzsegélyt, a munkahelyi baleset vagy foglalkozási betegségek miatti kártérítést és a halálzási segélyt, amelyben egy vagy több tagország törvényei alapján részesül valaki, akkor is ki kell fizetni a jogosultnak, ha állandó lakóhelye egy másik tagországban van.”⁸

Azon az alapon, hogy a jogosult nem ugyanabban az államban rendelkezik állandó lakhellyel, mint amelynek intézménye felelős a kifizetésért, nem kerülhet sor a juttatás csökkentésére, módosítására, felfüggesztésére, visszavonására vagy elkobzására. Ez az elv nem érvényes valamennyi juttatásra; a táppénzre és a családi pótlékra a rendelet speciális rendelkezéseket tartalmaz.

c) A juttatások átfedésének tilalma

„A rendelet nem adhatja meg és nem tarthatja fenn a több, azonos fajtájú juttatáshoz való jogot egy és ugyanazon biztosítási időszakra nézve.”⁹

A szociális biztonsági rendszerek koordinációjának célja, hogy a külföldi munkavállalók ne kerüljenek hátrányosabb helyzetbe a másik országban való munkavállalás eredményeként. Ahol azonban a szabályok alkalmazása kedvezőbb helyzetbe hozná a bevándorló munkavállalót a hazai munkavállalókkal szemben, a rendelkezések lehetőséget adnak a juttatások csökkentésére. Amennyiben egy munkavállaló két vagy több államban fizetett szociális biztonsági járulékot, két vagy több állam juttatására is jogosult lehet. A juttatások átfedésének tilalma ilyen esetben megakadályozza a juttatások megkettőződését, megdöbbszörözését.

Ez az elv nem érvényesül egyes az olyan, „hosszú lejáratú járadékok” (öregségi, rokkantsági nyugdíj stb.) esetében, ahol két vagy több állam arányos (pro rata) kifizetéseket teljesít. Az arányos fölosztás biztosítja a juttatások költségének méltányos elosztását azon tagállamok között, amelyekben a munkavállaló valaha is biztosítva volt. Egy-egy tagállam csak a befizetett szociális biztonsági járulékok vagy az ottani munkavállalás, illetve ott tartózkodás időtartamának arányában köteles juttatást fizetni.¹⁰

d) Összesítés

Ezt az elvet nem az általános rendelkezések közé iktatták, hanem minden egyes juttatás esetében külön meghatározzák. Az összesítés alkalmazásával a bevándorló munkavállaló egy tagállamban – annak előírásai szerint – fizetett járuléka alapján jogosult lehet juttatásra egy másik államban is. A juttatásra való jogosultság vagy a jogos juttatás összegének meghatározása

⁸ 1408/71. számú rendelet 10. cikkelyének (1) bekezdése

⁹ 1408/71. számú rendelet 12. cikkelyének (1) bekezdése

¹⁰ 1408/71. számú rendelet 46. cikkelye

céljából, ahol szükséges, figyelembe kell venni a mindazon államokban befizetett járulékokat, a munkavállalás és az ott tartózkodás idejét, amelyekben a biztosított személy dolgozott.

e) Egyetlen ország jogának alkalmazása

A szociális biztonsági jogalkotás területi elven nyugszik: azon személyekre és eseményekre vonatkozik, amelyek egy adott állam területén tartózkodnak illetve történnek. A szabad munkaerő-áramlás érdekében azonban szükségesnek bizonyult a területi elv áttörése. A szabad munkavállalás a gyakorlatban olyan helyzetekhez vezet, amelyekben egy munkavállaló több államban válik biztosítottá vagy rosszabb esetben sehol nem lesz biztosított. A rendelet a pozitív vagy negatív összeütközést azzal a megoldással akadályozza meg, hogy egy munkavállalóra nézve csak egyetlenegy tagállam előírásai alkalmazhatók.¹¹ A *lex laboris* értelmében általános szabályként ez annak az államnak a joga, melyben a munkavállaló dolgozik. A munkahely állama szerinti jog az egyedüli, amely megszabja a munkavállaló kötelességeit és jogait szociális biztonsági ügyekben. Tartózkodási helyének vagy az őt alkalmazó cég székhelyének joga lényegtelen.

A munkahely állama, az amelyben a munkavállaló biztosított, és ennek az államnak intézményei felelősek a juttatások kifizetéséért. A *lex laboris* elve a munkavállalás kezdetétől érvényesül. Az az intézmény, amelynek keretében a munkavállaló biztosított, és amely a juttatások fizetéséért felelős: az illetékes intézmény.¹² Az állam, amelynek területén az illetékes intézmény található, az illetékes állam.¹³

Az egyes foglalkozási csoportokra (például az állami hivatalnokokra) vonatkozó, speciális szabály szerint annak az államnak a jogát kell alkalmazni, amelynek közigazgatásában dolgoznak.¹⁴ A katonai szolgálatukat töltő, de továbbra is munkavállalói státusban lévő munkavállalókra annak az államnak a joga alkalmazandó, melyben a katonai szolgálat megkezdése előtt dolgoztak.¹⁵

Az alábbi esetekben találunk még kivételt a *lex laboris* alól:

1. *Ideiglenes kiküldetésekor*¹⁶: a munkavállalóra továbbra is annak az államnak a joga érvényes, melyben munkáltatója van, s nem azé, ahol ténylegesen dolgozik.

2. Arra a személyre, aki egyidejűleg több államban vállal munkát, a tartózkodási hely szerinti jog alkalmazandó, kivéve, ha egy harmadik államban lakik. Ilyenkor a munkáltató cég bejegyzési helye szerinti jog az irányadó.¹⁷

11 1408/71. számú rendelet 13. cikkelye

12 1408/71. számú rendelet 1. cikkely o) pontja

13 1408/71. számú rendelet 1. cikkely q) pontja

14 1408/71. számú rendelet 13. cikkely, (2) bekezdésének c) pontja

15 1408/71. számú rendelet 13. cikkely, (2) bekezdésének a) pontja

16 Ideiglenes kiküldetés: egy adott államban munkavállaló személyt munkáltatója egy másik állambeli kirendeltségére ideiglenesen dolgozni küldi. 1408/71. számú rendelet 14. cikkely (1) bekezdés a) pontja

17 1408/71. számú rendelet 4. cikkelye

3. A határon átjáró munkavállalókra annak az államnak a joga érvényes, melyben az alkalmazó cég székhelye vagy cégbejegyzése van.¹⁸

Fontos megemlíteni, hogy a munkahely államának joga nem az egyedüli jog, amelyet szociális biztonsági ügyekben érvényesítenek. Ez az egyedüli olyan jog, mely szerint a munkavállaló kötelezően biztosítottá válik, de nem az egyedüli, amelynek alapján szociális biztonsági jogokat szerezhet. A munkahely joga ezért nem zárhatja ki más jogok alkalmazását. A tartózkodási hely joga a munkahely joga mellett szintén szerepet játszhat.

2. Személyi vonatkozások

A rendelet részben ugyanazokra vonatkozik, mint a szabad mozgást szabályozó, egyéb előírások, azaz a tagállamok munkavállalóira, vállalkozóira, családjukra és hátramaradt hozzátartozóikra, de ezeken túl kiterjed a menekültekre és hontalan személyekre is.¹⁹ A munkavállaló és vállalkozó „bármely olyan személy, aki kötelező vagy nem kötelező alapon, egy vagy több kontingensre nézve a munkavállalókra vagy vállalkozókra vonatkozó szociális biztonsági rendszer keretében biztosítva van”.²⁰ Az a tény, hogy egy személy nem volt biztosítva, nem zárja ki, hogy a „munkavállaló” kategóriába tartozzon, ha biztosítva kellett volna lennie, de ezt elmulasztották.²¹ Amennyiben egy személy biztosítva van egy tagállamban, rá nézve a rendelet akkor is érvényes, ha nem a Közösség területén dolgozik.²² Nem szükséges az sem, hogy a munkavállaló jelenleg biztosított legyen, elegendő, ha korábban az volt.²³ A rendelet hatályát nem korlátozták azokra, akik munkavállalással kapcsolatban utaznak a Közösségben belül.²⁴

A Bíróság értelmezése alapján az 51. cikkely nem tartalmaz olyan kitétel, amely szerint a „munkavállaló” kategória *sensu stricto* csak a bevándorló munkavállalóra vagy azokra vonatkozna, akik munkájuk miatt utaznak. A gazdasági kapcsolat tehát szociális biztonsági ügyekben a biztosításon alapul és nem a munkavállalás tényén. A munkavállaló eltartottjait pedig állampolgárságtól függetlenül védi a rendelet. A családtagok és a hátramaradtak juttatásai a munkavállaló biztosításán alapulnak, kivéve, ha ők is biztosítottak vagy azok voltak a megfelelő rendszer alatt.

18 1408/71. számú rendelet 14. cikkely (1) bekezdés d pontja

19 1408/71. számú rendelet 2. cikkely

20 1408/71. számú rendelet 1. cikkely a/i pontja

21 39/76, Moutaen [1975] ECR 1901

22 82/86 és 103/86 Laborero & Sabato eset

23 75/63, Hoekstra, [1964] ECR 177

24 44/65 [1965] ECR 965

3. Az érintett jogok

A rendelet érvényes mind az általános, mind pedig a különös szociális biztonsági rendszerekre,²⁵ legyenek azok járulék alapúak vagy járulékfizetéstől függetlenek. A „különös szociális biztonsági rendszerek”²⁶ olyan alrendszerek, amelyek egyes speciális munkavállalói csoportokra vonatkoznak (pl. mezőgazdasági munkavállalókra, bányászokra).

A rendelet nem vonatkozik általánosságban a tagállamok szociális biztonsági rendszereiben igénybe vehető valamennyi juttatásra, hanem csak az alábbiakra korlátozódik:

- a) betegségi és anyasági ellátás,
- b) rokkantsági járadék és nyugdíj,
- c) öregségi juttatások,
- d) özvegyi- és árvaellátások,
- e) munkahelyi balesettel és foglalkozási betegségekkel kapcsolatos ellátások,
- f) halálozási segély,
- g) munkanélküli ellátások,
- h) családi pótlék.²⁷

Ezeket az alapvető szociális biztonsági juttatásokat már megfogalmazták a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 102/1952. számú, „A társadalombiztosítás alapvető elveiről” szóló konvenciójában is.

Bizonyos juttatásokat viszont kifejezetten kizártak a rendelet alkalmazási köréből:

a) A szociális ellátás

A rendelet nem határozza meg pontosan a közösségi szabályozásból kizárt szociális ellátások körét, ami rengeteg fejtörést okozott a Bíróság számára. A legtöbb probléma a szociális biztonsági járadékok és a szociális támogatások közötti különbségtételből ered. A társadalombiztosítás hagyományosan a biztosítás elvén nyugszik. Az adott személy biztosítási járulékot fizet, és ennek ellenében jogot nyer bizonyos juttatásokhoz, amelyek költségeit az illető személy és a munkáltató járuléka, valamint állami támogatás fedezi.

Ezzel szemben a *szociális támogatás* olyan diszkrecionális juttatás, melynek célja azon személyek segítése, akiknek nincs elegendő saját anyagi forrásuk arra, hogy önmagukról gondoskodjanak. A kettő közötti különbségtétel szokásos módja szerint a szociális biztonsági ellátás járulékokért viszonzásul kapott jogot jelent, míg a szociális segély diszkrecionális fizetési kiváltság azok számára, akik önhibájukon kívül nem tudnak saját magukról gondoskodni. Nagy számban fordulnak elő olyan juttatások is, amelyek kettős funkcióval bírnak. Egyrészt hasonlítanak a szociális segélyre, mivel a rászorultság lényeges feltétel, és a jogosultság nem függ a munkavállalástól. Ugyanakkor

25 1408/71. számú rendelet 4. cikkelyének (2) bekezdése.

26 A különös szociális biztonsági rendszerek pontos fogalmát a rendelet nem határozza meg.

27 1408/71. számú rendelet 4. cikkelyének (1) bekezdése.

a társadalombiztosításra is emlékeztetnek, hiszen a jogosult egy jogilag körülírt helyzetben van, melynek eredményeként abszolút joga van a juttatáshoz, ami viszont a szociális segélynél nincs meg. A szociális segélynél ugyanis feltételes jogról van szó, amely a diszkreció gyakorlásától függ.

A Bíróság nem állított fel konkrét kritériumokat, amelyek segítségével elhatárolhatjuk a szociális ellátásokat a szociális biztonsági juttatásoktól. A Bíróság szerint ez a bizonyos jóléti juttatások kettős természete és célja miatt lehetetlen. Ezért a Bíróság a diszkrecionális juttatások azon fajtáit különböztette meg, amelyek:

1. az egyént rászorultsága alapján illetik meg, illetve
2. az egyént akkor jogosítják, ha megfelel bizonyos feltételeknek.

A Bíróság több esetben is megállapította, hogy a minimális jövedelem biztosítása a fenti ismérvek alapján a rendelet hatálya alá esik.²⁸ A minimális jövedelmet biztosító segélyeket a bevándorló munkavállalók számára is hozzáférhetővé kívánták tenni, mivel folyósítását törvényi előírások határozzák meg, és odaítélése nem diszkrecionális döntésen alapul. Ha megengednék a bevándorló munkavállalókkal szemben a diszkriminációt a szociális támogatások terén, úgy ez kétségtelenül akadályozná a munkaerő szabad áramlását. A Bíróság – mint a szabadságjogok „élharcosa” – ezért úgy alakította ítélezési gyakorlatát, hogy az egyenlő bánásmód az összes szociális ellátásra kiterjedjen. Éppen ezért a hetvenes években született ítéleteiben a 1408/71. számú rendelet szociális támogatást kizáró hatályát gyakorlatilag nem létezőnek tekintette. Esetenként a Bíróság célja elérése érdekében túl messzire ment, s a rendelet szövegével ellentétes ítéleteket alkotott.

A nyolcvanas években a Bíróság új megközelítést alkalmazott, s több esetben²⁹ is úgy döntött, hogy a minimális jövedelmet biztosító segélyre a kérelmezők jogosultak voltak, de már nem az 1408/71. számú rendelet, hanem az 1612/68. számú rendelet „szociális előnyökre” vonatkozó rendelkezései alapján. Ezekből következően azon igények perlése, amelyek nem tartoznak egyértelműen a társadalombiztosítás körébe, több sikerrel járhat az 1612/68., mint az 1408/71. számú rendelet rendelkezéseire hivatkozva. Az 1408/71. számú rendeletet azonban már csakis a tisztán szociális biztonsági juttatásokra alkalmazták. Ha a kérelmező a juttatás exportálását kívánja elérni, erre csak az 1408/71. számú rendelet speciális szabályai alapján kerülhet sor. A „szociális előnyök” az 1612/68. számú rendeletre hivatkozva nem exportálhatók.

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a Bíróság minden rendelkezésére álló eszközt felhasznált annak érdekében, hogy a bevándorló munkavállalót és családját semmiféle hátrány ne érje a Közösségen belüli mozgás következtében.

²⁸ Watson: Social Security Law of the EC, 101. o.

²⁹ 261/83 Castelli [1984] ECR 3199; 249/83. Hoeckx [1985] ECR 973; valamint 122/84. Scrivner [1985] ECR 1027 esetek

b) A háborúk áldozatainak nyújtott ellátások

Ezek nem tartoznak a szigorúan vett szociális biztonsági ellátások körébe. Olyan juttatásokat ölelnek fel, melyeket egy kicsi, egyre csökkenő létszámú csoportnak biztosítanak a két világháború okozta igazságtalanságok kompenzálására.

c) Közalkalmazottak

A közigazgatásban dolgozó személyek számára létrehozott speciális szociális biztonsági rendszerek tartoznak ebbe a körbe. Ha azonban egy közhivatalnok az általános rendszer alapján biztosított, akkor a rendelet rá is érvényes.

4. A társadalombiztosítás igazgatása

Az 1408/71. és az 574/72. számú rendeletekkel kapcsolatos igazgatási munkát a Bevándorló Munkavállalók Szociális Biztonsági Igazgatási Bizottsága, a Bevándorló Munkavállalók Szociális Biztonsági Tanácsadó Bizottsága és a Számvevőszék végzi. A rendeletek gyakorlati megvalósulásáért azonban a tagországok szociális biztonsági hatóságai felelősek.

IRODALOM

- Holloway, John: *Social Policy Harmonisation in the European Community*, Gower Ltd. 1981
- A. Jacobs–H. Zeijen: *European Labour Law and Social Policy*, Tilburg University Press 1993
- Lodge, J: *Towards a Human Union: EEC Social Policy and European Integration*, British Review of International Studies, 1978
- Pennings, Frans: *Introduction to European Social Security Law*, Kluwer, 1994
- Ruth Nielsen, Erika Szyszczak: *The Social Dimension of the European Community*, Handelshøjskolen Forlag 1991, 2. edition 1993
- Shanks, Michael: *European Social Policy, Today and Tomorrow*, Pergamon Press, First edition 1977
- Watson, Philippa: *Social Security Law of the European Communities*, Mansell Publishing, 1980

ÁGOSTONNÉ ALPÁR VERA

Törési és kitörési pontok keresése hajléktalanoknál

Elmélet, gyakorlat, esetkezelés

A cím elméleti és gyakorlati szinten a múlt és jövő kutatásának folyamatába illeszkedik, egyénekre lebontva és általánosságban a hajléktalanoknál, vagy másképpen életút-analízist és lehetőségkeresést jelent mind a szociális munkában, mind a szociálpolitikában. Ez igen nehéz egy olyan társadalmi réteg-nél, amelyben szignifikánsan jellemző – szelekciójuk folytán – a jelenre orientált személyiségek túlsúlya.

A hajléktalanság egyszerű definiálása az otthontalanság, amely a gyakorlatban az elvesztés – éppen lezajló, vagy már lezajlott, traumát okozó – folyamatát és a nélkülözés permanenciáját is magába foglalja.

Ha a hajléktalanság az az egyszerű jelenség lenne, amely sztereotip képként él a köztudatban, akkor minden esethez elegendő lenne egy-egy szakember (például addiktológus, pszichológus vagy családterapeuta) segítsége, aki megoldhatná az érintett sorsát. A hajléktalanság azonban a társadalmi devianciák között az az „állatorvosi ló”, amelynek a szociális munkást „multifunkcionális” szakemberré kell (kéne) tennie. Nem elegendő megismerni azt a kétkörös, az egyén primer töréspontjától máig vezető problémahalmazt, amelyet magában hord és amely körülötte kialakult, hanem lépésről lépésre meg kell találni azokat a szálakat, amelyek által közelebb kerülhetünk az egyén rehabilitációjához.

Mit is jelent a rehabilitáció hajléktalanok esetében?

Az eredeti, régebben kialakított (a jelenleginél jobb) társadalmi pozíció visszaszerzése, vagy – ha ez nem állt fenn (pl. volt állami gondozott esetében) – az egyén öröklött és szerzett, tanult képességeinek megfelelő, vagy az aktuális helyzetből következő, akár beszűkült lehetőségek megtalálása, és ezáltal az egyén fennálló anyagi és presztízsszatusának javítása.

Mindez csak úgy valósítható meg, ha:

- a *gyakorlat szintjén* a hagyományosabb gyakorlati tudományágakban működő, a hajléktalanokkal munkájuk-gyógyításuk során kapcsolatba kerülő szakemberek és a – még általuk sem igazán ismert és elismert – gyakorlati szociális szakemberek a most tapasztaltnál lényegesen jobban, magasabb szinten válnak kooperatívabbakká;

- *közbülső szinten* a jelenleg nagyon csökevényesen és kezdetlegesen létező érdekképviseletnek kéne megerősödni és magasabb szintre emelkednie;

- az *elmélet szintjén* pedig hasonlóképpen szinkronításra és kooperációra

lenne szükség a törvényalkotók, a politikusok és a szociálpolitikusok között. Továbbá: az e témára vonatkozó, igen értékes tudományos, elsősorban szociológiai kutatásnak folyamatosan jelen kéne lenniük a közvéleményt orientáló fórumokon;

– *legfelsőbb szinten* ez a Népjóléti Minisztérium pozíciójának megerősítését, sokirányú szakmai, véleményezési, sőt sokszor vétőjogot jelentene, például egy sorkatonákat érintő honvédelmi-belügyminisztériumi, vagy egy nagycsaládosokat érintő adózási-pénzügyi rendelet, törvény meghozatalakor. Egy szociális szempontból nem kellően végiggondolt, ellenőrzött – bár alapjában véve egészen más irányú törvény – katasztrofális társadalmi következményekkel járhat.

A hajléktalanság létezése történelmi, hosszú múltra visszatekintő, társadalmi tény, létrejötté azonban minden korban (de főként a legújabban) nagyon sok ponton adminisztratív jellegű hibákra, végig nem gondolt, hirtelen változtatásokra vezethető vissza.

Ennek két, legalapvetőbb oka:

1. A „deviáns elemeket” a társadalom kilöki magából, azok elszegényednek, ellehetetlenülnek. (Stigmatizáció.)

2. Az elszegényedő „elemek” deviánssá lesznek, önmaguk számára jobb esetben egymást segítő kört, szubkultúrát alkot(hat)nak. (Szegregáció.)

Ezért kell feltenni minden esetben magunknak ezeket a „tyúk-tojás” kérdéseket:

(Történeti kategória:) Mi volt előbb: a társadalom vagy a hajléktalanság?

(Egyéni esetkezelés:) Mi volt előbb: a hajléktalanság vagy a deviancia?

A hajléktalansággal készített életútinterjúk során minden egyes interjúalanyomnál – analízis útján teljesen tisztán körvonalazódó –, minden esetben a gyermekkorban gyökerező primer törési pontot, ill. pontokat fedezhettem fel. Ezek a pontok hajlamosító tényezőként elősegíthetik a társadalmi devianciák kialakulását, ugyanakkor semmiképpen nem indokolják annak meglétét szekunder töréspontok nélkül. Míg a primer töréspontot többnyire a közvetlen környezet okozza – fejlődési szintjének megfelelően – a gyermekben, addig a későbbi, szekunderjelenséget inkább a tömegesebb, a kevésbé egyéni tendenciákkal magyarázhatjuk. Mindkettő kihat azonban az egyén további sorának alakulására.

A gyermekkorban gyökerező torzulások olyan individuális és szocializációs folyamatokat sértenek meg, amelyek egyébként később, a pubertás utáni és felnőtt korban csak komplex és harmonikus módon felépített egységben funkcionálnának.

Primer töréspontok

- szülő(k) elvesztése, pattern kialakulásának hiánya, vagy lerombolt szülőkép
- rendszeres verés, drill, félelmet, permanens szorongást kiváltó agresszió
- gyermekkori abúzus, zaklatás elszívódése
- elszakadás vagy erőszakos elszakítás
- sivár, ingerszegény környezet
- szeretethiány

– állami gondozás, az abból következő hospitalizáció és téves énkép kialakulása

Míg a személyiség kialakulásának legszenzibilisebb, legképlékenyebb időszakában következik be a fent említett, teljes életet meghatározó, vagy legalábbis befolyásoló traumák valamelyike, addig a már amúgy is sérült személyiség szenved el azt a másodlagos és számára feldolgozhatatlan, továbbbi torzulásokat okozó, általában már a „külvilágból” és nem a közvetlen környezetből származó törést, amely által hosszú időre, vagy végleg elvesztheti lehetőségét, hogy közben tartsa saját sorsának gyeplőjét.

Ezek a (szekunder töréspontoknak nevezhető) traumák, amelyek a gyengéket még elesettebbé, rászorultabbá teszik, minden korban léteznek, többé-kevésbé hatnak, módosulnak, az adott történelmi kor gazdaságát, társadalmi struktúráját, értékrendjét, változásait nagyon erősen jellemzik, egyfajta „speciális alulnézetből”.

Szekunder töréspontok (jellemzően az utóbbi 20–40 évben)

Rendszerváltás előtt: Politikai, ideológiai okokból eltitkolt, látens pauperizmus.
Az előbbiből is következő bújtatott hajléktalanság.
Az álmegoldások helyszínei:
a) szociális, paternalista állami gondoskodási formák: munkásszálló, állami gondozás különböző fajtái
b) egészségügy által adott válaszok pszichiátriai (zárt-)osztályok, elfekvők
c) igazságügyi megoldások (kemény kéz politikája a törvény erejével) KM, azaz közveszélyes munkakerülés → börtön, alkoholizmus → kényszerelvonók.
Elhibázott lakáspolitikai (pl. permanens lakáshiány, mennyiségi elv minőség nélkül, önkormányzati bérlakások valódi tulajdonos/felelős nélkül.
Átgondolatlan és átláthatatlan, büntető jellegű szociálpolitika, elsősorban a gyermekvédelem (gyermeket egyáltalán nem védő) családokat elszakító tevékenysége által (érett hatását a mai napig).
Tudatlanság, ideológiai téveszmék
– az önérdék érvényesítéséről (pl. a „vándormadár” munkavállaló stigmatizáló hatása)
– a saját javak, a tulajdon védelméről (pl. a „kispolgári csökevény” titulusa).

Rendszerváltás alatt: Gyakran feltárt, általános jellegű processzus:
A vidékről városba ingázóknak fokozatosan megszakadtak az otthonhoz kötődő (vidéki) családi kapcsolataik +
Munkahelyek megszűnése →
Alacsony minőségű, de biztos juttatások (pl. munkásszállón való férőhely) megszűnése → csövezés, alkoholizmus.
Személyiségváltozásra képtelen, rigid személyiségek alkalmazkodási problémákból eredő beilleszkedési és életvezetési zavarai (főként idős, szélső baloldali beállítottságú hajléktalanok életút interjúi alapján).
A változásokat meglovagló, de abba belebukott vállalkozók, valamint hasonlóan kezdeményező szélhámosok által kisemmizett áldozatok.
A szocializmus alatt működő intézmények megszüntetése (pl. pszichiátriai bezárása, betegek „szélnek eresztése”).

Rendszerváltás után:

- A lakásállomány pusztulása.
- A természetes megoldások hatósági megtorlása
 - pl. üresen álló lakások $\leftrightarrow$ önkényes lakásfoglalók és erőszakos (hatósági) kitelepítésük (bár szétzúzott családoként többre kerülnek jelenleg az államnak, mint jogcím nélküli lakókként).
- Slumok kialakulása $\rightarrow$ szubkultúrák szerveződése.
- Szociálpolitikai „nagylyukú háló” $\rightarrow$ elszegényedés (objektív és szubjektív depriváció).
- Munkanélküliség növekedése $\rightarrow$ perspektívák hiánya.
 - $\downarrow \quad \downarrow \quad \downarrow$ (Előzőekből következő)
- Dependencia betegségek, statisztikailag növekvő devianciák
 - $\downarrow$ (pl. alkoholizmus, kábítószer) $\downarrow$ (pl. bűnözés, öngyilkosság)
- Statisztikai adatok hiánya a jelenleg is létező látens hajléktalanság és a több önkormányzatnál segélyért bejelentkezők miatt.
- Lázadás és elidegenedés, családi kapcsolatok elszívárosodása, értékvesztés (anómiás állapot), felelősségvállalás hiánya.
- Állami gondozásból kikerülő kb. 2500 fő/év.

A hivatásos segítségnyújtás rétegeinek tanulmányozásához egyrészt a pszichológia különböző irányzatait (elsősorban behaviorista és kognitív), valamint a szociálpszichológiát hívhatjuk segítségül. Az alapos felbontás és elemzés után besorolást, problémafeladat megfeleltetést és individuális reszocializációs tervet készíthetünk – töréspontok keresése, környezet és személyiségtanulmány, valamint alapos életút interjú után – a következő táblázatok alapján:

A rehabilitáció egyéni szintjei

Interior (belső): Mentális vonatkozások

- érzelmi élet verbalizálása, letisztázása
- önértékelés növelése, önkép, önismeret fejlesztése
- kulturális adottságok kiteljesítése
- motivációs energiák dinamizálása, belső erők célra irányításának elsajátíttatása.

Szomatikus vonatkozások (egészségügyi állapot rehabilitációja):

- hajléktalanság okozta életmódban bekövetkezett negatív, de reverzibilis folyamatok visszafordítása (orvosi beavatkozás), irreverzibilis folyamatok megállítása, adott állapot megőrzése
- esetleges dependencia megszüntetésével (elsősorban addiktológiai feladatok).

Exterior (külső): Szociális vonatkozások

- társas érintkezések kvantitatív és kvalitatív fejlesztése, gyakorló, esetmegbeszélő csoportok szervezése kívülről
- relációk fel- és újjáépítése.

Feladatorientáció, célorientáció (egyén–társadalom kapcsolatának erősítése):

- a személyiséget – az adott körülményekhez képest – optimálisan figyelembe vevő munka
- esetleg oktatás, célt adó szakmai képzés, érdeklődés orientáció

A reszocializációs munka végső fázisában fontos szerepet kap a leválás a külső segítő szakember(ek)ről, a fejlesztett adottságok önálló hasznosítása, esetleg – kellő belső energia esetén – önsegítő csoportok vezetése, mentálhigiénés szakma elsajátítása, hasonló problémákkal küzdők hatékony segítése.

- individuálisan meghatározott, még jobb, ha egyénileg „meglelt” hobby, értékes szabadidős tevékenység.

A hajléktalanok rehabilitációjának társadalmi szintjei

- **Prevenció**
 - lakhatási lehetőségek feltárása
 - működőképes, széles körű lakásépítési és lakástámogatási koncepció
 - gazdasági, társadalmi krízisek elkerülése
 - stabilizációs gazdaság és szociálpolitika
 - oktatásba (NAT) elemi szinten bevezetett ambivalens szituációkra alkalmazott gyakorlatok a problémamegoldások korai, készség szintű elsajátítására
 - életvezetési programok kidolgozása veszélyeztetett körök részére
 - a család (mint legkisebb társadalmi egység és megtartó funkciójú organizmus) megerősítése, társadalmi presztízsének növelése
 - **Korai felismerés**

mint rehabilitációs lehetőség, amennyiben a stádiumokat a szakember időben felismeri és hathatósan közbe tud lépni. Szakaszok lépésekre bontva (sok esetben halmozódva):

 - anyagi források csökkenése vagy megszűnése (pl. munkanélküliség, válás, betegség, többedik gyermek születése)
 - csökkenő életszínvonal (relatív vagy objektív depriváció)
 - elszakadás (emocionális és effektív, tárgyi és interperszonális)
 - mentális sérülés (viselkedési és pszichés zavarok)
 - szellemi leépülés → közöny
 - káros szenvedély
 - hospitalizáció
 - egészségügyi leépülés
- Főbb pontok:
1. elszakadás a társadalmi normák szerinti életviteltől
 2. lecsúszási folyamat
 3. fizikai és/vagy szociális kilépés, kiesés a társadalomból, intézményes megoldás
- **Szakmai támogatás**
 - sokirányú, alapos szakemberképzés
 - többlépcsős intézményrendszerek
 - hospitalizáció veszélyének tudatos elkerülése
 - humánus, emberközpontú intézmények létrehozása, a meglévők ez irányú fejlesztése
 - új, átgondolt funkciójú intézmények felállítása
 - **Közösségépítés**

Önsegítő csoportok (pl. Anonim Alkoholisták)

Lewis-féle csoportdinamikai T-csoportok szervezése
 - **Törvényi háttér**
 - fentebb említett minisztériumi szintű vagy szakemberek közötti egyeztetés
 - **Társadalmi szolidaritás**
 - előítéletek csökkentése
 - lecsúszási folyamat hétköznapiakban való felismerése és általánosan, mindenki számára publikus megoldási sémák

A címkézés az emberi gondolkodásmódban természetes jelenség, szükséges rendezőelv, rugalmatlanul alkalmazva a gyakorlatban, társadalmi szinten azonban erősen stigmatizáló és önmagát újratermelő negatív folyamato(ka)t indíthat be. A „mi, normálisok és ők, mások” elve által kiszabott határok veszélyessé alakulása ellen az általános körű társadalmi ismeretek kiszélesítése igen fontos lenne. Úgy gondolom, sok más toleranciafejlesztő gyakorlat és ismeretanyag mellett Philip Zimbaro börtönkísérletét is már általánosan iskolában kellene tanítani, a szerepek esetlegességét, felcserélhetőségét illusztrálható. Megismertetni, tudatosítani a deviancia fajtáit fiataloknál egyszerre

lenne attitűdjavító és preventív hatású intézkedés. Az interiorizált védelemre, az alkalmazkodóképességre valamint az empátiára azért van szükség, mert biztonságos helyzetből nézve elképzelhetetlen, de az egészségügy, a jog területén dolgozóknak is számtalanszor bebizonyosodó tény – kiszolgáltatottá, elesetté válni egyetlen pillanat műve is lehet!

A hajléktalan ember problémáinak analizéséhez legtisztábban (az előbbi táblázatok ismerete és használata, valamint az adott szituáció feltérképezése után) az E. Aronson által felállított, szociálpszichológiában használatos alapfogalmak alkalmazhatóak, a társas érintkezések egyéni torzulásainak, valamint az ebből eredő sokszor már konzerválódott problémák megkeresésekor, majd a megoldási modell felállításakor.

Ezek után ideje feltenni az alapvető kérdést: végül is ki a hajléktalan?

A legáltalánosabb meghatározás szerint a bejelentett lakcímmel nem rendelkezők vagy azok, akik nem tudhatják, hogy a következő napokban-hetekben hol tudják majd lehajtani a fejüket. Ezen meghatározások elég sok hibalehetőséget hordoznak magukba, gondolok itt például a fiktív bejelentésekre, az egyéb devianciából eredő esetszerűen adódó definiálhatatlan helyzetűekre vagy a visszaélésekre.

A társadalomtól elszakadt, a szokásos kötődések hiányában létező egyén, vagy – rosszabb esetben – család. A szakítás lehet tudatos kilépés bizonyos adott helyzetből, de általában nem megállítható, összetett folyamatok együttes hatása okozza.

Bizonyos szociális szolgáltatásokra való jogosultságok feltétele (lásd A/1: visszaélés). Ahhoz, hogy egyáltalán valaki adminisztratív is hajléktalanná váljék – bármilyen furcsa – szükség van bizonyos szintű ügyintézői képességre (aminek hiánya tette esetleg – többek között – hajléktalanná az illetőt) vagy egy segítő személyre, lehetőleg hivatásosra, lehetőleg jó szándékúra.

Deviáns elem, hiszen pont a veszténivalók hiánya miatt nehéz korlátokat állítani részére, szabályokat betartatni vele szankció hiányában.

A hajléktalan tulajdonképpen a szociális értelemben vett „állatorvosi ló”, aki akár minden oldalról is veszélyeztetett és segítségre szoruló is lehet (általános jelenséggé itt megemlíthető az alkoholizmus és egyéb dependenciák, a munkanélküliség, a magány, a pszichés zavarok, agresszivitás vagy bűncselekmény okozója vagy elszenvedője). Mivel a hajléktalanná válás folyamata feltételez néhány alaptulajdonságot, az általánosítás veszélyét elkerülendő, csak nagyobb számban, inkább előforduló néhány jellemzőt említhetnék, amely megnehezíti nemcsak a szociális munkás segítő szándékát, hogy cselekvéssé váljon, de a hajléktalan létét önmaga számára is; ilyen adottság például a kapcsolatteremtés képességének a hiánya, az érzelm kifejezésének és az önértékelés hibás megnyilvánulásai, az ok nélküli bizalmatlanság, a felelősségvállalás hiánya és a kibúvók keresése. Ebben a helyzetben a betegségek is jóval erősebb kockázati tényezőként jelentkeznek, például az újból támadó TBC, a hiánybetegségek és a (statisztikailag is alkoholistáknál, drogosoknál) gyakrabban előforduló balesetek.

A hajléktalanok rétegződése nagy vonalakban két nagy halmazra bontható: feljebb helyezkednek el az „intézményesítettek, azaz a szociális szervezetekben éjszakai helyet kapók, alattuk az „intézményrendszerből kiesők”.

(1. kategória: albérlet-albérlok háza, szálló-otthon, átmeneti szálló, fapados-éjszakai szálló + télen melegedő; 2. kategória: alkalmi lakhatás-ivócimborá, alkalmi szerető, néha a volt család –, mindegy, csak aludni...)

További kérdés, hogy mi kell a hajléktalanná váláshoz. A hivatalos pápírforma szerint a legfontosabb a töréspont(ok) megtalálása, és ez a négy-szemközti beszélgetéseknél valóban hamar kiderül az intuitív, odafigyelő ember számára. Az előéletek kialakulásának jellemző, meghatározó szakasza a gyermekkor. Az állami gondozottak közül igen sokan nem jutnak lakáshoz, nem sajátítják el a családi életvitelt, gyors függetlenedésre, bűnöző életmódra kényszerülnek, már nagyon korai életszakaszukban. Kiskamaszként a hibás modellek, a szeretethiány miatt, más kapaszkodókat keresve, rászoknak a drogra vagy az alkoholra, és meg sem próbálnak integrálódni. Természetesen ebből még nem következik automatikusan, hogy az állami gondozottnak hajléktalanná kell válnia, csak a veszélyeztettség nagyobb. K. J. nevű gondozottnak jelenleg 62 éves. Születésekor az anyja a kórházban „felejtette”, így ő nevelőotthonban nőtt fel. Az egyik legtisztább, legegészségesebb lakónk. Ötágyas szobában lakik, ahol ő ügyel a tisztaságra, nap mint nap közelharcot vív szállónk fizetett takarítónőjével, hogy ő moshasson fel. Életútja a többiekéhez képest egyenletesnek és töretlennek mondható: szakképesítés a nevelőotthonban, ennek megfelelő munka (szakács) + kis szolgálati lakás, majd a mi hajléktalan szállónk, ahonnan minden bizonnyal szociális otthonba kerül. Mivel a kötődést gyermekként nem tanulta meg, viszont természetes számára, hogy közösségben él, az egyetlen biztos pont az életében a közvetlen tárgyi környezete. Ez adja számára a feladatot és a fontosság tudatát is. Kívülről nézve az igénytelensége, közelebből ismerve őt a lustasága és részletekbe való elveszési hajlama, valamint – meglepő módon – a derűre való képessége egyszerűen szükségtelessé tették számára a jövő alakítását.

Egy másik, állami gondozásból hozzánk került fiatalember (37 éves), aki többször állt pszichiátriai kezelés alatt, gyermekként áldozatul esett többszöri abúzusnak. Intelligenciája igen magas, de érzelmi defektusai miatt használhatatlan, rengeteg titkot őriz (ezekről kérésére még név nélkül sem beszélhetek). Ő a mai napig gyermek maradt, rendkívül befolyásolható, szorongó alkat, érzelmei kimutatására, kötődésre ő is képtelen. Soha még csak kilátása sem volt lakásra. Szervezetét, egészségét nagyon korán tönkretette az alkoholizmus és a csöves életmód. A mai napig is nagyon vágyik sok mindenre, de ez a teljes reménytelenség érzésével párosul nála.

A hajléktalanságnak a gyerekkor időszakába visszanyúló gyökerei érzékelhetők egy másik esetben is, amelyben a rossz légkör és a gyakori, igazságtalan és agresszív bántalmazás volt a meghatározó. Egy szinte kezelhetetlen és nagyon nehezen megnyíló kliens, aki az egész hálót rettegésben tartotta és aki alkoholos állapotban szinte fékezhetetlen volt, sok-sok feloldó beszélgetés után végre elmondta, hogyan verte meg többször is az apja nemcsak őt, hanem az anyját is ölelte, hogyan dolgoztatta őt már 5–6 éves korában.

És ha mégsem volt olyan rossz a gyerekkor...? L. J. börtönviselt ember, aki szélhámosságból tartotta fent magát – nem kis összegekből –, évekig. Egykor rendes, polgári foglalkozása volt, családi háza, amelyben a feleségével és édesanyjával lakott. Anyja már a hatvanas évek végétől kisiparos

volt és messze az átlagon felül keresett, egyetlen fiát egyedül nevelte és a rajongásig imádta. L. J. sohasem tanult meg küzdeni, hiszen pénzért még a jobb jegyeket is megkapta az iskolában, 16 évesen, korengedményesen saját autót vezethetett, és mikor összetörte, újat kapott.

Anyja szinte mindennel elárasztotta, így a halálával teljesen egyszerre elvesztette a talajt a lába alól. Eladta a házát, felesége és két gyermekének sorsa tovább nem érdekelte és néhány hónap alatt a ház teljes árát elitta, az ő megfogalmazása szerint elmúlta. L. J.-ből – úgy tűnik – az édesanyja „csinált” bűnözőt, aki kizárólag arra tanította meg a fiát, hogyan éljük ki vágyainkat anélkül, hogy ezért a legkisebb erőfeszítést is tennénk, és a minimális kontrollt is alkalmazzunk. Ezért L. J. mindig a legkisebb befektetéssel próbálta a legnagyobb luxust elérni, vagyis egyensúlyba hozni hatalmasra növelt igényeit a realitással és a saját tehetetlenségével. Ez azonban csak bűnözés útján lehetséges. Szállónkon képtelen volt betartani az együttélés minimális szabályait is.

De az átlagos, alapvetően problémamentes gyerekkort megélt embereknel is bekövetkezhet, hogy az urbanizációs folyamat mobilizáló ereje révén átmenetileg szétszakad a család s ez a törvény állandósult állapotá válik. H. I. a hetvenes évek elején hagyott fel vidéki életmódjával és feljött Pestre a nehéziparba. Története a legszokványosabb életutak egyike a hajléktalanná válás folyamatában. A fizikai távolság a hosszú évek során pszichés távolsággá alakult át. Mire előkészítette a család felköltözését és lefoglalozott egy kis családi házat, a felesége már nem bízott a közös jövőjükben, hiszen férjét addig csak szabadidejében (kb. 2–3 hetente) és részegen látta, támasza nem volt, pénzt nemigen kapott tőle (ezt H. I. maga mondta el így, tehát tisztán látta a helyzetet). Ebben a kritikus időszakban szenvedett komoly munkahelyi balesetet H. I. és egy fél évig feküdt kórházban. Lassú felépülése alatt a családi látogatások ritkultak, de a végső, fájdalmas döntést mégis neki kellett meghoznia, hiszen ez a felemás viszony (a veszekedések, a tehetetlenség, a szeretet és a családi élet teljes megvonása) sértette az önbecsülését. Nagyvonalon akart látszani, vagy talán túl büszke és haragos volt, mindenesetre a teljes vagyonát – vidéki házát és ami abban volt – a feleségére és kisleányára hagyta. Önként választotta a hajléktalan létet. Ő az a gondozott, aki sohasem fordul magától a hivatalos segítőhöz, hiszen akkor nem hihetne benne, hogy képes az ügyeit intézni. Valóban nem szükséges számára a külső beavatkozás, sőt mások ügyeit is rendkívül szívesen lebonyolítja, igen megbízhatóan. Nagyon intelligens, érdeklődő, jó kapcsolatteremtő képességgel bír. Az életéről nem szívesen beszél, de jelenlegi apró sikereit rendkívüli módon felnagyítja önmaga előtt, hogy ne érezze magát vesztesnek.

Ezek a példák önmagukban talán nem összegzőek, de sok mindent megmagyaráznak és jellemeznek.¹

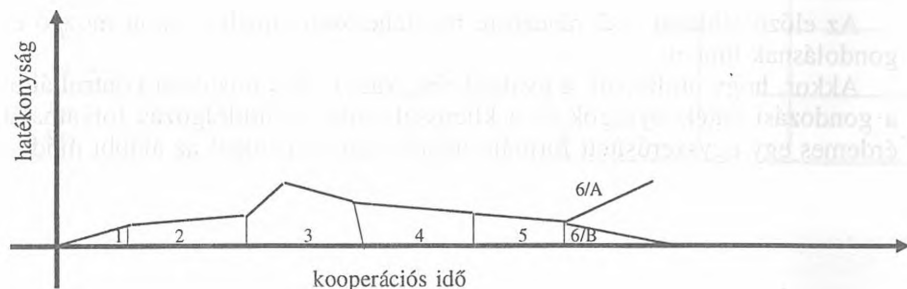
1 Gyakori még a volt feleség, a hálátlan gyerekek okolása stb... Ebbe a rövid elemzésbe már nem fért bele a következő téma, amelyet a jövőben folytatni szeretnék, újabb tapasztalataimat is beépítve: Töréspontok a kisebbségnél, a féltékeny férjnél, a volt BM-esnél...; Absztinencia, pozitív küzdelmek a hajléktalanságban; Az állandóság veszélye; Hozzáállás a hajléktalan léthez, kötődések, emberi kapcsolatok a szállón; Mit lehet elérni a kitartó szociális munkával? A hajléktalansággal a társadalomnak meg kéne ismerkednie...

A társadalomban a hajléktalansággal kapcsolatban élő sztereotípiákat (koldus séma: kerülendő, piszkos, nem ad magára; pióca, parazita, a társadalom élőködője; az ő hibája, megérdemli, hogy idejutott, sőt nem is érdemel többet...; buta és ostoba, azért jutott ide stb.) ugyancsak érdemes elemezni és az előítéletek enyhítésének lehetőségét (például őszinteséggel, nyíltsággal, talán a médiák segítségével) megkeresni.

Az elveszett értékeket (mind szellemi, mind fizikai és társadalmi értelemben) nem pótolhatja a szociális munkás, és illúzió lenne azt képzelni, hogy segíthet a szakmai tudás az életen át szerzett hiányok valamelyikének teljes pótlásában.

A sikeres kigondozás mindig egyedülálló, megismételhetetlen folyamat eredménye, és nagyon nehéz definíciók és sémák közé szorítani.

Az alábbi kooperációs függvény (amely az első találkozást tekinti origónak) a kliensről felsorolt viselkedési formákon és adottságokon kívül még rendkívül sok ismeretlen tényezőt tartalmaz, de legfőképpen a szociális munkás tulajdonságai, elsősorban elhivatottsága, empátiás készsége, pillanatnyi, egyénre szabott szimpátiája fontos befolyásoló tényező. Az eddig felvázolt viselkedési problémák, amelyek igen mélyen gyökereznek, bizonyos valószínűséggel feloldhatóak. Ahhoz azonban, hogy a társadalom számára, a hétköznapi elvárásokban problémát jelentő reakciók és a mögötte megbúvó, általános értékrend szerinti hibás gondolkodásmód megváltozzon, igen kemény munkára, sok tanult elméletnek a gyakorlatba történő fáradságos átültetésére van szükség. Tekintsük át, hogyan tehető át mindez a szociális szféra mindennapjaiba.

Szakaszok

0. Input

1. Ismerkedési szakasz

A kliens – segítő kapcsolat lehetőségei és alakulása

Bekerülés az intézményrendszerbe vagy átkerülés új intézménybe

Kliens „akarása” = motivációs töltés.
Szociális munkás attitűdje kialakul.
Kölcsönös szimpátia fellép-e?
Véletlen események alakíthatják.

2. Bizonyítási szakasz	Veszély, a kliens alárendelődése.
Szerződés, vagy szóbeli megállapodás, a közös munka megelőlegezése.
Hosszabb időszak lehet.
Az első lépések az életút interjú elkészítése felé (felismerve belőle a megfélemlítés elemeit).
3. Csalódottság	Kiderülhet a szociális munkás számára: a kliens „bűnösebb”, bonyolultabb eset, mint amilyennek mutatta magát.
Kiderülhet a kliens számára: a szociális munkás is ember, elvár, nem tud mindent elintézni, esetleg még fegyelmez is.
4. Racionalizáció és felkészülés	Szerződés pontosítása, az eddigi munka megbeszélése, az igények és elvárások egyeztetése, tervek készítése.
5. „Ego-system”	Ismételt problémák, döntő fordulat, újrakezdés, lemondás vagy megoldás követheti.
Sikeres esetben arra orientálható a kliens, hogy ne másnak, hanem önmagának akarjon megfelelni.
6/A Output	A relatív maximalizált hatékonyság elérése esetén kilépés – azaz a szakember szemszögéből – kiléptetés az intézményes rendszerből.
6/B Visszaesés	A szociális szakember munkájának legnehezebb szakasza, amelyben fontos feladata az önvizsgálat, az addigi folyamat analízise és újabb lehetőség nyújtása a kliensnek szükséges esetben esetátadással. Ez ismételten kezdheti előről más személyiség munkájával e processzust.
Nem kudarc, hanem „tananyag”!

Az előző táblázat első ránézésre meglehetősen elméleti síkon mozgó elgondolásnak tűnhet.

Akkor, hogy átvittessük a gyakorlatba, vagyis folyamatosan kontrolláljuk a gondozási hatékonyságok és a klienssel zajló együttműködés folyamatát, érdemes egy egyszerűsített formájú naplót vezetni például az alábbi módon:

Lépések	Időpontok		Várható problémák az egyes lépések megvalósítása során		Föllépő, valós problémák	
	Kezdés	Befejezés		Beköv. valószínűs.	Okai	Elhárítási lehetősége
Megismerés						
Életútinterjú						
Külső erők mozgósítása						
Egészségügyi adatok						
Munka, foglalkozás						
Képzés						
Kapcsolatok						
Régiék felvétele						
Újak kialakítása						
Eszközök: Meglévők mozgósítása						
Lehetőségek						
Megszerzés és hasznosítás						
Egyéb fontos lépés:.....						

BAJNER MÁRIA

Nemi előítéletek a nyelvben

A nyelv társadalmi értékmérő szerepét nyelvészek, irodalomkritikusok, szociológusok, és általában a társadalomtudományokkal foglalkozó teoretikusok többen, többféleképpen definiálták. A jelenlegi francia pszichoanalitika és feminista irodalomkritika nézőpontja szerint a nyelv olyan közeg, amely formálja az egyént, és az egyénnek a világról alkotott felfogását. Mindez a lingvisztikai determinizmus elméletén alapszik, amely szerint a nyelv meghatározza a társadalomról, a világról alkotott felfogásunkat (Montgomery 1986: 15–17). „Egy ország nyelve formálja állampolgárainak világképét” – állítja Edward Sapir, amerikai nyelvész (Sapir in Mandelbaum 1949: 162). Ez a megállapítás kétféleképpen megközelítést takar: 1. a nyelv feltételezhetően a társadalmi igényekre reagál attól függően, hogy mit tartunk fontosnak, vagyis bizonyos jelenségekre több kifejezés is születhet, ill. megszűnik; 2. a nyelv segítségével juttatjuk kifejezésre a világról alkotott véleményünket. Gondolkodásunkat és beszédünket a társadalmi nyelv befolyásolja úgy, hogy a valóság képének megjelenítése a közösség tagjaként rendelkezésünkre álló nyelvi formákra korlátozódik. Az „igazi világ” megragadása akaratunktól független, és nagymértékben függ a társadalmi csoportok nyelvi szokásaitól.

Bármelyik elméletet emeljük ki a nyelv meghatározásakor, mindegyik hangsúlyozza, hogy a nyelv társadalmi értékeket tükröz. Mindez azt vonja maga után, hogy a nyelv hatalom azon állami, jogi, egyházi intézmények, szervezetek stb. kezében, akiknek módjukban áll hatalmuk és pozíciójuk konszolidálása érdekében azt érdekeik szerint formálni, a manipulálás eszközeként használni. Egyesek ezt elutasítják, mondván, hogy a nyelvben pl. a nemek közötti hátrányos megkülönböztetés, a nőkre nézve lekicsinylő terminológiák jelenléte a nyelvre jellemző tünet, a mindennapos nyelvhasználat velejárója, ezért tehát senki sem tehető felelőssé. Mások azért nem tartják értelmét a nemek közti diszkriminatív nyelvhasználat körüli vizsgálódásnak, mivel a nyelvben vannak ún. „lexikai csapdák”, vagyis néhány, a nőkhöz kapcsolódó dolog, tevékenység nehezen kifejezhető, mivel nincs rá megfelelő nyelvi panel. Például hiányzik az *úr*, *úriember*, az *úri becsület* női megfelelője, hiányoznak az egyes férfiakkal kapcsolódó foglalkozásnevek, de még napjaink menedzserszótára is férfiakat sejtet, gondoljunk csak az *ügyvezetőre*, a gazdasági és jogi *tanácsadóra*, az üléseket levezető *elnökre*, a *brókerre*, a *bankár*ra stb.

Fölmerül a kérdés, hogy vajon milyen eredményt érnénk el nyelvi reformokkal, új szavak, kifejezések bevezetésével? Ezzel kapcsolatban is meg-

oszlanak a vélemények, ugyanis a reformok ellenzői szerint egy idő után az új terminológia válna diszkriminatív, pl. a *pilótanő* vagy a *bankárasszony* ugyanolyan sértő lenne, hiszen éppen azt hangsúlyozza, ami ellen fellép, azaz a férfiaktól való különbözőséget. Ugyanakkor a feministák a lingvisztikai determináltság elvéből kiindulva mindenképpen kiállnak a nyelvi reformok mellett, mivel a férfiakhoz kapcsolódó jelentések állandó használata és körforgása csak a nemi diszkriminációt erősíti és termeli újra. Mindkét tábor számos érvet sorakoztat fel álláspontja mellett, de a vita eldöntése még várta magára. Mindez nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a nyelvi reform, és a nemileg semleges terminológiák bevezetése nem kis keveredést jelentene az amúgy is megszólítási és egyéb zavarokkal küszködő nyelvi szokásainkban. Feltételezhető, hogy ha az angolszász kultúrákban oly vehemensen kifogásolt *nő*, ill. *asszony* toldalékokat elhagynánk, pl. a *doktor*, *bíró*, *igazgató*, *elnök* stb. mellől, a férfiakat továbbra is elnök úrnak, a nőket elnöknek szólítanák, ezzel is hangsúlyozva az egyenlőtlenségüket. Ezáltal a nyelvi reform csak ideiglenes eredményt jelentene mindaddig, amíg a régi „rend” helyre nem állna.

Az ilyen és ehhez hasonló eszmefuttatások vezethetnek oda, hogy a nőkkel szemben alkalmazott diszkriminatív nyelvhasználat kérdését nem tekintik másnak, mint nyugatmajmolásnak, álproblémának. Mindamellelt Európai Unió csatlakozási szándékainkkal együtt felerősödik nálunk is a faji, etnikai, vallási előítéletekkel szemben álló, politikailag korrekt nyelvhasználatra való törekvés, amely változtatási igény a diszkrimináció minden megjelenési formája ellen irányul. A diszkriminatív terminológiák kigyomlálására azért is van nagy szükség, mert a nyelv nem csupán a gondolatok közlésére szolgál, hanem megfelelő közeget teremt a hatékony kommunikáció számára. A nőket hátrányos helyzetben feltüntető nyelvhasználat során a nemek még inkább eltávolodnak, elidegenednek egymástól, és ezáltal létrejön egy olyan környezet, amely a kommunikációt nem segíti, és a társas érintkezés szempontjából sem hatékony.

Sokaknak a „politikailag korrekt” nyelvhasználat körüli viták sem jelennek többlet elméleti síkú nyelvészeti eszmefuttatásoknál. Számukra az igazán fontos kérdést nem a szóhasználat, sokkal inkább az egyenlő munkáért egyenlő bért, a munkahelyi egyenlőség kivívása jelenti. Ők, Robin Lakoffhoz hasonlóan azt hangoztatják, hogy a nemi diszkrimináció a nyelvben a társadalmi nemi egyenlőtlenség visszatükröződése, vagyis tünet, és nem kiváltó ok (Lakoff 1975: 18–20). Ugyanúgy érvelnek, mint a fent említett nyelvi reformok ellenzői, vagyis szerintük a társadalmi gyökerek megváltoztatása nélkül nincs értelme a nyelvhez hozzányúltni. Beszéd helyett tetteket követelnek, de elfelejtik, hogy a közlés maga is tett, hiszen a nyelvvel nemcsak kommunikálunk vagy információt adunk, hanem cselekszünk is.

Napjaink feminista teoretikusai egyetértenek azzal, hogy a nemek közötti diszkriminatív nyelvhasználat társadalmi tünet, mégis amellett kardoskodnak, hogy a nyelvben a legtöbb ún. „szexista” megnyilvánulás nem szándékos, éppen ezért a nyelvi reform sikerre számíthat. Azáltal, hogy felhívjuk a figyelmet a helytelen nyelvhasználatra és javaslatot teszünk elfogadhatóbb alternatívákra, előbb vagy utóbb eredményt érhetünk el – hangoztatja Casey

Miller és Kate Swift, a *Words and Women* című könyvében (Miller–Swift 1979:9).

Visszatérve a bevezetőben közölt állásponthoz, miszerint a nyelvnek rendkívül fontos szerepe van a világnézet és a gondolkodásmód kialakulásában, Cameront idézem, aki hozzáteszi, hogy a nyelv nem egyszerűen visszatükrözi a társadalmat, hanem valójában felszínre hozza és formálja a gondolkodásunkban és látásmódunkban bekövetkező változásokat (Cameron 1990: 79–96). Következésképpen a korábban felvetett jelenség, miszerint szűkében vagyunk a nőkkel kapcsolatos terminológiáknak, kétféleképpen értelmezhető: jelentheti azt, hogy a nők a saját tapasztalataikat arra sem méltatják, hogy megfelelően kifejezzék azokat, de azt is, hogy önmagukat is csak férfi megközelítéssel tudják szemlélni. Ha ugyanis egy nyelv férfiközpontú, a nők is „férfiszemmel” látják magukat, saját cselekedeteiket. Mindent összevetve elmondható, hogy a diszkriminatív nemi előítéleteken alapuló nyelv megszüntetésére irányuló törekvés, a probléma tudatosítása az első lépés az élet minden területére kiterjedő nemi egyenlőség elérése érdekében.

Tudatosítás szövegelemzésen keresztül

A feministák a szövegek elemzése során fednek fel olyan lingvisztikai egységeket, amelyek diszkriminatív gondolkodást és beidegződést tükröznek, vagyis elsősorban a szavaknak a mondatban betöltött szerepét vizsgálják. A szavak mikrokontextusbeli hatásán túlmutatva olyan nagyobb struktúrákat és mintákat vesznek célba, amelyek meghatározzák ezeknek a kisebb lexikai egységeknek az előfordulását, vagyis a szövegek makrokontextusbeli hatására kíváncsiak. A szöveganalízis – tágabb értelemben – vizsgálja a szövegek olvasóra kifejtett hatását, sőt a társadalomban betöltött szerepét is, így rámutat a társadalmi kapcsolatok megváltoztatásának szükségességére. Mindez két lépésben látszik megvalósíthatónak: 1. a tudatosítás, a tudatos olvasás elérésének kialakításával; 2. a szövegek újraelemzésével, ami elsősorban a feminista nézőpont, a feminista értékek szerinti vizsgálatot takar.

Vegyük számba először is az olvasást és elmezzük azt a reklámok tükrében, hiszen ezzel a szöveggel találkozunk a legtöbbször, hatásuk a közönségre, azaz a „olvasókra” nem lebecsülendő. A legtöbb reklámszöveg az úgynevezett „domináns” olvasásban jelenik meg, ahol az olvasót közvetetten szólítják meg (Mills 1995: 68). A domináns olvasás során a szöveg üzenete az olvasó számára nyilvánvaló, akár egyetért az üzenettel, akár nem. A szöveg pozícióját bizonyos ideológiák támasztják alá, teszik érthetővé. Például a nőiességről szóló szöveget más, hasonló témájú szövegek sora erősíti meg. A korábbi értelmezések nélkül a jelen szöveg nehezen felfogható, értelmezhetetlen zagyaság lenne csupán. A közvetett megszólítás bizonyos háttértudást feltételez, a „mindnyájan tudjuk, hogy...” kezdetű bevezetéssel, amely szinte kivétel nélkül minden esetben odaértendő. A szöveg megfelelő információt hordoz, amellyel közvetve egyet is érthetünk, és ezzel a mi feladatunk is körvonalazódik: olyanná válunk, mint a szövegben említett személy(ek), ha követjük a „nyilvánvaló” információt. A reklámok nyelvére lefordítva:

sima, szép lábunk lesz, ha a megfelelő borotvát használjuk, ráncatlanok leszünk, ha rendszeresen X arckrémmel kenjük magunkat. Karcsú leszek, ha... illatos, ha... szép hajam, nagy szemem, hosszú körmöm stb. lesz, ha... és itt a képen látható női illusztráció a csábítás minden trükkjét beveti, hogy éreztesse velem, nekem is éppen erre van szükségem. Vagyis kiokosít, hogyan oldjam meg problémáimat (amelyek feltételezhetően vannak), és amelyekre a megoldást csakis ők tudják ajánlani. A szövegekben rejlő üzenet értelmezése, vagyis hogy a nők ráncosodnak, elhíznak és szőrös a lábuk, az adott kultúrában természetes, és mindenki számára nyilvánvaló. Hasonlóan magától értetődő, hogy az üzenet nem férfiaknak szól, hiszen a ráncosodás, elhízás stb. nem az ő problémájuk.

Bizonyára vannak, akik nem látják ezekben a reklámokban, hirdetésekben a nőellenes megnyilvánulás leghalványabb jelét sem, mivel olyan kultúrában nőttek fel, hol a mindennapi beszéd az eltérő nemi mutatókat nem megfelelő módon és formában, inkorrekt módon alkalmazza. A nők kifigurázása szerves része vicceinknek, szójátékainknak, társalgási témáinknak, vagyis a beszédkultúránk részévé vált. Ki ne ismerné a több változatban keringő viccet, miszerint a nővé operált férfi a műtét során elszenvedett kényelmetlenségek-ből az agytérfogatának felére csökkentésére emlékszik? A legtöbb olvasó talán meg sem döbben, ha az egyik népszerű vicclap hasábjain ezzel találkozok: „Mégkérdeztük olvasóinkat, mit tettek a szép Budapestért?” A válasz egy kellőképpen túlsúlyos, ápolatlan külsejű nővel illusztrálva így szól: „Ezt a nőt rábeszéltem, hogy ne közlekedjen a főútvonalakon.”

Ahhoz, hogy az üzenet káros hatását felfedjük, nem is annyira azt a kérdést kell megvitatni, hogy mennyiben tükrözi a szöveg a fennálló patriarchális viszonyokat, mint inkább azt, hogy mire képes a szöveg. Éppen ezért a feminista irodalomkritika – amely a bizalmatlan olvasáson alapszik – a szövegek vizsgálatát veszi célba. Ahhoz, hogy megértsük, mire képes a szöveg, az olvasó helyzetét kell tisztázni.

Az olvasó pozíciója

Ha a feltételezett olvasó férfi, az üzenet a férfiak tapasztalatára, tudására, érdeklődésére épít. Feltételezhető, hogy a férfiak megértik a szakszavakat, a termékek bemutatásánál kevés a külső, az érzékszervek mellett a szürkeállományt is meg kell célozni, a férfiolasó számára a csábítás trükkje kevés, nyilvánvaló, hogy tényeket, érveket, konkrét eredményeket kell az érdeklődés felkeltése érdekében felsorakoztatni. A „komolyabb”, technikai adattal ellátott autóreklámok, ahol a *hengerek*, a *köbcentik*, a *teljesítmény*, a *lóerő*, a *gyorsulás*, az *injektoros* stb. kifejezések egyértelműen jelzik, hogy a szöveg férfiolasók számára íródott. Érdekes megfigyelni, hogy a férfiaknak szóló hirdetésekben a termék „önmagáért beszél”, külső segítség nélkül is eladható, míg a női termékeknek előszeretettel adnak francia, olasz, esetleg angol nevet, hogy ezzel is hangsúlyozzák a nőiességet, a csillogást és a másságot. A parfümreklámok többsége közvetett üzenetet hordoz: ha olyan szép és előkelő akarsz lenni, mint a képen látható személy, használj *Chanel N 5*-öt. A

Chanel így reklámozza *Allure* nevű termékét: „Lehetetlen leírni, képtelenség ellenállni.” Mindezt egy hasonlóképpen „ellenállhatatlan” manőkennel teszi, üzenve a többi nőolvasónak, hogy a csábítás és kábítás trükkjét *Allure* parfümmel fokozhatják. A legtöbb üzenet vagy a nőiességet és a szenvedélyt hangsúlyozza, vagy – tárgyak esetében, mint pl. a cigarettareklámnál – a passzivitást, az alázatot emeli ki. A reklámok sztereotip női figurái az ellenállhatatlan vonzerőre törekvő, szexuálisan elérhető lények, akik számára a kozmetika és a szépség nyelvén mindent egyszerűen, majdnemhogy bugyután lehet közölni.

Igaz, újabban a modern, művelt nőkhöz szólnak azok a tudományoskodó, bizonyos félig-meddig orvosilag alátámasztott kísérletek, amelyekkel a termék hatásfokát igyekeznek bizonyítani. A *Retinol* ránceltávolító krém reklámján is ott szerepel a „Bőrgyógyászatilag tesztelt” varázsszlogen, amely mellé még egy-két orvosi szót is beszúrtak, többek közt *sejtregenerálás*, *A-vitamin*, *sejtmegújulás*.

Korunk üzletasszonyai is joggal érezhetik magukat megszólítva, amikor a *Waterman* tollat egy elegáns, kosztümös, láthatóan sikeres (gazdag) hölgygel emígy kapcsolnak össze a *Cosmopolitan* című női magazinban: *Waterman. Egy nagyon fontos üzletember? „Aligha!” Waterman. Egy stílus, amely ellenállhatatlanul francia. Ön. Waterman Le Man Rhapsody. Töltőtoll, egyedien komponált..., kifinomult elegancia...* (*Cosmopolitan*: 86). A jól menő üzletre, a biztos anyagi háttérre, a féktelen energiára és előkelőségre vágyó nőolvasókat megszólítva a reklám feltételezi azok sznobságát, hiszen számukra a toll is státusszimbólum, ugyanúgy hozzátartozik a stílushoz, mint a párizsi utca és a sportkocsi. A *Waterman* töltőtollról azonkívül, hogy 18 karátos aranyheggyel rendelkezik, további, a termékre vonatkozó információ nem áll rendelkezésünkre. A tartalom nélküli csillogást fokozza az angollal kevert francia szöveg, ami hasonlóan a tollhoz, „egyedien komponált”.

A fenti kiragadott üzenetek ellen úgy védekezhetünk, ha bizonyos távolságtartással szemléljük a szöveget, és elkerüljük a domináns olvasás által felkínált olvasói pozíciót. Judith Fetterley javaslata a szövegnek „ellenálló” olvasó, aki a „mindenki számára nyilvánvaló” üzenetet fenntartással, kritikusan olvassa. Az olvasó szempontjából legjobb mindkét extrém olvasói pozíciót (legyen az akár férfi, akár női) elkerülni. A domináns olvasásnak ellenálló olvasó nem fogadja el a szöveg által sugallt ideológiai üzenetet. Ugyanakkor, egy szöveget nem utasíthatunk el csupán azért, mert az ideológiailag hamis vagy politikailag inkorrekt, hiszen emellett tartalmazhat olyan, egyébként hasznos információt is, amellyel egyetértünk.

Távlati lehetőségek

A hirdetések nyelvezetén keresztül jól érzékelhető, hogy azok hagyományos nemi szerepeket és beállítottságot tükröznek, vagyis tágabb értelemben a nemi diszkrimináció hordozói. A fenti szövegek regresszív képet tartanak az olvasó elé, akik számára, ha egyszer felfedik a „trükköt”, az üzenet veszít értékéből, nem lesz hiteles. Az olvasóknak, a beszélőknek dönteniük kell, és

remélhetőleg a politikailag és emberileg korrekt attitűd lehetőségét fogják választani.

Hiú ábránd lenne persze azt hinni, hogy a nyelvhasználat megváltoztatásával teljes társadalmi attitűdváltás érhető el, és máról holnapra megváltozik a nemek egymáshoz való viszonya. Annak azonban reális az esélye, hogy a probléma tudatosításával az emberek választás elé kényszerülnek, amikor diszkriminatív terminológiákkal találkoznak. Addig is fel kell világosítani a nőket és férfiakat egyaránt az olvasási lehetőségekről, meg kell őket tanítani arra, hogy a szöveget a saját szemszögükből értelmezni tudják.

A szövegelemzések ilyen irányú vizsgálatára azért van szükség, mert a nemek közötti diszkriminatív nyelvhasználat területén elért eredmények – melyeket a kritikus gondolkodás, az oktatás, és az új közlésfajták bevezetése nagymértékben elősegít – előbb vagy utóbb az emberek gondolkodásmódjában is megmutatkoznak. Nyelvészeti szempontból (leegyszerűsítve) elmondható, hogy amíg a hatvanas évekre a formalizmus, a hetvenes évekre a funkcionálisizmus, vagy a nyolcvanas évtizedre a diszkurzus-analízis a jellemző, a kilencvenes évekre a társadalomtörténeti és kulturális elemzések időszaka, amelyet remélhetőleg azért fog új kutatási terület felváltani, mert a régi, többek között nemek közötti diszkriminatív nyelvhasználat problémaköre elérte célját, így egyszerűen megszűnteti önmagát.

IRODALOM

- Cameron, D. (1990): Demythologising sociolinguistics: why language does not reflect society. In: J. E. Taylor (eds) *Ideologies of Language*. London: Routledge.
- Cosmopolitan* (1997) 2. December
- Lakoff, R. (1975): *Language and Women's Place*. New York: Harper & Row.
- Mandelbaum, D. (ed.) (1949): *Selected Writings of Edward Sapir*. San Francisco, CA: University of California Press.
- Miller, C. and Swift, K. (1979): *Words and Women*. Harmondsworth: Penguin.
- Mills, S. (1995): *Language and Gender: Interdisciplinary Perspectives*. Harlow: Longman.
- Montgomery, M. (1986): *Introduction to Language and Society*. London: Methuen.

ORAVECZNÉ BODOR ÉVA

*Többgyermekes családok
lakásépítési programja Kiskunhalason*

Bevezetés

Magyarországon lakáshoz jutni soha sem volt könnyű, de az 1980-as évek második felétől széles társadalmi csoportok számára szinte lehetetlenné vált. Ismert jelenségek a kétségbeesett családok lakásfeltörési akciói, a drámai kilakoltatások, s a szociális területen dolgozók igen sok családdal találkoznak, amelyek tagjai emberi lakhatásra alkalmatlan, zsúfolt, egészségtelen hajlékokban élnek.

Ha körülnéznünk az országban, néhány helyi kezdeményezéstől eltekintve nem látjuk, hogy nagy erőfeszítéseket tennének a legelesettebbek lakáshelyzetének megoldására. A települések nagy részében egy évtizede nem, vagy csak elvétve épültek szociális bérlakások. A lakásprivatizáció utáni, jelentéktelenné zsugorodott bérlakás-szektorban pedig nincs akkora mobilitás, hogy a jogos igények számottevő hányadát kielégíthetnék. A nehéz helyzetben lévő családok a piaci lakbéreket nem tudják megfizetni, még a lakásfenntartási támogatás igénybevételével sem.

S ha már bérlakáshoz alig lehet hozzájutni, nézzük, vajon milyen támogatást kaphatnak a családok saját tulajdonú lakások megszerzéséhez. A gyermekes családok igénybe vehetik a lakásépítési kedvezményt, amely egy gyermek esetén 200 000 forint, két gyermeknél 1 200 000 forint, három gyermeknél 2 200 000 forint, s minden további gyermekre plusz 200 000 forint. Sok család szívesen tekintené ezt a gyermekek lakhatását biztosító szociálpolitikai eszköznek, s megvásárolna egy használt panellakást, hogy a gyermekeit egészségesebb, rendezettebb körülmények között nevelhesse. Mivel azonban támogatás csak új lakás építéséhez vagy vásárlásához jár, úgy vélem, ez elsősorban a lakástermelést fokozó piaci eszközként működik, s csak másodsorban szociálpolitikai támogatásként.

E deklarált céljától eltérő hatásáról számos szerző több tanulmányban írt. Hegedűs József és Tosics Iván kutatásaira és elemzéseire hivatkozom, akik kifejtették, hogy az új lakás építéséhez szükséges kb. 40 százalék készpénzt csak a tehetősebbek tudják előteremteni, rendszerint támogató, jó anyagi kondíciókkal rendelkező családi háttér segítségével. Egyértelműen megállapítható tehát, hogy azokat segíti tovább az állam, akiket már a család is megse-

gíttett.¹ S akiknek nincs ilyen háttérük? Értük sokat tehet egy átgondolt, a legelesettebb polgáraiért is felelősséget vállaló helyi lakáspolitikai.

1. A program születése

Kiskunhalason is sok olyan család van, amelyben a szülők munkanélküliségük folytán nem hitelképesek, nem rendelkeznek tartalékokkal, több gyermek eltartásáról gondoskodnak, s nincs megfelelő lakásuk sem. A nehézségekkel küzdő családok sorra jelentek a Városi Önkormányzat Családsegítő Szolgálatánál. Az egyes esetekben próbáltak valamilyen segítséget nyújtani, például krízislakást biztosítottak, de a hasonló problémák felvetették a közösségsszervező tevékenység igényét. Ennek többféle stílusa vagy szerepe létezik. „Az adott szerepet az éppen aktuális munka jellege határozza meg. Egy közösségi ügy számos feladat elvégzését igényelheti, amelyek rendszerint szükségessé teszik, hogy a közösségsszervező különféle szerepekbe bújjon.”²

Az ismert szerepek közül a Családsegítő Szolgálat vezetője a „szociális tervező” és az „érdekképviselő” feladatait vállalta fel. Összegyűjtötte a lakáshelyzet megoldatlanságával és a kliensek egyéb szociális problémáival kapcsolatos tényeket s kutatta az ésszerű megoldási formákat. Programot dolgozott ki és megkereste az anyagi támogatás forrásait. Felvállalt egy aktív, irányító szerepet, amelyben az adott lakossági csoport érdekképviselőt látta el s teszi ezt a program befejezéséig. Közben a „képessé tevő” szerepköréből is igyekszik bizonyos elemeket felhasználni, hogy a projekt végére egymást támogató közösség alakuljon ki és javuljon a családok érdekérvényesítő képessége.

Szociális lakásépítési programot tervezett, s hihetetlen energiával belekezdett a szövetségesek keresésébe és a megvalósításba. Beavatott a részletekbe, s hozzájárult a bemutatásához. Szeretné, ha országsszerte sokan merítenének ebből ötletet és erőt, s a helyi viszonyok mérlegelésével próbálnák alkalmazni. Természetesen csak ott, ahol sikerül megteremteni a program végigvitelének garanciáit. Ellenkező esetben ugyanis szörnyű károkat okozhat. A célkitűzését így fogalmazta meg: „Maradhassanak együtt azok a családok, amelyekben a szülők alkalmasak a gyermekek nevelésére, s ahol a veszélyeztetés oka a lakáshelyzet megoldatlansága és egyéb anyagi hiányok!” Rövid esetismertetéssel szemlélteti, hogy mi sarkallta őt megoldások keresésére.

Égészséges, nyolc általánost végzett szülők három gyermeket nevelnek. Az anya GYET-en van, az apa betanított munkás, állandó munkaviszonya van. Eddig az apa édesapjának házában családtagként laktak, de az édesapa elhunyt, s lévén több örökös, el kellett adni a lakást. A ráeső örökség összege kb. annyi, hogy hozzávetőlegesen fél évi albérleti díjra lenne elegendő, ha kapnának albérletet. Így időlegesen barátoknál húzzák meg magukat. Az eddigi szorgalmas munkával megszerzett ingóságait kénytelenek eladogatni

¹ Lakáspolitikai a rendszerváltás után. Beszélgetés Hegedűs Józseffel és Tosics Ivánnal. *Társadalmi Szemle* 1994, 2.

² *A szociális munka elmélete és gyakorlata III.* Szerk. Gosztönyi Géza. Semmelweis K. 1994.

vagy megőrzésre valahová bekönyörögni. Az életmódbeli törések sorozata ezúttal igen nagy sebességgel beindul. A családtagokon túl alkalmazkodni kell a befogadó családok tagjaihoz, szokásaikhoz. Gyakran óvodát és iskolát kell változtatni a költözések miatt. A zsúfolt hajlékba nem szívesen térnek haza sem a szülők, sem a gyerekek. Irány az utca, a csavargás, a házon kívüli „programok”, kicsiknek és nagyoknak egyaránt.

Nagy segítség, ha a településen jó a szociális munka színvonala és idejében áll az immár veszélyeztetett család mellé a szociális munkás. Mi lenne a hatékony segítség? Mire irányuljon a szociális munkás figyelme a szokásos mentális segítségen túl? Ennek a családnak lakásra, biztonságra, figyelemre, válságkezelésre van szüksége. Tételezzük fel azt, hogy a szülők nem vétkek abban, hogy krízishelyzetbe kerültek és nem tudják az alapvető lakhatási minimumot biztosítani gyermekeiknek. El kell fogadnunk, hogy ez a program azokat a családokat támogatja, amelyek emberileg, az életvitelük alapján alkalmasak lennének a gyerekeik nevelésére, megfelelő szociális környezetben szívesen és aktívan együttműködnének a szociális munkással.

2. A lakásépítési program bemutatása

Ez a projekt a probléma kezelésének egyik módszere. Nem mindenható, s a korlátozott kapacitás miatt önmagában természetesen nem képes megoldani Kiskunhalas lakásgondjait. A lehetőségek palettáját azonban színesíti. Példamutató kezdeményezésnek, nagy erőfeszítésnek tartom. Nyomon követtem az indulástól kezdve, így vázolni tudom az elképzeléseket, terveket és az 1995-ben lejegyzett gondolataimat is.

2.1. Az erőforrások számbavétele

A szövetségesek keresésekor sikerült megnyerni a városi önkormányzatot, amely hajlandó anyagi áldozatokra a nehéz helyzetű családok lakhatási lehetőségének megteremtéséért.

Indulásként az önkormányzat létrehozta a dr. Monszpart László Szociális és Egészségügyi Alapítványt. Az önkormányzat az alapítvány rendelkezésére bocsátott húsz lakótelket, amelyek megfelelnek a helyben szokásos telekméreteknél, vízzel, villannyal ellátottak. Térítésmentesen biztosította az építetőknek a két szoba, lakókonyha, éléskamra, fürdőszoba, WC, előszoba felosztású lakás engedélyezett terveit. Ezen kívül még a tetőtér is beépíthető, de ez már a családok teherbíró képességétől függ, valószínűleg évek múlva kerül sorra. Az állami normatív támogatásból az önkormányzat további segítséget biztosít a lakásépítési támogatáson kívüli 35 százalék saját részhez, ahol feltétlenül szükséges.

A lakásépítés és vásárlás helyi támogatásáról szóló, 1995-ben érvényes rendeletről csak azokat a részeket emelem ki, amelyek a most bemutatott program szempontjából lényegesek.

1. § (1) b „Helyi támogatás nyújtható átlagos költségű lakás vagy családi

ház építéséhez, amennyiben az építés készültségi foka olyan mértékű, hogy a kapott helyi támogatás felhasználásával a használatbavételi engedély megszerzhető. Indokolt esetben – tekintettel arra, ha pénzügyi vagy munkáltató további lakásépítési hitel folyósításának fedezetül elfogadja – a helyi támogatás építési telek megvásárlásához, alapozási munkálatok megkezdéséhez is nyújtható, amennyiben a lakás vagy családi ház felépülése biztosítottnak látszik.”

1. § (2) b „Támogatás csak Kiskunhalas Város közigazgatási területén fekvő ingatlan megszerzéséhez adható, amennyiben a kérelmezőnek – kivéve a 2. § (1) bekezdés e) pontjában megjelölt kérelmezői kört – legalább 5 éve tényleges lakóhelye, tartózkodási helye és munkahelye Kiskunhalason van.”

2. § (1) „Helyi támogatás adható:

- a) családok, fiatal házaspárok első lakáshoz jutásának elősegítéséhez;
- b) családok első lakáscseréjéhez;
- c) gyermeküket egyedül nevelők lakásgondjának megoldásához;
- d) egyedülállók lakásgondjának megoldásához;
- e) városi érdekből, a letelepedni kívánó szakemberek számára.”

3. § (1) a „A helyi támogatás mértéke építés esetén az építési költség legfeljebb 30%-a, de nem haladhatja meg az 500 000 forintot.”

(Megjegyzés: gyakorlatilag maximum 200 000 forint realizálható a forrás és igény összevetése után.)

4. § (1) „A támogatás formája:

- a) visszatérítendő kamatmentes kölcsön;
- b) vissza nem térítendő támogatás;
- c) visszatérítendő és vissza nem térítendő támogatás együttesen.”

További helyi erőforrásként értékelhető, hogy az alapítvány kuratóriumának elnöke vállalta a program koordinálását. Az alapítvány biztosítja a két építészvezetőt, akik közül az egyikük feladata a műszaki vezetés, másikuké a pénzügyi ügyintézés. Az OTP természetesen minden ügyféllel külön szerződést kötött, majd az építőközösség tagjai megbízták a pénzügyi ügyintézőt a pénz kezelésével. Ez is nagy segítséget jelent, mert a jogszabályok és a pénzügyi intézmény által követelt papírhalmomban az építetők többsége nehezen igazolná el. Az alapítvány a szakmunkák elvégzéséhez kőműveseket és más mesterembereket alkalmaz. Az építetők a munkadíjat az alapítványba fizetik. A szociális lakásépítési programmal sokfelé pályáztak. A pályázatok körét az is bővítette, hogy a lakások fele cigány családoké. Végül egy holland szociális célú alapítvány támogatását nyerték el 6 millió forint összeggel. Minden építetők pénzét külön könyvelik. A 6 millió forint támogatást is szétosztották (szétkönyvelték).

Saját megtakarítás szinte nem is létezik, hiszen majdnem minden családban már hosszabb-rövidebb ideje emésztik a tartalékokat a munkanélküliség. A különböző családok esetében eltérő saját forrást jelentenek a következők:

- a) az önkormányzati bérlakás leadásánál a „lelépés” összege;
- b) néhány munkahely még tud munkáltatói támogatást nyújtani, 40–80 ezer forintig;
- c) a családok által elvégzett munkát az OTP az összes költség 10 százalékaig elismeri;

d) a térségben hagyományos építési technológiát választanak. Ehhez a vályogot saját maguk verik ki, amelyhez az önkormányzat agyagos területet biztosít;

e) az építőközösség tagjainak szaktudását egymás között forgatják, nagy szerepe van a vidéken hagyományos „kalákának”;

f) az állami erőforrások közül az egyéneknek nyújtott lakáscélú támogatások jelentik a legtöbb pénzt. A szociális lakásépítési program többgyermekes családoknak szól. Mivel többnyire hitel- és törlesztésképtelenek, ezért csak a lakásépítési kedvezményt lehet ezek közül felhasználni.

Az erőforrások felvázolása után élesebb kép rajzolódik ki a város lakáspolitikájáról. Kiskunhalason sem áll rendelkezésre sok pénz a lakáskérdés megoldására. Nem tudnak szociális bérlakásokat építeni, de valahogyan gondoskodni akarnak a sokgyermekes családokról. Úgy gondolják, hogy a legeltesettebbek is a város polgárai, akiknek lakni kell valahol. A városnak pedig sokkal kevesebbe kerül, ha hozzásegít húsz családot ahhoz, hogy mintegy „lehívjanak” a központi költségvetésből több mint 44 millió forintot lakásépítési kedvezmény címén, mintha ezeknek a családoknak más módon próbálná rendezni a lakásproblémáját. Mindig az aktuális jogszabályi környezetben kell megkeresni a hozzáférhető megoldásokat. Eredményként a gyermekek neveléséhez jó feltételeket biztosító, értékes lakásokkal gyarapodnak a polgárok és ezáltal gazdagabb lesz a város is.

2.2. Az építőközösség tagjainak kijelölése

A program széles körű nyilvánosságot kapott a helyi sajtóban és rádióban. Ennek megfelelően többszörös volt a jelentkezők száma. A jelentkezés kritériumai a következők voltak:

- a) helybeli születésűek vagy tíz éve helyben laknak;
- b) szociális bérlakásra várnak vagy le szeretnék adni a magas rezsijű bérlakást és két-három gyermeket nevelnek;
- c) vállalják az alapítvány által szabott feltételeket: időben elvégzik a szükséges segédmunkákat az épülő házban; kivetik a szükséges vályogot vagy olyantól vásárolják, aki tagja az építőközösségnek; a legkisebb gyermek nagykorúságáig nem adják el a házat, oda idegeneket nem fogadnak be; ha mégis mulhatatlanul szükségessé válik az eladás, elismerik az alapítvány elővásárlási jogát; válás esetén a családot elhagyó fél a gyermekek javára lemond a részéről.

A túljelentkezés miatt a felsoroltakon kívül kénytelenek voltak az elbírálásnál egyéb kritériumokra is figyelni. Előnyben részesültek azok a családok, amelyek

- három vagy több gyermekről gondoskodnak;
- nagyon magas albérleti díjat kénytelenek fizetni;
- többedmagukkal nagyon zsúfolt helyen élnek;
- fogyatékos vagy súlyosan egészségkárosodott van a családban;
- állami gondozottak voltak;
- több éve nyilvántartott lakásigénylők.

A lakásépítési programban való részvételtől a dr. Monszpart László Alapítvány kuratóriuma döntött. A kijelölés után a feltételeket írásban rögzítették. A kiválasztásnál meg kell említenem, hogy bármilyen nehéz helyzetű kétgyermekes család nem kerülhetett be. A lakásépítési kedvezmény a finanszírozhatóság biztonságát jelenti, s a két gyermek esetén igénybe vehető összeg nem elegendő. Egyéb kölcsönök felvételéhez az alapítvány nem járult hozzá. A fizetéseképtelenné válás és a lakás elárverezésének kockázatát ebben a programban teljes mértékben kizárják.

2.3. Az építkezés ütemezése, technológiája és garanciái

Első lépésben, a feltételek elfogadása után, az alapítvány az építetők tulajdonába adta az építési telkeket, e programban ingyenesen. Elkészíttette a névre szóló építési engedélyeket.

Az építőanyagot nagy tételben kedvezményesen vásárolják a mai napig is. A pénzt az alapítvány kezeli és a pénzügyi felelős az építőközösség megbízottjával együtt minden család „kasszájából” annyit vesz ki, amennyi anyagot vásárolnak vagy szakipari munkát végeznek a házon.

Az általuk alkalmazott technológiával és munkaszervezéssel a 71 négyzetméter alapterületű tetőtérbeépítési lehetőséggel felépülő házak becsült építési költsége 3,4–3,6 millió forint. Ebből minimum 2,2 millió forintot a lakásépítési kedvezmény fedez. A holland alapítványtól származó családonkénti 300 ezer forintból kell elkészülnie az alapozásnak és a lábazatnak. Az ásást mindenki maga végzi. Az alapozást viszont csak szakember készítheti, mivel masszív, az építési szabványnak megfelelő alapra van szükség. A különös figyelmet indokolja a vályogfal, amely feltételezi a tökéletes szigetelést. A saját erő ebben a szakaszban a mesterek melletti segédmunka.

Az alapítványi támogatással és a saját munkával el kell jutni az OTP által 35 százalékosnak elismert készültségi fokra, ami azt jelenti, hogy készen van az alap és a felmenő falak a betonkoszorúig. A jogszabály szerint a lakásépítési kedvezmény folyósítása már akkor elkezdhető, amikor „az építetők a kedvezményen és pénzügyi kölcsönön kívüli eszközeinek legalább egyharmadát a lakás építésére már felhasználta”. Az építetőknek viszont előnyös a fent jelzett készültségi fok 35 százalékos elismerése, mert a saját munka aránya ebben a szakaszban a legnagyobb (ásás, betonozás, vályog előállítás, segédmunka a falazásnál), s így a többi költséget teljes mértékben fedezi a lakásépítési kedvezmény összege. Ezért csak ekkor kezdik igénybe venni a pénzt.

A munkát 1995-ben kezdték el és 1997. december 31-ig be kell fejezni. Az építés neuralgikus pontja a lakhatási engedély kiadása. A lakásépítési kedvezmény ugyanis csak ennek birtokában válik ténylegesen kedvezménnyé, hiányában viszont az óriási pénzösszeg kölcsönnek minősül. Annak pedig árverezés lehetne a következménye, mert a törlesztő részleteket nem tudnák fizetni. Ezen az építkezés tehát nem hiúsulhat meg, többek között ezért is szükséges a garanciák beépítése.

A pénz alapítványi kezelése, a munkák koordinálása, az olcsóbb vásárlás,

a hasonló ütemű haladás egymás segítségével, a jó és elkötelezett szakembergárda kiválasztása, a családok problémamegoldó és érdekérvényesítő képességének erősítése mind a garancia egy-egy szeletét jelenti. Emellett az építőközösség független szakértőt bízott meg, aki az építkezés során folyamatosan ellenőrzi a pénzügyeket.

Az alapítvány jogi eszközökkel is biztosítani akarja, hogy a felépülő lakások ne válhassanak anyagi haszonszerzés eszközeivé, hanem a gyerekek felnevelését szolgálják. Bizonyára sok jogász belekötne néhány feltételbe, amelyet minden építetőnek vállalnia kellett. Ilyen az értékesítési tilalom és az alapítvány elővásárlási joga, valamint válás esetén a gyermekek javára történő lemondás a tulajdonrésztől. Válásnál a Polgári Törvénykönyvre és a bíró felelősségére, az értékesítési tilalomnál a jelzálog intézményére hivatkoznak, amelyek szükségtelenné teszik a jelzett feltételek szerződésbe foglalását. Az egyéni szabadság, a tulajdonnal való rendelkezés szabadsága szempontjából vitatható, hogy a tulajdonos a házba idegeneket nem fogadhat be. Emögött az rejlik, hogy mindenáron meg akarják akadályozni, hogy a rokonok és ismerősök népes családjukkal betelepédjenek akár más településekről is az új lakásokba. Ez a gyerekek nyugodt pihenési és tanulási feltételeinek megszűnéséhez és a házak gyors lepusztulásához vezetne. Mindkettő ellentmond az alapítványi céloknak.

Mindez túlbiztosítás lenne? Az alapítvány vállalja ezt is. Minél kevesebb kiskaput akarnak hagyni. A programot a gyermekvédelem igen hatékony és humánus eszközének tekintik, s ténylegesen az is. Úgy gondolják, hogy akár túlzott garanciákkal is, de a lényegét meg kell óvni. Másrészt nem árultak zsákbamacskát, a jelentkezők ismerték és elfogadták a feltételeket.

Bár a fejezetcímbe a garanciát az építkezés sikeres befejezésére írtam, egy kicsit tágabb értelemben is létezik. Garancia arra, hogy az ezekben a családokban növekvő gyermekek nem lesznek állami gondozottak. Érdemes itt visszagondolni a rövid esetismertetésre. Sok olyan család van, amely a lakhatás feltételeinek hiánya miatt afelé sodródik, hogy a gyermekek állami gondoskodásba kerülnek. Ők nem egyszer azt a választ kapják az illetékes önkormányzatoknál, hogy nincs lakás és nincs pénz a támogatásra. Az anyagi nehézségek miatt működésképtelenné váló, de egyébként megfelelő nevelést, törődést, szeretetet biztosító család előnyét senkinek sem kell bizonygatni az állami gondoskodással szemben. Szűkítsük le ezért a kérdést csupán a gazdasági tényezőkre! Ha egy családból három gyermek nevelőotthonba kényszerül, akkor az 1995-ben érvényes 245 ezer forintos gyermekvédelmi normatívával számolva is egy évben 735 ezer forintba kerül a nevelésük. Nevelőotthonban már 1994-ben is jóval 300 ezer forint felett volt ez az összeg, amelyet különböző átcsoportosításokkal biztosítani kellett. A lakáshelyzet természete pedig olyan, hogy a szegény ember esetében nem fog önmagától megoldódni. Ettől kezdve lehet a fenti összegeket meg kell szorozgatni öttel, tízzel, tizenöttel és máris kiderül, mennyibe kerül hosszú távon a költségvetésnek, ha az ellehetetlenült önkormányzat kénytelen kimondani a családnak a szót: *nincs*. Ráadásul ezen a nehezen megszületett gyermekvédelmi törvény is csak akkor tud változtatni, ha a tetszetős passzusok mellé állami pénzeszközöket is biztosítanak. Ahogyan az általam bemutatott kiskunhalasi példa

is mutatja, szükség van az önkormányzati kezdeményezőkézségre, felelősségvállalásra.

2.4. Tapasztalatok a projekt félidején túl

Ezt a fejezetet a helyszínen 1997. március 4-én tett látogatásom, az építkezésben részt vevő családokkal készített interjúk és az építkezést koordináló kuratóriumi elnök beszámolója alapján készítettem el.

A tervek némiképpen módosultak, de lényegi vonatkozásai megmaradtak. Az első lépcsőben az önkormányzat tíz telket biztosított a város egyik részén a cigányok, tíz telket a város másik részén a nem cigányok részére. Mindkét területen már elkészült nyolc lakás vagy legkésőbb a nyáron beköltözhetővé válik. Néhány lakásban már laknak, kettőben még most falaznak, a többiek a vakolás és festés stádiumában vannak. Elkészültek viszont olyan házak – alapítványi segítséggel –, ahol a családnak volt telke, az építkezéshez viszont nem tudtak volna másként hozzákezdeni. Így a hollandoktól elnyert pályázatban szereplő 20 lakás felépítését teljesíteni tudják 1997. december 31-ig, a projekt végéig, sőt néhány hónappal korábban.

Az alapítvány a lakhatási engedély kiadásáig koordinálja az építkezést és az anyagi eszközök is addig elegendők. Ez azt jelenti, hogy szilárd burkolattal látják el, kívül-belül vakolják és egy soron festik, vízvezetékekkel, szennyvíz-elvezetéssel, villannyal szerelik fel s beépítik a WC-kagylót és a mosdókagylót. A többi felszerelés és a burkolás a tulajdonosok feladata. Aki tudott takarékoskodni, az színvonalasan, aki nem, átmeneti megoldásokkal veszi birtokba az új lakást. A gyönyörű otthon kialakításának lehetősége adott, mivel az elkészült munkák, a beépített anyagok jó minőségűek (például szépen megmunkált fenyőfa ajtók stb.). Mindenütt a földszint készült el, a tetőteret később önállóan beépíthetik. A gáz bevezetésének lehetősége adott, de most csak két család veszi igénybe, hiszen ezt maguknak kell finanszírozniuk.

A programba bekerülők között voltak olyanok, akik később kimaradtak. Ők olyan cigányok, akik időközben úgy döntöttek, nem akarnak cigányok szomszédságában építkezni. S volt olyan is, aki ölbe tett kézzel akarta kivárni, míg az ölébe pottyan a lakás. A helyükbe lépők kiválasztása, a telek átrása több hónapos késlekedést okozott, ezért nem tudtak hasonló ütemben haladni.

A családokkal készített interjúk alapján előfeltevéseim egy része beigazolódott, másik része teljes mértékben megdőlt.

A cigány családok többsége négy gyermekkel költözik az új házba. Az anyák GYES-en vagy GYET-en vannak, az apák évek óta munkanélküliek. Korábban folyamatos munkaviszonnyal rendelkeztek. Van, akit szezonmunkában foglalkoztatnak. Az önkormányzat pedig annyi ideig biztosít a számukra közhasznú munkát, hogy jogosultak legyenek a jövedelempótló támogatásra. Egy apa a munkanélküliek átképző tanfolyamán tanul. Közülük még csak egy család költözött be. Az előző lakásuk és a többiek jelenlegi lakáshelyzete nagyon rossz. A megkérdezettek egyike szolgálati tanyán lakott,

ahol nem volt víz, villany és igen sok patkány tanyázott. A másik család az apa szüleivel lakik együtt, tizenöten egy szoba-konyhás lakásban. A harmadik szívésségi lakáshasználó egy rokon rossz állagú melléképületében. Laknak önkormányzati szükséglakásban, kiürült iskolában és aládúcolt műemlékházban is. Közülük egyetlen család sem engedheti meg magának, hogy albérletet fizessen. Az építkezés elkezdéséhez nem rendelkeztek saját tőkével, de erre nem is volt szükség. Néhányan próbáltak takarékoskodni a burkolásra és a lakás berendezésére. Mindenki úgy nyilatkozott, hogy a projekt nélkül sok év múltán sem tudtak volna javítani a lakáshelyzetükön.

A nem cigány családok általában három gyerekkel, egy család öt gyermekkel költözik be. Az apák közül három munkanélkülin van, egy értelmiségi, a többiek betanított munkásként dolgoznak. Az anyák szintén GYES-en vagy GYET-en vannak. Négy család már beköltözött.

Az építkezést megelőző lakhatási lehetőségükre jellemző, hogy többségük 8–15 ezer forint albérleti díjat fizet. Egy család családtagként szoba-konyhás lakásban, egy pedig tanácsi bérlakásban él. A családi összjövedelmük felét a lakhatás költségei emésztik fel. Az indulásnál nem rendelkeztek saját tőkével, de többnyire takarékoskodtak a befejező munkálatokra. Közülük egyetlen család tudott volna néhány éven belül önerőből is javítani a lakáshelyzetén.

Beigazolódtott, hogy olyan családok jutottak így önálló lakáshoz, amelyek e közösségi forma nélkül nem tudták volna igénybe venni a lakástámogatási rendszer lehetőségeit. A közösségi munka elérte fő célját. Sikerült lakáshoz juttatni reménytelen helyzetben lévő családokat.

A közösségi munkával kapcsolatos másik előfeltevés, miszerint a projekt végére egymást támogató közösség alakul ki, sajnos megdőlt. Az első hetekben még lelkesen dolgoztak együtt az alapok ásásánál, be tudták vonni a családot is. Később a rokonok időnként még bekapcsolódtak a munkába, de az építőközösség tagjai alig segítettek egymást. Irigykedtek, ha valaki jobban haladt, s ha több ember munkáját igénylő szakaszhoz érkezett, nehezen tudott megegyezni a többiekkel. Arra hivatkoztak, hogy biztosan a másik sem segít majd, ha nekik lenne szükségük erre. Előfordult, hogy az egyik házba már bekötötték a villanyt. A szomszédhoz szerelő jött, s rövid időre áramot kért. Nem kapott még a többszörös díj ellenében sem. Valakinek kiszállították a vályogot, lerakásra várt. Nem sikerült összeverbuválni a rakodó csapatot, s a szállító kiborította. Több százezer forint értékű vályog ment tönkre. Amikor már látszott, hogy ház lesz abból, amiben korábban nem is hittek, a rokonok segítő szándéka is csökkent. A hozzáállásukat ez jellemezte: „a tiéd lesz, csináld te!”.

Elgondolkodtam azon, miért alakult ez így. Talán kevés volt a saját erőfeszítés, nem érezték a közös kockázatvállalás felelősségét, mindenben garanciát jelentett az alapítványi szervezés. Nem kellett tőkét befektetni, csak munkát. Ez nem lenne baj, hiszen egyébként kimaradtak volna ebből is. Javaslatom egy olyan megállapodás, amely szerint a saját tőkerészt meghatározott időmennyiségű – nem a saját lakásban végzett – közösségi munkával lehet kiváltani. Úgy gondolom, tartást ad a „nem ingyen kapom, teszek érte” tudata. Így viszont több megnyilvánulásukból is kiderült: nem lehet gond,

úgyis mindent elrendez az alapítvány. S mint ahogyan sokszor előfordul, ha az emberek viszonylag kis erőfeszítéssel értékes dolgokhoz jutnak, előbukkan a „nekem ez jár” szemlélet. Az építkezést koordináló, a családokkal családsegítói minőségében rendszeresen foglalkozó kuratóriumi elnöktől kitartó munkát, állandó odafigyelést igényelt, hogy csírájában fojtsa el ezt a szemléletet. A házak így határidő előtt felépülnek. A közösség viszont – ahol egymás gyerekeire vigyáznak, tájékoztatják a másikat munkalehetőségekről és olcsó beszerzési forrásokról, gyerekruhát és receptet cserélnek, megszerelnek egymásnak ezt-azt, ki mihez ért alapon, közösen járdát építenek és udvart parkosítanak – nem alakult ki.

A közösségi munka különféle szerepei sokféle módszert igényelnek. Itt a különböző közösségi munkás szerepeket egyetlen ember vállalta fel. A sokféle szerep betöltése szükségszerűen szerepkonfliktust okoz és szinte lehetetlen az összes cél elérése. E projektben a fő célt sikerült megvalósítani. Ennyi feladat éppen elég egy ember számára, a többi közösségi munkás szerepre célszerű másokat keresni. A közösségi szociális munka eszköztára főként a külföldi szakirodalomból ismert, kevés még a hazai tapasztalat. Ezek összegyűjtését és elemzését nagyon fontosnak tartom.

2.5. További tervek, helyi szociálpolitikai eszközök

Kiskunhalason folytatódik a szociális lakásépítési program. A sikerek láttán az önkormányzat további huszonnyolc lakás felépítéséhez közművesített telkeket szándékozik átadni az alapítvány részére. A terveket átdolgozták, s így 71 négyzetméteres földszinti és 48 négyzetméteres tetőtéri lakások építését kezdik majd el. A második szakaszba be tudnak kapcsolódni a kétgyermekes családok is. Már most sokan jelentkeznek a Családsegítő Szolgálatnál. A részvételről a kuratórium fog dönteni.

Az elmúlt két évben a leszakadó, nehéz helyzetbe kerülő emberek lakhatási lehetőségét biztosító szociális ellátó hálózat sokat fejlődött Kiskunhalason. A Hajléktalan Szállón 35 férfit tudnak elhelyezni, az Anyás Krízisotthon 18 férőhelyes, az Ifjúsági Átmeneti Szállón 9 fő elhelyezését biztosítják. A Családos Krízisotthonokban 10 család (38 fő) lakik.

Mindehhez kapcsolódik az alapítványi krízisellátás, amely 26 családot (130 fő) helyezett el az alapítvány tulajdonában lévő, bérelt vagy a gondnokoltak vagyonhasznosításához kapcsolódó otthonokban. A „Félutas Ház” ti zenhat személy elhelyezését szolgálja. A krízisellátásban a családokkal a Családsegítő Szolgálatnál dolgozó szociális munkások, szociális szervezők, mentálhigiénés szakemberek és szociális asszisztensek foglalkoznak.

A városban ma már csak 4–5 önkormányzati lakás szabadul fel egy évben. A lakásprivatizáció 1230-ról 473-ra csökkentette az önkormányzati bérlakások számát. Szociális bérlakást nem építenek, ehelyett a dolgozatomban bemutatott megoldásokat alkalmazzák.

Összegzés

Dolgozatom összegzéseként megállapítható, hogy ma Magyarországon nem létezik átgondolt, működőképes lakáspolitikai koncepció. A gyakran egymásnak ellentmondó próbálkozások nem viszik előre a kérdés megoldását. Annak ellenére, hogy az állami költségvetés lakástámogatásra fordított kiadásai (kamattámogatás, adó-visszatérítés, lakásépítési kedvezmény) igen magasak voltak az előző években is, tovább romlottak az önálló lakás megszerzésének esélyei. Ezeket az állami támogatásokat nem tudják igénybe venni a társadalom szegényebb rétegei, de a leszakadófélben lévő alsó középosztály is egyre kisebb eséllyel képes erre.

Az önkormányzatok is nehéz helyzetben vannak. A lakásprivatizáció befejezése után európai mércével mérve is nagyon kevés a közösségi tulajdonban maradó lakások aránya. Jobb arány esetén sem biztos, hogy a szociális bérlakás iránti jogos igényeket ki tudnák elégíteni. Talán még akkor sem, ha a rendszerbe beépítenék a jogosultság fennállásának néhány évenkénti felülvizsgálatát és ezáltal némi mobilitást biztosítanának a bérlakás-szektorban. Ez egy jól prosperáló gazdaságban, ahol a polgárok évről évre gyarapodnak és nem szegényednek, megoldást jelenthet. Ma még nem, de néhány év múlva szerény mértékben nálunk is növelhető lenne így a lakásmobilitás.

Nagy kezdeményezőkézségre, kreativitásra és kitartásra van szükség, ha egy önkormányzat a mai viszonyok között lakáshoz akarja juttatni a legelesettebb családokat is. A sikeres projekt bizonyítja, hogy Kiskunhalason megtalálták ennek a módját. Ehhez azonban nélkülözhetetlen volt a közösségi szociális munkás, aki felmérte a közösség szükségleteit, tervet dolgozott ki, ehhez megnyerte az önkormányzatot, pályázati pénzt szerzett és mindvégig koordinálja a munkát. Ezek a családok e közösségi forma nélkül nem tudtak volna lakást építeni. Ahhoz, hogy az állami lakástámogatást el lehessen téríteni megszokott útvonaláról a szegények felé is, szükséges a közösségi szociális munka.

A bemutatott projektet olyan modellnek tartom, amely mások számára is követhető. A tapasztalatokat azért is érdemes lenne felhasználni, mert voltak az országban olyan kezdeményezések, amelyek kudarcba fulladtak. Egy működő modellt követni mindig egyszerűbb, mint újat kitalálni és az útvesszőket elkerülve végigvinni. A projekt modellt nyújt annyiban is, hogy ezek nem kompromisszumszülte, csökkent értékű képződmények, mint amilyenek az emlékeinkben élnek az elmúlt évtizedek szociális lakásépítési programjairól, hanem a kor színvonalának megfelelő, értékes lakások.

Kiskunhalason nagyon ügyesen alkalmazták a pozitív diszkriminációt, így nem teremtettek a lakosság körében cigányellenes hangulatot. A programot a rászoruló családoknak hirdették meg. A cigányok a lakosságon belüli arányuknál jóval nagyobb mértékben vehettek részt az építkezésben, mivel a lakások fele az ő tulajdonukba került. Nincsenek pontos adataim, de a város szakembereivel lezajlott beszélgetéseimből arra következtetek, hogy az összes rászoruló család között is kisebb a cigányok aránya, mint amilyen arányban a programba bekerültek.

Modellértékű, hogy milyen ismeretekkel, készségekkel kell rendelkeznie

a lakáskérdésben feladatokat vállaló szociális munkásnak és mi mindent kell tennie. A projekt tapasztalatai alapján az optimális tudás a következő képet nyújtja:

1. A szociális munkás szociológiai, jogi, szociálpolitikai ismeretekkel rendelkezik az adott tárgykörben.

2. Feltérképezi az igénybe vehető állami és önkormányzati erőforrásokat.

3. Összegyűjti a közös problémával küszködő emberek gondjait, felméri a szükségleteiket, összeismerteti egymással ezeket az embereket.

4. Más szakemberek segítségével lakásprogramot dolgoz ki, s szövetségeseket keres annak megvalósításához.

5. Figyeli és felhasználja a pályázati lehetőségeket.

6. Felméri és aktivizálja a közösség tagjainak erőforrásait.

7. A projekt tapasztalataiból kiindulva a közösségi szociális munkásnak igyekeznie kell más szociális munkásokat is megnyerni a közösségi ügynek, hogy meg tudják osztani egymás között a közösségi munka különböző szerepeit.

8. Ma olyan kevés a hazai tapasztalatokon alapuló közösségi szociális munka szakirodalma, hogy fontos a dokumentálás és ennek alapján a széles körű hasznosítás.

Megfontolásra ajánlom e projektet más önkormányzatokon kívül a gyermekvédelem területén dolgozó utógondozóknak is. Ők jól tudják, hogy nagyon sok nagykorúvá váló fiatal ott marad a városban, ahol nevelőotthonban vagy gyermekvárosban nevelkedett. Évekkel később két-három gyermekkel rokonoknál, ismerősöknél vagy olcsó, egészségtelen albérlésben tengődnek. Annyi pénzük nincs, hogy önállóan építkezni kezdjenek, s hozzájussanak az állami lakástámogatáshoz. Sok esetben az ehhez szükséges tapasztalataik és készségeik is hiányoznak. Ha egy közösségi szociális munkás vállalja a lakásépítési projekt vezetését ebben a körben, reményeim szerint talál megfelelő pályázati lehetőségeket, támogatókat, szövetségeseket.

Gyakran halljuk a családi krízisotthonokban dolgozóktól, hogy nincsenek meg a továbbléptetés feltételei, vagy hogy ezek nagyon nehezen teremthetők meg. Pedig a többgyermekes családok problémáira is lehetne hasonló megoldást keresni.

Amikor a projektet modellként ajánlom, meg kell említenem a buktatókat is. Erre a feladatra csak kitartó, energikus, jó kapcsolatokkal rendelkező, szervezni, vezetni tudó ember vállalkozhat, akinek a lendülete másokat is magával sodor.

Nélkülözhetetlen az önkormányzat áldozatvállalása, együttműködése, erejéhez mérten maximális támogatása. Itt is érvényes a tétel: az egy irányba ható erők összeadódnak, az ellentétes erők kioltják egymást. Egy erős ellentábor ellehetetleníti a munkát.

Az előre kalkulált, az építkezés első ütemének kivitelezéséhez (felhúzott falak) szükséges induló tőke nélkül kalandorság lenne bármit is elkezdeni. Bizonytalan, későbbi támogatásokra nem lehet alapozni. Vannak viszont pályázati lehetőségek, amelyeket érdemes megpróbálni. Az indulásnál a közművesített telek minimális feltétel, a majdani közművesítési ígéretek kevésnek bizonyulhatnak.

Az országban több helyen elhitték, hogy a lakásépítési kedvezményből majd felépíti a házakat az építési vállalkozó. Bebizonyosodott, hogy csak ebből a pénzből nem lehet eljutni a lakhatási engedély kiadásáig, s ez esetben a családoknak nyújtott lakásépítési kedvezmény kölcsönnek minősül, piaci kamattal. Ez megnyomorítja a családokat. A félkész házakat elárverezik, mivel képtelenek a törlesztést fizetni. A pénzből nekik nem jut, mivel rendszerint értéke alatt kel el az épület. A vállalkozó profitra is törekszik, s ez már nem fér bele a szűk költségvetésbe. Túlnyomórészt a lakásépítési kedvezményre alapozva csak közösségi formában, sok saját munkával, a gazdálkodás folyamatos közösségi kontrolljával lehet a házakat felépíteni.

A garanciák rendszerét célszerű alaposan végiggondolni és beilleszteni a projektbe. Enélkül előfordulhat, hogy „jósándékkal kövezgetik a pokolba vezető utat”.

Mindezek után bízom abban, hogy nem riasztottam el senkit, s inkább azt a meggyőződést erősítettem, hogy gondos tervezéssel a buktatókat is számításba lehet venni és előrelátóan elkerülni.

Látható, hogy mennyi mindennek kell együttesen teljesülnie ahhoz, hogy a szociálpolitikai célzatú támogatás a szegényekhez is eljusson. Ha lenne egy hosszú távú hatásvizsgálattal megalapozott, a gazdaság teherviselő képességéhez igazodó, a társadalom minden rétegével törődő, a kérdést komplex módon kezelő, átfogó lakáskonceptió, akkor a mindenkori költségvetés „lakás” című fiókjának tartalma a különböző vezércselek bevetése nélkül is a pozitív redisztribúciót szolgálhatná.

IRODALOM

- A jóléti állam. Szerk. Lévai Katalin, T-Twins, 1991.
- A Kormány 141/1994. (XI. 2.) rendelete a lakáscélú támogatásokról szóló 106/1988. (XII. 26.) MT rendelet módosításáról.
- A Lakásbérlő Egyesületek, Lakóközösségi Szervezetek Országos Szövetsége állásfoglalása az 5401. sz. törvényjavaslattal kapcsolatban. *Esély*, 1992, 4. 67–70.
- A magánszemélyek jövedelemadójáról szóló 1991. évi XC törvény módosításokkal egységes szerkezetben.
- A Magyar Nyugdíjas Egyesületek Országos Szövetsége állásfoglalása a lakáspolitika és lakásgazdálkodás reformjáról. *Esély*, 1992, 4. 59–66.
- A szociális munka elmélete és gyakorlata I. Szerk. Hegyesi Gábor–Talyigás Katalin. Semmelweis K. 1994.
- A szociális munka elmélete és gyakorlata II. Szerk. Tánczos Éva. Semmelweis K. 1994.
- A szociális munka elmélete és gyakorlata III. Szerk. Gosztanyi Géza. Semmelweis K. 1994.
- A 45/1995. (IV. 24.) Korm. rendelet a lakáscélú támogatásokról szóló 106/1988. (XII. 26.) MT rendelet módosításáról.
- A 80/1993. (XII. 29.) Korm. rendelet a lakáscélú támogatásokról szóló 106/1988. (XII. 26.) MT rendelet módosításáról.
- A 106/1988. (XII. 26.) MT rendelet a lakáscélú támogatásokról
- Az 1991. évi XXIV. tv.
- Az 1993. LXXVIII. lakástörvény (júl. 2.) a lakások és helyiségek bérletére, valamint elidegenítésére vonatkozó egyes jogszabályokról.
- Az 1996. évi CXIII. törvény a lakástakarék-pénztárakról.

- Az 5401. sz. törvényjavaslat a lakások és helyiségek bérletére, valamint elidegenítésükre vonatkozó egyes szabályokról. *Esély*, 1992, 4. 35–56.
- Berey Katalin: A lakáspolitikai stratégiák típusai. *Szociálpolitikai Értesítő*, Budapest, 1987, 1., 351–392.
- Berey Katalin: Területi önkormányzatok szerepe a városi lakásgazdálkodásban. *Társadalmi Szemle*, 1992, 10.
- Ernszt Gabriella: Mint cseppben a tenger. *Társadalmi Szemle*, 1992, 5.
- Ernszt Gabriella: Lakáspolitikai illúziók. *Társadalmi Szemle*, 1994, 6.
- Ferge Zsuzsa: *Szociálpolitika és társadalom*. T-Twins, 1991.
- Ferge Zsuzsa: Új társadalmi szerződés kell. *Társadalmi Szemle*, 1993, 8–9.
- Földházi Erzsébet: Lakótelep vagy gettó? *Szociológia*, 1989, 2.
- Hegedűs József–Tosics Iván: A magyar közösségi bérlakás-szektor kialakulása és mai dilemmái. In: ÉGSZI Gyorsjelentés, 1990. augusztus 22–31.
- Hegedűs József–Tosics Iván: Privatizáció a lakásrendszerben. *Esély*, 1991, 3. 60–66.
- Hegedűs József–Tosics Iván: Szakértői vélemény az 5401. sz. törvényjavaslathoz: a lakások és helyiségek bérletére, valamint elidegenítésére vonatkozó egyes jogszabályokról. *Esély*, 1992, 4. 71–84.
- Hegedűs József–Tosics Iván: Privatizációs dilemma a budapesti bérlakás-szektorban. *Szociológiai szemle*, 1993, 2.
- Hegedűs József – Tosics Iván: A kelet-európai lakásmodell felbomlása Magyarországon (1950–1989). In: XXX. 1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport (MTA Szociológiai Intézete és az MTA Társadalmi Kutató Központja, Budapest, 1994)
- Hegedűs József–Tosics Iván: Lakáspolitikai a 90-es években (kritikai elemzés). *Társadalmi Szemle*, 1994, 8–9.
- Hegedűs József–Kovács Róbert–Tosics Iván: Lakáshelyzet az 1990-es években. In: Társadalmi riport 1994. Szerk.: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György
- Hörcher Ferencné: Lakásgazdálkodás, területpolitika. *Társadalmi Szemle*, 1994, 5.
- Kaszás Iván: Politika–szociálpolitika–lakáspolitikai... na de mi lesz a bérlakásokkal? *Esély*, 1992, 2. 70–80.
- Kiskunhalas Város Képviselőtestületének 2/1995. (II. 24.) Ktr. sz. rendelete a lakásépítés- és vásárlás helyi támogatásáról.
- Kiskunhalas Város Polgármesteri Hivatal Családsegítő Szolgálatának pályázata a Soros alapítvány–cigányprogram pályázati felhívására.
- Kolosi Tamás: Kétharmados társadalom. *Társadalmi Szemle*, 1993, 11.
- Köszegfalvi György: Lakásellátottság és infrastruktúra-fejlesztés. *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Szerk.: Enyedi György, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993.
- Központi Statisztikai Hivatal: *Lakásstatisztikai Évkönyv* 1993.
- Ladányi János: Gondolatok Közép-Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. *Tér és Társadalom* 6., 1992, 3–4. 75–88.
- Matolcsy György: Gazdasági és társadalmi sokkterápiák 1990 és 1995 között Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1996, 5.
- Szabó Orsolya: *Tíz év múlva*. Helyzetkép a fiatalok lakáshoz jutásának esélyeiről Kiskunhalason. Szakdolgozat 1995.
- Szántó Gergely: Lakáspolitikai az 1990-es években. *Társadalmi Szemle*, 1994, 5.
- Utasi Ágnes: Lakásmód és privatizáció. *Társadalmi Szemle*, 1996, 6.
- Vági Gábor: *Az elosztás ideológiái*. In: V. G.: Magunk, uraim. Gondolat K. Budapest, 1991. 178–201.
- Vági Gábor: *Versengés a tervezésért*. In: V. G.: Magunk uraim. Gondolat K. Budapest, 1991. 178–201.
- Yossi Korazim: Amit a szociális munkásoknak a közösségi szociális munkáról meg kell tanulniuk a neokonzervativizmus korszakában. *Esély*, 1994, 5.
- Zombori Gyula: *A szociálpolitika alapfogalmai*. ELTE Hilscher R. Szociálpolitikai Egyesület, 1994.

DIÓSI ÁGNES

Esettanulmány a gyermekek mindenk felett álló érdekeiről

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata kimondja, hogy a gyerekeknek különös védelemre van joguk. A Gyermeki Jogok Egyezménye – egyebek közt – ezt a kívánalmat elégíti ki, amikor részletezi, miben is álljon ez a védelem. Az Egyezményt az ENSZ közgyűlése 1989-ben fogadta el, Magyarország 1990-ben csatlakozott hozzá.

Az Egyezmény a bevezetésben néhány alapelvet, fontos értéket, eszményeket fogalmaz meg.

Például:

„A családnak... meg kell kapnia azt a védelmet és támogatást, amelyre szüksége van ahhoz, hogy a közösségben szerepét maradéktalanul betölthesse.”

„A gyermek személyiségének harmonikus kibontakozásához szükséges, hogy *családi környezetben*, boldog, szeretetteljes és megértő légkörben nőjön fel.”

„A világ minden országában vannak különösen nehéz körülmények között élő gyermekek, és szükséges az, hogy ezeknek a gyermekeknek különös figyelmet szenteljenek.”

A gyermekek jogaiból az Egyezmény 1. része szerint:

„Az intézmények és hatóságok döntésükben elsősorban *a gyermek mindenk felett álló érdekeit* veszik figyelembe.”

Pszichológiai problémából fegyelmi ügy

Az eset, amelynek kapcsán a fent nevezett érdek érvényesülését vizsgálni kívánom, nevelőcsaládban élő, gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló gyermekekkel esett meg, akiknek gyámja az intézeti gyám.

Zsuzsi és Dezső negyedik, illetve harmadik osztályos gyerekek, ötödik éve nevelkednek D. M. hivatásos nevelőszülő családjában. Rajtuk kívül K. G. hétéves kisfiú, és a nevelőanya vér szerinti 16 éves lánya él velük együtt. Valamennyien testvéreknek érzik egymást, noha nem azok. A vér szerinti családok, emberi számítás szerint, nem fognak alkalmassá válni a gyerekek nevelésére. A nevelőanya úgy szervezi az életét, alakítja a lakáskörülményeit, hogy felnevelje és még azon túl is biztonságot nyújtó bázisa lehessen nevelt gyerekeinek. Egyedülálló asszony lévén, magánéletét is ennek a célnak ren-

deli alá. Női mivolta elsősorban és mindenek fölött az anyaságban teljesedik ki.

A legtöbb – egészségügyi és mentális – problémát a kicsi jelenti, az ő nevelése igényli a legtöbb figyelmet. A gyerek arra törekszik, hogy a többiekénél jobban beférkőzzön az anya szeretétébe, kiváltságokat eszközöljön ki magának.

Valószínűleg ez váltotta ki Zsuzsiból és Dezsőből, hogy elcsavarogjanak otthonról. Fel akarták hívni magukra a figyelmet, provokálni akarták az anyát. Ehhez még hozzájárulhatott Dezső élénk fantáziája – Párizsba szeretett volna eljutni –, és az is, hogy az akciónak nincs kockázata. „Úgyse kapunk ki” – nyugtatta meg Dezső Zsuzsit –, „Anyu úgyse ad vissza minket”. Visszatérésükkor mindegyik alkalommal fogadkozások hangzottak el. Úgy tűnt, az okos gyerekek belátják, mennyire veszélyes az ilyen kalandozás, mennyi izgalmat, fájdalmat okoznak vele az Anyunak, aki ezt igazán nem érdemli meg; és az okos Anyu is belátja, hogy nem célszerű ilyenkor a kicsire hivatkozni, aki ezt sose tenné vele.

Ám amikor negyedszer is elindultak világga a Ligetbe, és csak este kerültek elő, az anya és tanácsadója is úgy érezték, ennek fele se tréfa. S minthogy semmi konkrét sérelem, bántalom nem érte a gyerekeket, még egy rossz osztályzatot sem kaptak (ami egyébként sem volt soha oka büntetésnek), úgy vélték, az okok talán mélyebben rejlenek, s pszichológusra lenne szükség a feltáráshoz, és az orvoslás módjának kitalálásához. Bevitték a két gyereket a GYIVI átmeneti otthonába. Pszichológiai vizsgálatukat, majd egy szakmai team tanácskozását is kérték, hogy a vizsgálat idejére, átmenetileg az otthonban helyezték el a gyerekeket. Ezt a feljegyzést hárman írták alá: a nevelőszülő, a tanácsadó, és a nevelőszülői szolgálat fiatal osztályvezetője, egyben az intézeti gyám utasításainak, döntéseinek végrehajtója.

Néhány nap múlva a tanácsadó érdeklődött a gyerekeket vizsgáló pszichológusnál: mikor lehetne a teamet összehívni, mikor mehetnének újra iskolába a gyerekek; nem lenne jó, ha sokat mulasztának. A pszichológus különös felvilágosítást adott: a gyerekek intézetbe szeretnének menni. Ennek okát pedig abban látja, hogy Dezsőben bizonyos vallási félelmeket tárt fel, amelyek a nevelőszülői lakáshoz kötődnek.

A tanácsadó tudta, hogy a családhoz egy ideje a Jehova tanúi járnak, de azt is, hogy a nevelőanya nem megrögzött szektás, hanem egyszerűen igazság- és istenkereső ember, aki most történetesen a Jehova tanúinak biblia-magyarázatára kíváncsi. És azt is tudta, hogy az ilyen dolgokba erőszakkal beavatkozni nem lehet. Hogy emiatt a gyerekeket el kellene hozni a családból és intézetben kéne elhelyezni, azzal végképp nem értett egyet. S hogy ezt a gyerekek maguk kérték volna, azt egyszerűen nem hitte el.

S mivel nem tegnap óta járatos a szociális kérdésekben, jól emlékezett a több évtizedes gyakorlatra, amikor karhatalommal vittek gyerekeket a családoktól, az iskolákból, kórházakból az intézetbe – ugyancsak az ő, mindenek fölött álló érdekükre való hivatkozással. S lettek a gyerekekből gyökértelen csavargók, bűnelkövetők, hajléktalanok. És úgy vélte, a hatalom jelenlegi gyakorlója sem mérte fel döntésének várható következményeit: mi lesz, ha ezek a gyerekek kiszakadnak a szeretetteljes, biztonságot nyújtó családból?

Összeült a team, amely arra lett volna hivatott, hogy az érintettek meg-
tanácskozzák a diagnózist és a terápiára vonatkozó javaslatot. Ehelyett egy
megfellebbezhetetlen döntés jegyében hangzott el minden: a gyerekek inté-
zetbe kerülnek, ezt ők maguk kérték. A tanácsadó megkérte a pszichológust:
ismertesse, miért tartja ezt szükségesnek. Amint elmondta a Jehova tanúi
által a gyerekekben keltett félelmeket, a nevelőszülő kész volt a válasszal: a
Jehova tanúi többé nem jönnek. Amit hirdettek, azt a családi élet gyakorlata
majd érvényteleníti. – Azt nem lehet – mondta erre a pszichológus –, mert
a félelmek már „rögzültek”, és a lakáshoz kötődnek. (Az illető pszichológus
harminc éve dolgozik a GYIVI-nél.) Pályakezdő fiatal pszichológus, aki a
nevelőszülőt vizsgálta, azt hangsúlyozta, hogy ez a két gyerek a kicsihez és
a vér szerinti nagylányhoz képest kedvezőtlen helyzetben van a családban.
Arról nem beszélt, hogy mitől lesz nekik jobb az intézetben. De hogy ez a
helyes döntés, abban, az osztályvezetővel együtt, mindhárman biztosak vol-
tak. A tanácsadó indítványozta, hogy kérdezzék meg a gyerekeket is. Miután
behívták őket, a nekik szóló kérdést így tették fel: „Együtt akartok-e maradni
az intézetben?” A tanácsadó biztatta őket: mondják meg, mit szeretnének. A
gyerekek hallgattak. A fiatal osztályvezető, szakértelmének biztos tudatában
értékelte a hallgatást: „válaszoltak”. (Természetesen azt, hogy intézetbe sze-
retnének menni.)

A tanácsadó ezután azt mondta: ő szerette volna megosztani a felelősséget
kollégáival, de ha így áll a dolog, köszöni szépen, a felelősséget visszaveszi.
„Azt már nem lehet” – így a fiatal osztályvezető. És kijelentette: néhány nap
múlva megtartják a helyezési teamet, amire már az intézetet képviselő kol-
légát is meghívják. Kiadta az utasítást a tanácsadónak: tegye meg a szükséges
lépéseket. A tanácsadó – azon kívül, hogy régi szakember, még egy új, önál-
ló, cigány hivatásos nevelőszülői program felelős szervezője és vezetője is
az intézményben – ezt nem tette meg.

Tudni kell: az intézményben kialakult szokások szerint a gyerekek helye-
zését – adott helyről máshová – team dönti el. Részt vesz benne minden
érintett szakember. Véleményüket jegyzőkönyv rögzíti, a döntés a többség
véleményét tükrözi, amit a kisebbség is köteles elfogadni. Ezt minden részt-
vevő az aláírásával hitelesíti.

Az említett esemény nem helyezési team volt. Jegyzőkönyv nem készült.
Senki nem írt alá semmit.

Az esemény délutánján a kétségbeesett nevelőszülő felhívta az intézeti
gyámot: segítsen, már csak benne van bizalma. Az intézeti gyám azt vála-
szolta, ezt a team döntötte el, neki fogalma sem volt az egészről.

A tanácsadó – régi szakember – ezt sem hitte el. Másnap reggel felhívta
az összeomlott nevelőszülőt. Megnyugtatta: ez a döntés nem hiteles, a gye-
rekeket haza fogják vinni. Együtt bementek az átmeneti otthonba. A tanács-
adó gondosan megírta az alábbi feljegyzést:

„Csavargásaik miatt kértük L. Zsuzsanna és P. Dezső pszichológiai vizs-
gálátát. Választ szerettünk volna kapni a csavargások okára és javaslatot az
elkövetkezőkre vonatkozóan. A vizsgálat megtörtént. Köszönjük, világosan
látunk, tudjuk, mit kell tennünk. Javaslatot is kaptunk, amivel viszont nem
értünk egyet. Sem szakmailag, sem emberileg nem tartjuk hitelesnek. A gye-

rekeket saját felelősségünkre hazavisszük. Döntésünket a pszichológia és a gyermeki jogok szempontjainak figyelembevételével, a gyerekek érdekében hoztuk meg.” Ezt mind a ketten aláírták, és a gyerekekkel együtt távoztak.

A gyerekek megkönnyebbülten mesélték el, hogyan akarták őket rábeszélni arra, hogy *akarjanak* intézetbe menni. Boldogan csimpaszkodtak az anyuba, és másnap elmentek iskolába.

Történt pedig, hogy autó állt meg az iskola előtt, kiszállt belőle a GYIVI két munkatársa, és a megrökönyödött pedagógusok és a sebtiben behívott kétségbeesett nevelőszülő tiltakozása ellenére a két síró gyereket betuszkolták az autóba és beszállították a GYIVI-be.

Egyidejűleg a tanácsadónak az alábbi levelet küldték: „Értesítem, hogy munkaköri kötelezettségének súlyos megszegése miatt, amely abból áll, hogy a jogszabályi előírások szerint történő gyermek gondozási helyének kijelölését a team döntésétől eltérően megváltoztatta, fegyelmi eljárást kezdeményezek.”

Rendnek kell lenni!

A hivatásos nevelőszülők értekezletén az intézeti gyám tájékoztatta a jelenlévőket a történetekről. D. M.-től – úgymond – *be kellett* szállítani a gyerekeket. Fegyelmi eljárás is folyamatban van, mert itt egyetlen munkatárs sem lépheti túl a hatáskörét. Senki ne ijedjen meg, nem lesz semmi baj, mindössze arról van szó, hogy *rendnek kell lenni*. Újabb team fogja felülvizsgálni az előző team döntését, és a fejleményekről is információt kapnak majd a kolégák.

Közben folytatódott a gyerekek rábeszélése arra, hogy *akarjanak* intézetbe menni. A nevelőanyával való kapcsolatot károsnak ítélte a gyám, mindössze hetenként két alkalommal, három, illetve öt percre engedélyezett telefonbeszélgetést. Megfenyegette: ha ezt nem tartja be, a harmadikat is elveszi tőle. (Aki abba tán bele is halt volna.) A gyerekek sírtak az anyuért, leveleket írtak, rajzokat készítettek neki. „Anyuci, nagyon szeretlek.” „Anyuci, vigyél ki minket innen.” Az átmeneti otthon nevelőinek már majd megszakadt a szíve, de a „szabályt” nekik is *be kellett* tartaniuk, fegyelmi szankció terhe mellett.

A november óta érvényes gyermekvédelmi törvény inkább rontott, mint javított a gyermekvédelem nyomorúságos helyzetén. Pozitívumnak tán csak a nevelőszülős gyerekek ellátásának normatív szabályozása tekinthető. Ám ha meggondoljuk, hogy ezzel együtt megszűntek a korábbi támogatások (pl. iskolai, óvodai étkeztetés költségtérítése), ez a vívmány sem valami óriási eredmény. A gyermekvédelemben dolgozó, egy-két-három diplomás munkatársak fizetése a közalkalmazotti átlag alatt van, és a nemzetközi, illetve most már a magyar törvény által is megállapított normákhoz képest többszörösen túlterheltek. Ahhoz, hogy a normák betarthatóak legyenek, a fővárosi intézmény nevelőszülői szolgálatához 18 új ember munkába állítása lenne szükséges. Ehelyett újabb bürokratikus feladatok, sok fölösleges fontoskodás terheli az amúgy is túlterhelteket, és bonyolítja az egyszerűen is elintézhető

ügyeket. A helyzet kiszámíthatatlanná válik: bármikor bármiért bárkit felelősségre lehet vonni. Ahol a dolgok áttekinthetetlenek, a vezetés szükségképpen diktatorikus. Az lesz a szabály, amit a diktátor annak jelent ki, attól lesz valami igaz, hogy ő mondja. Akit a körülményei az intézményhez kötnék, kénytelen ezt elfogadni. *Elhiszi*, hogy ez a világ rendje. Ha vezetővé nevezik ki, megízleli a hatalmat és megszereti. Ha beosztott, megnyugszik sorsában. Aki pedig változtatni tud, az elmegy. Következésképp még kevesebb emberre hárulnak a feladatok. Nem számít a tudás és a tapasztalat, nem fontosak az emberi kapcsolatok, nincs jelentősége a személyiség hitelének: bárki bárkivel helyettesíthető. Növekszik a káosz, és ez lesz a rend.

A gyermekvédelem leltári tárgyai

Múltak a napok, hetek, egyre nyilvánvalóbb lett, hogy intézetbe utalni a gyerekeket ordító képtelenség lenne. De még mindig az átmeneti otthonban őrizték őket, szigorú távolságban a nevelőanyától, a testvérektől, az otthontól. Az otthon lévő, mentálisan amúgy is sérült kicsi kezdett kezelhetetlenné válni. Nem értette, miért kell nélkülöznie testvéreit. A szakmai és emberi tisztességükben megalázott emberek kínban voltak: már nem tudták, hogyan igazolják a hatalmi döntést és saját, korábban deklarált véleményüket. A tanácsadó egy független pszichológus véleményére tartott igényt: programjának partnerét javasolta, aki szintén jól ismerte a gyerekeket és a nevelőszülőt, a körülményeket. Dehát őt, éppen ezért, nem ítélték függetlennek. Csak amikor már végképp tarthatatlanná vált a korábbi álláspont, akkor voltak hajlandók meghallgatni a véleményét. De azért még mindig el kellett követni mindent, hogy a döntés tartható legyen. Akárha összeesküvésről, bűnszövetkezetről lenne szó, a nevelőszülő mellé új, kezdő tanácsadót jelölt ki a hatalom. Mint valami rendőrfelügyelőt küldték ki hozzá: fürkéssze ki a magánéletét. Külső pszichológust is megbíztak a nevelőszülő vizsgálatával. Első kérdése az volt: hogyan szerezte a lakását. A hatalom megbízottjainak láthatóan az volt a feladata, hogy találjanak valamit, amit fel lehet használni ellene mint alkalmatlanságának bizonyítékát. És egyre kínosabb volt, hogy semmit se találnak. A tanácsadó sem került jobb helyzetbe. Ellene is megindult az aknamunka, a többi család manipulálásával: hátha mondanak valami rá nézve elmarasztalót, hátha nem is takar semmit az a nagyfene személyes felelőssége. És a kritikák miatt olykor sértődöttek panaszkodtak is. Semmi sem volt drága annak érdekében, hogy egy hibás döntést mégiscsak igazolni lehessen. A két gyerek nem járt iskolába, ez sem számított. Tanítóik is megkapták az eligazítást, érzékelték, hogy hibát kell találniuk a nevelőszülő működésében. Meg is írták, hogy nem volt szülői értekezleten. (Amikor a két gyereket egy időben tartották, csak az egyikre tudott elmenni.) Vagyis a két ember, aki krízishelyzetben jóhiszeműen szakmai segítségért, tanácsért fordult illetékes kollégákhoz, azt tapasztalta, hogy valóságos boszorkányüldözés céltáblája lett. A tanácsadó nem akart túl messzire menni a következtetések levonásában, de nem tudott megszabadulni a gondolattól: hogty a cigányság érdekében kezdeményezett, nem egyszer pozitív diszkriminációval vádolt programját

verik most le rajta azzal a szándékkal, hogy bebizonyítsák, nincs erre semmi szükség.

Az átmeneti otthonban szenvedő gyerekek egyre nehezebben tűrték a helyzetet. Rossz lelkiállapotukat a nevelőcsaládban elszenvedett ártalomnak tulajdonítva, a harminc éve GYIVI-s pszichológus terápiába kezdett: a fantáziában élő démonok ellensúlyozására „őrangyal”-terápiába. A gyerekek gyorsan megértették, mit várnak tőlük, és őrangyal képzeltek maguk elé. Zsuzsi még azt is tudta, hogy az őrangyalok szőkék, kékszeműek szoktak lenni, Dezső viszont úgy látta, az őrangyal olyan barna, mint az anyu.

Már letelt az átmeneti otthonban szabályszerűen tölthető harminc nap, a vezetésnek valamit lépnie kellett. Kitűzték a helyezési team ülésének időpontját. A gyám, tartva attól, hogy döntését a többség leszavazná, az utolsó percben közölte az egybegyűttekkel, hogy ez mégsem helyezés, csupán tanácskozás. Ő természetesen hallgatni akar a szakemberek véleményére. Kirajzolódott a tendencia: a tanácsadót mindenképp el kell marasztalni, a nevelőszülőt nemkülönben, de az ügynek nem lehet más más kimenetele, mint hogy a gyerekek hazakerülnek. Ezt kell valahogy megoldani a hatalmi tekintély sérelme nélkül. A bölcs és jóságos gyám tisztán akarta látni, mi okozza a csavargásokat, épp csak azt nem vette tudomásul, hogy a valóságnak megfelelő diagnózis és terápiát épp az ő terrorja tette lehetetlenné.

Közben folyt a fegyelmi eljárás. A gyám nem rejtette véka alá a tanácsadóval szembeni indulatait: elbocsátását javasolta. Világos, hiszen rendnek kell lenni, és aki odáig vetemedik, hogy saját felelősségére kezdeményezzen és vigyen véghez valamit (és ez nemcsak egy esetre érvényes, hanem öt év óta folyamatos), az csak zavaró tényező lehet ebben a rendben. Végre alkalom adódott a tőle való megszabadulásra.

Már a hatvan napig szóló meghosszabbítás is a vége felé közeledett. A gyerekek még mindig nem jártak iskolába, de az időt húzni kellett. A fegyelmi tárgyalás is halasztódott, viszont célszerűnek látszott megtartani még a gyerekekre irányuló döntés előtt. Hiszen ha a gyerekek végül hazakerülnek, az a tanácsadó súlyos fegyelmi vétségét igazolná. Miről szóljon akkor a fegyelmi? Ehhez képest semmiség két gyerek iskolai lemaradása, elszakításuk a szerető környezetétől, manipulálásuk. Ők a gyermekvédelmi leltár tárgyai, azzal a különbséggel, hogy a tárgyakat jobban óvják a sérülésektől a hatalmi pozícióban lévők.

Pszichiátert is hívtak, vizsgálja meg a gyerekeket és a nevelőszülőt. A pszichiáter se látott okot arra, hogy ne kerüljenek haza.

Ki mondja meg?

A gyermekeknek vannak jogaik, de ezek csak a felnőttek által érvényesülhetnek. Vannak érdekeik, de ezeket felnőttek képviselik. Hogy adott esetekben mi a gyerekek érdeke, az hatáskör kérdése. Ki hivatott arra, hogy felismerje a gyerekek valóságos érdekeit? Ha családban élő gyerekekről van szó, nyilván a szülők. De arra nincs garancia, hogy ők nem követhetnek el hibát. Irányultság, pályaválasztás kérdésében például: biztos, hogy csálhatatlanul

képviselik a szülők a gyerek érdekeit és nem saját elképzelésüket erőltetik rá? Intézeti gyámság alatt élő gyerekek esetében a helyzet teljességgel bizonytalan. Nem véletlenül született az a törvény (tán ez is a gyermekvédelmi törvény javára írható), hogy nem egyetlen gyám, hanem körzeti gyámhivatalok az illetékesek a gyerekek ügyeiben, és egy-egy gyámhoz negyven gyereknél több nem tartozhat. Kétezernél is több gyerek képvisellete ugyanis – ahogyan ez pillanatnyilag még működik – képtelenség. A gyám azért kell, hogy körülvegye magát autentikus szakemberekkel, akik a döntéseit megalapozzák.

Esetünkben a döntés megelőzte a szakvéleményeket, így állt elő az a helyzet, hogy nem a gyerekek, hanem a döntéshozó tekintélye lett a mindeknek fölött álló érdek.

A fegyelmi tárgyaláson a tanácsadó jogi képviselője a következőket mondta: Véleménye szerint a kiskorúak fegyelmezetlenségével kapcsolatban egyenlőtlen és aránytalan intézkedés történt. Ez embertelen, a kiskorúak jövőjét súlyosan és károsan befolyásoló, önkényes döntés volt. Ezért a tanácsadó, lehetséges, hogy az államigazgatási normatívákkal nem egyezően, ám a kiskorúak érdekeit mindvégig szem előtt tartva és méltányolhatóan intézkedett.

Ezért az intézkedésért a tanácsadó mégis megrovást kapott, mivel neki ehhez nem volt joga. Vagyis van érdek a gyermekek mindenk fölött álló érdekei fölött: a hatalom érdeke az.

A tárgyalás után két nappal megtartották a helyezési teamet. A gyerekek hazakerültek. Végül is az ő érdekük érvényesült. De ehhez az kellett, hogy a tanácsadó ne tartsa be az államigazgatási normatívákat, fegyelmi vétségével megakassza a szervezet olajozott működését.

A gyerekek most boldogok. Van remény, hogy behozzák mulasztásukat az iskolában. A kicsi is megnyugodott. Egy széles ágyon, mind a hárman az anyuhoz bújva alszanak. Időbe telik, míg annyira megnyugszanak, hogy visszamennek saját ágyukba.

A nevelőszülő és a tanácsadó gazdagodott néhány tapasztalattal. A csavargások okait és a probléma megoldását illetően ugyan nem lettek okosabbak, de bíznak benne: elég okosak már.

E számunk szerzői

Atkinson, Tony – szociológus

Ágostonné Alpár Vera – szociológus

Bajner Mária – szociológus

Diósi Ágnes – szellemi szabadfoglalkozású

Egyed Mária – jogász

Gyulavári Tamás – jogász

Mózer Péter – szociálpolitikus

Ohnsorge-Szabó László – szociálpolitikus

Oraveczné Bodor Éva – szociális munkás
